

valóság

A TARTALOMBÓL

Dr. Benda József: Gyermeksokk (II. rész).
A demográfiai krízis és
az iskolai szocializáció

Varga Csaba: Eszményből bálvány?
A »joguralom« és csapdahelyzetei
(Gondolatok egy könyv kapcsán)

Varga János: Bolyai János, a "Teremtő"

Hámori Péter: Az Országos Nép- és
Családvédelmi Alapról szóló törvény
tervezete a politika döntéshozói előtt

Pelle János: Józsefváros zsidó múltja
(2. rész)

Balogh Tibor: Marx – kiállítva

Kapronczay Károly: Requiem az orosz
arisztokrácia felett

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
6

2

VALÓSÁG

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2016. január LIX. évfolyam 2. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Ipress Center Central Europe Zrt.
Felelős vezető
Lakatos Viktor
igazgatósági tag

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Tehetség Program
Nemzeti Kulturális Alap

 **Nemzeti
Tehetség Program**


Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczi László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Horváth Krisztina

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-80-444-444, hirlapelofizetes@posta.hu,
valamint a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-1-327-8965, titlap@telc.hu.
Árusításban megvásárolható a Lapker Zrt. árusítóhelyein.

Gyermeksokk (II. rész)

A demográfiai krízis és az iskolai szocializáció

Kulcsszavak: neveléstörténet, gyermekvállalás, családszerkezet és tanulmányi eredményesség, rejtett tanterv, eredménymérés, működési zavarok, szabályrendszerek, kapcsolatkultúra, kötődés, bizalom, norma- és értékrend, iskolai agresszió

Magyarország népessége nemzetközi összehasonlításban a leggyorsabban fogyatkozóok közé tartozik. Társadalmunk egy beláthatatlan krízis küszöbére érkezett. Ha nem tudjuk megállítani a tendenciát, felborul a társadalmi egyensúly, a szociális ellátó rendszerek veszélybe kerülnek, tömeges iskolabezárás és elbocsájtás fenyeget. A népességfogyást eddig főként gazdasági dimenzióban kezeltük, de ez az elmúlt 40 évben sikertelennek mutatkozott.

Tanulmányunk első részében (Valóság, 2016/1 71–92. o.) bemutattuk a népesedési krízis adatait, narratíváit, valamint az 1950-es években született nemzedékek családi szocializációjának néhány meghatározó elemét, interdiszciplináris megközelítésben. A kötődésemélet szerint a csecsemőkori anya-gyermek kapcsolat meghatározza a felnőtt kapcsolódási, utódgondozási képességét. A népmozgalmi adatokból látjuk, hogy 1950–1970 között az aktív korú nőket munkába állították, a gyermekeket bölcsőde iratták.

A második részben az iskolai szocializáció folyamatait elemezzük neveléstörténeti, rejtett tanterv elméleti, tanulmányi eredményességi, illetve a szocializációs vizsgálatok másodelemzése segítségével.

Az 1913 óta csökkenő élve születéseket az iskoláztatás kiterjesztése és a sokat bírált gyermek- és családelenessége látszik indokolni: minél több osztályt végez el egy nő, annál kevesebb gyermeket hoz világra. A rejtett tanterv elméletek szerint az iskolák azon képességek fejlődését blokkolják, amelyekre a harmonikus kapcsolatok kialakításához, a gyermekneveléshez szükségesek: empátia, szolidaritás, kölcsönös segítségnyújtás.

Az elsődleges és másodlagos szocializációs folyamatok anomáliái magyarázatot látszanak adni a gyermekvállalás visszaesésére és a társadalmi értékzavarokra, amely hazai és nemzetközi felmérési eredményekben megmutatkoznak.

A pedagógus professzió értelmezésében tehát nem tartjuk elegendőnek a tanulmányi eredményesség mérését. Az iskolák, ezen belül a pedagógusok működésének hatékonyságát egy komplex társadalomépítő folyamatban kell értelmeznünk. ***Ennek elmulasztásával 10-15 év múlva azzal fogunk szembesülni, hogy kiürülnek az iskolák, nem lesz kit tanítani.***

A magyar iskolarendszer kialakulása

Az iskolai és a családi szocializáció kölcsönös összefüggéseinek három tényezőjét elemezzük dolgozatunkban. Először az iskolarendszer időbeli kiterjedésének történeti folyamatait mutatjuk be, és azok valószínűsíthető hatását a termékenységre. Ezt követően **a családi státusz befolyását elemezzük a gyermekek iskolai eredményességére, majd az iskolai szocializáció elemzésével az iskoláknak a családokra, a párkapcsolatokra és a születésekre gyakorolt tudatformáló, nevelő hatására fókuszálunk.**

A korábbi évszázadokban folyó oktatás csak szűkebb társadalmi réteget érintett, leginkább a társadalom vezető rétegeinek (papok, nemesek, katonák) képzését szolgálta. A közoktatás megszervezését két szükséglet indukálta. Az egyik a polgárosodás századának kiművelt

emberfökre való szükséglete, (Somlai 1997, 27) a másik a gyermekmegőrzés igénye volt (a gyári munkába állított szülők már nem tudták a gyermekek felügyeletét ellátni).¹

Az iskoláztatás általános elterjedésével, a korábban csak a családban történő szocializációs folyamatok átalakultak. A fiatalok „emberré” nevelése alapvetően a többgenerációs családokban és a rokonság által történt, miközben az időben is korlátozott kiterjedésű iskola – a munkaerő képzésére fókuszálva – inkább közismeretek és a tudományok közvetítését tartotta céljának (Somlai 1997, 33). Ez az elvárás, munkamegosztás még ma is jelen van a rendszerben, hiszen ha egy gyermekkel „baj” van, rögtön a „családi háttér” emlegetjük.

Az elemi oktatási rendszer 1845–1914 között épült ki Magyarországon² (hatosztályos elemi +6 osztályos felső népiskola [polgári], a városokban osztály rendszerű, falvakban osztatlan). 1905-ben az iskolák 67%-a osztatlan volt (több évfolyam járt egy osztályba), egy tanítóra átlagosan 61 gyermek jutott (25–200 fős osztályok). A tanítási idő az iskolák egyharmadában tíz hónap, a többiben kevesebb volt.

	A tankötelezettek iskolába járásának aránya (Pukánszky– Németh,1996)
1868	48%
1872	55%
1896	79%
1913	93%

1. táblázat

Az iskolákban nagy volt a „lemorzsolódás”, az 1950-es évek közepéig az első osztályosok fele fejezte be a nyolcadik osztályt.



Népiskola, 1900

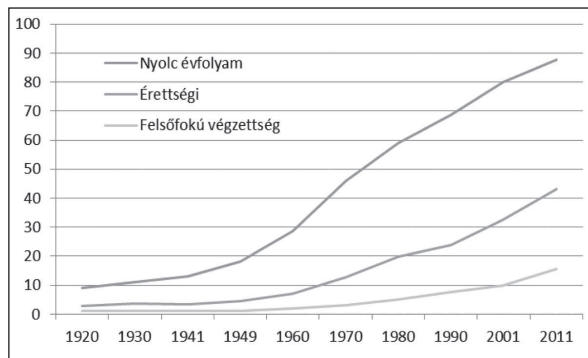
Középfokú oktatás

1850-es években **10–18 éves fiúk** számára osztrák mintára hozták létre a nyolcosztályos gimnáziumot és a reáliskolát. (2.táblázat) A lányok részére csak a hetvenes évektől nyílt meg erre néhány intézmény, (céljuk a művelt családanya és feleség szerepkörre való felkészítés volt). Az egyetemek bölcsész, orvosi és gyógyszerészi fakultását 1895-ben nyitották meg a nők előtt.

	Polgári iskola	Gimnáziumok ³	Szakközépiskolák	A diákok létszáma ⁴
1880/81	57 fiú, 53 leány			
1913/14	201 fiú, 325 leány			
1937/38		173	112	52 349
1946/47		175	197	66 100
1950/51		175	230	95 765

2. táblázat: a középiskolák száma 1880–1951

Az iskoláztatás kiterjedéséről 1920 óta állnak rendelkezésre pontosabb statisztikai jelzőszámok.

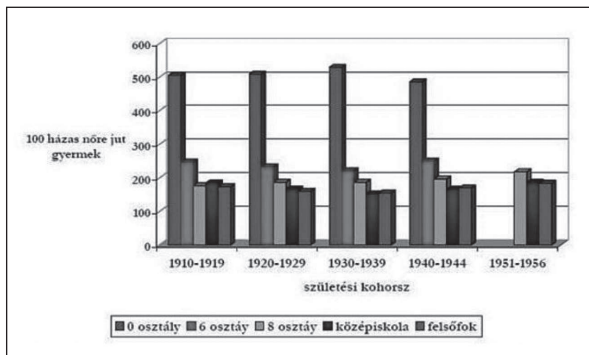


1. ábra. Az iskolázottság növekedése a népesség százalékában (forrás: Nagy 2014, 225)

Amint az 1. ábra mutatja, a népéségen belül folyamatosan növekszik az alap-, közép-, és felsőfokú végzetek aránya.⁵ Az iskolarendszer kiépülése – ahogy erre már utaltunk – közvetlen hatással tűnik lenni a nők termékenységre.

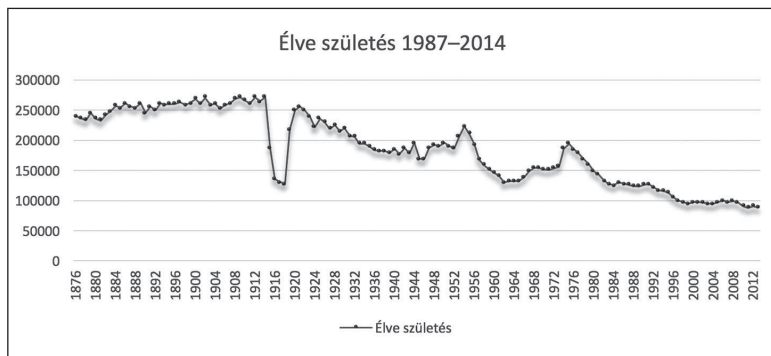
A nők legtermékenyebb rétege az 1950-es évekig még létező iskolázatlan csoport volt (4 fölötti gyermeklétszámmal). Az oktatás igen gyors kiterjedése nagyrészt felszámolta ezeket a csoportokat,⁶ ami a termékenység csökkenésével járt. Az alacsony iskolai végzettségen belül, az elvégzett osztályok számának növekedése a gyermekszám jelentős (20–40%-os) csökkenésével jár együtt. Ahogy a 19. ábra mutatja, minél több osztályt végeztek el a nők 1910–1956 között, annál kevesebb gyermeket hoztak világra, vagyis a népesség legtermékenyebb része rendelkezik a legalacsonyabb iskolai végzettséggel.⁷

A szakmunkásképző iskolát végzett nők termékenysége 10-15%-kal alacsonyabb az általános iskolát végzeteknél, és inkább a középiskolát végzetekéhez van közelebb. A középiskolát és az egyetemet, főiskolát végzett nők termékenysége között nincs jelentős különbség (Szukicsné 2000, 459).



2. ábra. A házas nők befejezett termékenysége iskolai végzettség szerint 1910–1956, forrás: Faragó Tamás (Faragó 2011, 300)

Több elemzésben is olvashatunk arról, hogy a felsőoktatás tömegesedése későbbre tolja ki az első gyermek megszületésének az időpontját, amely tovább csökkenti a termékenységet.⁸ Ha összevetjük a 1. ábrát a 3. ábrával – első pillantásra kirajzolja az összefüggést az iskoláztatás kiterjedése, és a folyamatosan csökkenő népszaporulat között.



3. ábra. Az élve születések számának csökkenése 1912-től kezdődik.

Konszenzus mutatkozik a demográfusok között abban, hogy a legtöbb fiatal megvárja a tanulmányok befejezését, mielőtt komoly párkapcsolatot alakítana ki⁹. Ennek az egyik feltételezett oka bizonyára a fiatal generációk gazdasági függőségével, az anyagi alapok megteremtésével kapcsolatos. A másik, kevésbé elemzett összefüggés, **az iskolákban megélt hatásokra, történésekre, nevelési-szocializációs tényezőkre vonatkozik**, amit a rejtett tanterv fejezetben vizsgálunk meg közelebről.

Családszerkezet hatása az iskolai eredményességre

„Amiről hallgatunk, az nincs is”

A családszerkezet – mint korábban láttuk – a csecsemők és kisgyermek korai szocializációjára is egyértelmű hatást gyakorol, az esetek jelentős részében meghatározza a kötődési képesség kialakulását, amely viszont további képességek fejlődésének az alapját

képezi. A biztosan kötődő gyermekek képességfejlődése már 12 hónapos kortól különbözik a bizonytalanoktól: kevésbé kooperatívok, kitartók, kezdeményezők, alkalmazkodók (Matas és mtsai 1978), és könnyebben válnak frusztrálttá, dühössé, vagy visszahúzódók és bátoratlanok (Waters, Wippman, Stroufe 1979; Zsolnai 2001, 144).

Most csak azokra a kutatási eredményekre fókuszálunk, amelyek a családszerkezet hatását tárták fel a fiatalok iskolai teljesítményére.¹⁰ „A kétszülős család modell több támogatást, kontrollt, információt ad, s nagyobb hozzáférést biztosít a családi erőforrásokhoz. Az egyszülős családban a szülői kontroll bizonytalanabb, a normabiztonság sérülékenyebb. Az egyszülős családstruktúra egyértelmű negatív hatással van a gyermekek iskolai teljesítményére.”¹¹

Lauglo egy 2004-es vizsgálat adatait elemezve (16–17 évesek)¹² **bizonyítja, hogy a kétszülős családok gyermekei jobban teljesítenek az iskolákban, mint az egyedülálló szülők**¹³. A vizsgálat James S. Coleman (1988) társadalmi tőke elméletét veszi alapul, mely szerint *a család a felhalmozott társadalmi tőke része, nem csupán informális kapcsolatrendszer*. Ez a „tőke”, a gyermek felnevelésével sokszorozódik az egyén és a társadalom számára egyaránt, amely egyben a családok eredményességének mutatója is.¹⁴

A szerző az alábbi kategóriákra bontja a családokat: házas szülők, nem házas szülők, anya – mostoha apával, apa – mostoha anyával, egyedülálló anya, egyedülálló apa. Megállapítja, hogy a teljesítmények a nukleáris kétszülős családokban jobbak, mint a többiben. Még abban is van különbség, hogy a szülők házasok vagy csak élettársi kapcsolatban élnek, az előbbieket javára. A szerző a különbséget a kapcsolat stabilitásával magyarázza. Az egyszülős és a mostoha szülős családokban a gyermekek gyengébben teljesítenek.

A kutatás azt is vizsgálja, hogy a családi háttér milyen befolyást gyakorol az előmenetelre. Amikor a szülők iskolai végzettségét és az iskolák módszertani beavatkozásait veti össze a norvég és migráns tanulók esetében, azt tapasztalja, a pedagógiai beavatkozásoknak nincs számottevő hatása, és a szülők végzettsége meghatározóbb, mint a norvég–beteleptült változó.

Felteszi a kérdést, hogy a szülő iskolázottságának hatása ugyanígy semlegesíti-e a családszerkezeti hatást? A kérdést háromdimenziós elemzéssel válaszolja meg, amelyben a szülők hat iskolázottsági szintjét összeveti a tanulói teljesítmények változásával, három családszerkezeti csoportban (házas, együtt élő, külön élő). *Arra az eredményre jut, hogy mind a hat iskolázottsági szinten a házas szülők gyermekei nyújtják a legjobb teljesítményt, a legrosszabbat pedig a külön élők gyermekei*. Természetesen az anya iskolázottsági szintjével nő a gyermekek teljesítménye is. Az adatokat más mintán is tesztelték, és hasonló eredményre jutottak. A szerző arra a megállapításra jut, hogy a szülő iskolázottsága továbbra is a legerősebb hatású, de a családszerkezet is meghatározó elem a gyermekek teljesítményében.

*„Jaajj, anyám, anyám, édes jó anyám,
miért hagytál el engem?” (Örkény)*

A válás erőteljesen megviseli a fiatalokat, feldolgozása nem könnyű. Más kutatások szerint is csökken a gyermek életrevalósága, örömképessége, úgyszólván minden kapcsolati terepen. Megnehezített feltételekkel szembesül a fejlődése a válás előtt, alatt és után, és ez fokozza az akut lelki zavarok, neurotikus betegségek kialakulásának veszélyét. Rontja az önértékelést, hiszen azt élte meg, hogy elhagyták, nem szerették, nem sikerült összetartania a családot. Ez problémássá teheti az azonos korúakkal való kapcsolatát: alárendelődik, vagy folyamatosan bizonyítani akarja fölényét. A megmaradó szülőhöz fűződő szoros kötelék akadályozza a leválásban, az új kapcsolat kialakításában. Nagyon nehezen alakít ki párkapcsolatot, hajlamos beragadni az otthoni függőségbe (Figdor 1996, 200; 207).

Gondolatmenetünk szempontjából tehát érdemes megjegyezni, hogy az ép, kétszülős házasságok nemcsak a népszaporulat szempontjából fontos alapsejtjei a társadalomnak, hanem meghatározzák a felnövekvő generáció intellektuális teljesítményét, életesélyeinek alakulását is.

Egyre többen születnek házasságon kívül, amely a bemutatott kutatások tükrében, feltehetően befolyásolta a populáció iskolai teljesítményét is, és erre a jövőben is számíthatunk. (Vö. PISA- és más teljesítményvizsgálatok.) Talán az sem véletlen, hogy az 1950-es években indult meg a kisegítő iskolák hálózatának kiépülése, amelynek létszáma 1990-re meghétszereződött. (4. ábra)



4. ábra. A kisegítő iskolák és tanulók száma, (forrás: Művelődés-statisztikai adattár, 1968, 27; Lakatos–Molnárfi 2000) készítette: dr. Benda József

A kutatásokból adódó következtetések egyike, hogy tudatosítsuk a gyermekek jövője szempontjából ezeket az összefüggéseket, és dolgozzunk azoknak a személyes lelki, és intézményes feltételeknek a megteremtésén, amelyek segíteni tudják a kétszülős együttélést.

Emellett arra is oda kell figyelnünk, hogy az egyszülős család társadalmi realitás. Ezért az iskolákba (az egyszülős családokból is) érkező gyermekek számára biztosítani kell az egészséges kapcsolatrendszer és kötődés kialakításának a lehetőségét.¹⁵ Kutatni kell azokat a megoldási lehetőségeket (pl. kooperatív tanulás)¹⁶, melyek legalább részben pótolják a másik szülő, illetve a testvérek hiányát.

Az iskolai szocializáció, a „rejtett tanterv”¹⁷

„A szakma tanácstalan – mondja valaki bölcsen.

S ez alapján igaz is.” (Trencsényi 2014, 81)

Amikor az iskoláztatás demográfiai hatását vizsgáljuk, nem elég megállni az iskolákban eltöltött idő és a termékenység összefüggésének feltárásánál. Álláspontunk szerint az iskolák működése, értékrendje, az ott zajló folyamatok eredményessége legalább olyan fontos tényező a fölnevelkedő generációk viselkedésének megértése szempontjából, mint annak időtartama.

Ahogy a családban a gyermek személyiségének, érdekeinek, figyelembe vétele – mint korábban elemeztük – neurológiai szinten befolyásolja a gyermekek kognitív képességeit, párválasztási, kapcsolatépítő képességeit, utódgondozási esélyeit, gyermekvállalási döntéseiket, majdani életvitelüket, és boldogulásukat, az iskolák szocializációs

hatásrendszerének hasonló ereje van.¹⁸ Említettük, hogy ha egy gyermeknek kevésbé adaptív szülő jut, egy megfelelően érzékeny iskolai környezet nagy mértékben képes lehet életesélyei javítására, a hátrányos otthoni körülmények kompenzálására.

Vizsgáljuk meg tehát, mi „szokott történni” az iskolákban. „Az iskolákról” beszélni természetesen csak korlátozott érvényességgel lehet, hiszen egy rendkívül összetett, sokrétű és fokozatú makro rendszerrel állunk szemben, amelyekben egyszerre vannak jelen egymással ellentétes tendenciák és folyamatok.¹⁹ A rendkívüli változatosság mellett azonban kétség kívül vannak közös, általánosan megragadható jelenségek, amelyek az iskolák kisebb-nagyobb köreire jellemzők, és amelyeket a reprezentatív vagy nagy mintájú hazai és nemzetközi vizsgálatok közvetve vagy közvetlenül érvényesülni mutatnak.

Az iskolai szocializáció, a „rejtett tanterv” vizsgálata több évtizedes múltra tekint vissza, amit a hazai és a nemzetközi szakirodalomban, többféle kutatásmetodikai háttérrel, sokan vizsgáltak²⁰. *Most főként azokat a megállapításokat vesszük szemügyre, amelyek – álláspontunk szerint – erőteljesen befolyásolhatják az iskoláinkban felnövekedő népesség házasodási és gyermekvállalási szokásait,²¹ és a rendszer több fokozatán, iskolatípusában közösekké válnak.*

Visszatekintés

„Az iskola valami nagy pazarló üzem, rossz kihasználású kályha, amely sok fáradtsággal, rengeteg idő alatt aránylag kevés eredményt ad.” (Németh 1980, 402)

Az iskolák tantervét és módszereit már az 1880-as évektől bírálták, bírálják a hazai és a nemzetközi szakirodalomban.²² Sokan túlhaladottnak ítélték a hagyományos klasszikus műveltségre építő képzési modellt, és a gimnáziumi oktatás életszerűségét, a valós társadalmi igények figyelembevételét, a tanulók sajátosságai iránti nagyobb érzékenységet vártak, amit a XX. század elejétől kibontakozó Magyar Gyermektanulmányi²³, és a nemzetközi reformpedagógiai mozgalom képviselt. Magyarországon e mozgalom hatása – szemben a nyugat-európai folyamatokkal, ahol az eredmények beépültek az iskolarendszerbe –, a történelem sodrása miatt alig érvényesült. Az első világháborút követő társadalmi zűrzavarban a mozgalom visszaszorult.²⁴ A szétszakadt ország életének újrászervezése fontosabb feladatnak mutatkozott a gyermekek szükségleteire való odafigyelésnél. Az 1930-as évektől ismét erőre kapott iskola megújító mozgalom, amit Karácsony Sándor, Faragó László, Kiss Árpád, Mérei Ferenc, Nemesné Müller Márta és Domokos Lászlóné és mások képviseltek.²⁵ A második világháború után, a nyílt kommunista diktatúra időszakában az iskolák bírálati lekerült a napirendről, így az iskolák működési anomáliáinak feltárására csak a hatvanas évek végétől nyílt ismét lehetőség.²⁶

Hatékony iskola nem létezik az iskolához való pozitív viszony nélkül. Ezért szükség van az „érzelmi elhanyagoltság veszedelme” elleni küzdelemre, a formális, csak a látzatot kikényszerítő pedagógia háttérbe szorítására, amely a tevékenység minőségének a romlását idézi elő – írja Veczkó József (Veczkó 1986, 289, 35, 147, 149). Az 1968-ban felvett vizsgálati anyagból kitűnik, hogy a gyerekek szeptemberben, illetve a második osztályban szeretik legjobban, majd egyre kevésbé az iskolát. Szorongásuk, félelmeik mértéke évről évre növekszik, az órákat 87%-ban egyhangúnak, unalmasnak tartják, 78%-ban rossz személyes kapcsolatban vannak tanáraikkal, stb. Az 1972-ig kisebb mintán kontrollált adatok a negatív viszonyok erősödését mutatták.

Sok pszichológus egybehangzó tapasztalata, hogy a pedagógiai kultúra nem a személyiség és más morális értékek tisztelgetését közvetíti gyerekeinknek (Sziklai 1988, 899), hanem ellenkezőleg, „érték- és érzelmromboló, pszichopatizáló hatású”. (F. Várkonyi 1986, 380)

Az 1970-ben (45 éve!) készült nemzetközi IEA vizsgálat is megállapítja az iskolák értékrendjétől való fokozatos eltávolodást, amely más országokhoz viszonyítva, Magyarországon kedvezőtlen.²⁷

Az 1971-ben készült budapesti diákéletmód-vizsgálat megállapítja, hogy az oktatás igen kevésbé teszi képessé a tanulókat az önálló ismeretszerzésre, az alkotó gondolkodásra, és „a diákok többsége nem sajátítja el az értelmes tanulás készségeit”. Felületes, extenzív, időrabló leköttö-ségre kényszerítik a gyerekeket, ami nem szellemi, hanem inkább pszichikai túlterhelést jelent. „Ez sokszor fásultságban és közönyben, máskor az elfojtott energiák kirobbanásában jelentkezik.” Mindezek következménye, hogy a diákok jelentős részének az iskolához fűződő élménye „a sikertelenség és a kudarc, ami nem csupán önbizalmukat kezdi ki, hanem elidegeníti őket a tanulástól, sőt magától az iskolától is” (Gaszó–Pataki–Várhegyi 1971, 92, 272). Iskoláinkban tehát egy „kontraszocializációs” folyamattal kell számolnunk.²⁸ Egy 1983-as vizsgálat pedig már „az ember-baráti kapcsolatok felületességéről, örömtelenségéről” tanúskodik (Kádárné 1988, 107).

Az elmúlt évtizedekben számos olyan kutatási eredmény született, amely a szocializációs és tanulmányi eredményesség-deficit mellett felhívta a figyelmet a magyar iskolák társadalmi egyenlőtlenségeket növelő hatására is.²⁹ Ez annak ellenére növekvő problémának tűnik, hogy a hetvenes évek eleje óta folyó tanulói teljesítménymérések ráirányították a figyelmet az iskolarendszer diszfunkcióira.³⁰

Bár az értékeléssel és minőséggel kapcsolatos kutatások, innovációs programok, és publikációk száma növekedésnek indult, sőt a közoktatási törvény 1999-es módosításának a minőségfejlesztés az egyik orientáló elve lett, és létrejött egy erre épülő fejlesztési program (Comenius 2000), melyben a partnerközpontúság kiemelt helyet foglalt el, (Halász 2001) ám nagy kérdés, hogy az iskolák belső szervezeti-működési viszonyok átalakításában ez mennyire tudott érvényesülni. Az utóbbi évek PISA-vizsgálatainak egybehangzó következtetése, hogy iskolarendszerünk nem támogatja eléggé a fiatalok társadalmi beilleszkedését.³¹

Összegezve az iskola működési zavarait megállapítható, hogy az elmúlt évtizedekben egymásra torlódtak a megoldásra váró problémák, és az általános iskola csak korlátozottan volt képes a felnövő generációk szocializációját megoldani. A gyerekeket csak mint a bürokratikus gépezethez illeszthető tanulókat kezelte, elhanyagolva a személyiségfejlesztés, a nevelés feladatait. Az oktatási-ismeretátadási feladatok túlhangsúlyozása mellett sokan nyolc év alatt sem sajátították el az olvasás eszközsztípus használatát, nem alakult ki a beszéd-, gondolkodás- és munkakultúrájuk. A gyerekeket – egyoldalú értékrendszere mentén – erőteljesen szelektálta. A lemaradókát és perifériára kerülteket kiszolgáltatta a spontán társadalmi és csoporteffektusok kíméletlen logikájának. A sokszor értelmetlen teherviselés a gyerekek tömegeit idegenítette el a tanulástól, a kultúrától, és semmilyen tekintetben nem oldotta a származásból eredő társadalmi esélykülönbségeket (Benda 2002, 26–38; PISA 2009; 2010, 76).

Bár nem foglalkozunk más országok iskolarendszerének működésével egy rövid kitekintést megér annak fölillantása, hogy a legtöbb nyugat-európai országban, ahol a reformpedagógia eredményeit integrálták az iskolák működésébe, a népesedési problémák is kezelhetővé váltak.

A rendszer felépítése

„Drámában kellene érzékeltetni, hogy a »tudományos és mérhető objektivitás« ürügyén hogyan lett az iskola diákostól és tantestületestől a félelem és a rettegés sötét szellemű birodalmává” (Polgár 1989, 6)

„A közoktatás a tömegjelöltetés fenntartására irányuló politikai szocializáció egyik legfontosabb szervezete lett. Ez különösen feltűnik az autokratikus politikai rendszerekben, a diktatúrákban és az olyan országokban, amelyek szomszédaikkal vagy más hatalmak-

kal örökös konfliktusban védik kulturális, nemzeti, vallási identitásukat.” (Somlai 1997, 163) Az „iskolamonopóliumban” az első évtől az utolsóig a hierarchikus személyközi viszonyok és a törvény által előre meghatározott normatív működési folyamatok határozzák meg a személyes igények és szükségletek kielégítését. Ez a személyek és csoportok társadalmi és településbeli hovatartozásától függetlenül történik, olyan formában, hogy minden iskola és minden pedagógus önmaga testesíti meg a – jól vagy rosszul értelmezett –, de megkérdőjelezhetetlen szabályokat. Ez a legitimizáció biztosítja³² a szabályozott intézményi normák elsajátíttatását és az intézmények működésének zavartalanságát. Mindezzel együtt az egyes pedagógusok, illetve iskolák között komoly felfogás-, és működésbeli különbségek is léteznek.³³ Az egyes iskolák eltérő szabadságfokot biztosítanak a tanulók számára, de a rendszer történeti alakulását megfigyelve azt látjuk, hogy az alapelvárás a feltétlen szabálykövető magatartás. A gyermekek/szülők választási szabadsága maximum az iskola és/vagy a pedagógus kiválasztásig terjed.³⁴ A rendszeren belül (diák és tanár számára egyaránt) a siker kulcsa az engedelmesség, amely a saját késztetések, érzések, gondolatok háttérbe szorításától az önfeladásig (néha az öngyilkosságig) terjed.

*„Az iskolában azt éreztem, hogy formálnak.
Nem akartam, hogy tudatomat, deformálja az iskola. ...
Azzal védekeztem, hogy semmit sem tanultam.” (Géczi 1982, 212)*

Az osztályokba sorolás kijelöli minden gyermek helyét. Az „okosabb” osztályokat dicsérik, a kevésbé értelmeseket lehúzzák a tanárok a gyermekek előtt. Megtanítják, ki melyik kaszt része. A piros és fekete pontokkal, mosolygós és szomorú fejekkel, elismerő és megszégyenítő szavakkal, osztályzatokkal és a büntetés, a megalázás tucatnyi kifinomult eszközével a pedagógusok 1-2 év alatt elérik, hogy a gyermekek lemondjanak érzelmeik kifejezéséről, érdeklődési körükről, sokszínűségükről, játékaikról, ambíciójukról, társkapcsolati vonzalmaikról, akaratukról és alávetik magukat a „felsőbb” utasítások folyamatosan áramló rögtönzéseinek.³⁵ Mivel csak „homo intellectus” viselkedés elfogadott, aki nem ismeri, vagy nem tudja, nem akarja elfogadni ennek nyelvi kultúráját és szabályait (a hátrányos társadalmi helyzetű gyermekek), kizorul a legitim folyamatokból, belső emigrációba, vagy ellenállásra kényszerül.

Értékelés és szabályozás

*„Quod licet Iovi, non licet bovi”
„Amit szabad Jupiternek, nem szabad a kisökörnek.”*

Az objektívnek tűnő értékelésekkel ítélkeznek és hoznak döntéseket a gyermekek (és társadalmunk) jövőjéről. Kikényszerítik, hogy a gyermekek ezek alapján határozzák meg önmagukat. A felmérők, a dolgozatok és a bizonyítványok azt tanítják, hogy sem önmagukban, sem a szüleikben, pláne a társaikban nem bízhatnak, mert (emberi értékeik, személyes identitásuk, önbecsülésük) felett csak az iskola hivatott ítélkezni (Peszleg 2013).

Az értékelési folyamatok azonban, minden a szakmai írások tömege és az ajánlott nemzetközi sztenderdek ösztönzése³⁶ ellenére sem tűnnek megalapozottaknak.³⁷ A diákokat és a vezetőket egyaránt dezorientálják. Miközben aláássák a diákok önbecsülését és életminőségét, a vezetők számára nem adnak a rendszer folyamatszabályozásához, minőségelvű fejlesztéséhez megbízható indikátorokat.³⁸ Erre utalnak – többek között – az eredményesség országos szintű statisztikai mutatói: melyek szerint az általános iskolások 4-5%-a,³⁹ **a gimnazisták 18%-a, a szakközépiskolások 38%-a, a szakiskolások 48%-a megbukott;**⁴⁰ a vizsgált középiskolás diákok **68,2%-ának nincs olyan tantárgya, amelyben kiemelkedően jó teljesítményt tudna nyújtani;** a végzeteknek mindössze a 30%-a marad a tanult szakmájában (Hörich 2015, 57).

A középiskolások 18-48%-a megbukik

Miközben a személyes boldoguláshoz, a családi egyensúly fenntartásához és a társadalmi beilleszkedéshez szükséges készségek egyik legfontosabbika a rugalmasság, szembetűnő, hogy az iskolák működésére ez jellemző talán legkevésbé.⁴¹ A túlnyomóan frontális oktatás bemelegíti a szerepeket, és sokszor teremt csapdahelyzetet a tanárok és a diákok számára egyaránt. Nézzünk egy példát: milyen szabályok érvényesülnek, a „felszólításra” az osztályban?⁴² A feladat egy hiba felismerése a táblán. Amint befejezte a pedagógus a felírást, hátrafordul, és azt látja, hogy egy kislány jelentkezik.

– Jól van, látom, te vetted először észre a hibát, mondd! (Más gyerekek közbeszólnak.)

– Én is! Én is észrevettem! stb.

– Csönd! Nem kiabálsz! – így a pedagógus, és belekezd a következő mondatába, majd kérdést tesz föl. Ekkor némán mintegy 8-10 kezét lát fölemelni. Habozik, majd:

– Csak azt szólítom föl, aki egyenes háttal ül és rám néz!...

Majd máskor a következőt mondja:

– Nna, te ma még nem nagyon jelentkeztél, te válaszolj!

A tanuló meglepetten feláll, keresi gondolatait, mire a többiek „kilógnak” a padból, úgy jelentkeznek:

– Hmm...!!! Enng...! Ühhmm...!

– Mire való ez?! – mordul oda a pedagógus. – Csak azt szólítom fel, aki nem kiabál bele... stb., stb.

(más ötletek: aki kiugrik, aki soha nem, hosszú haja van, tudom a nevét, kedvelt, érthetően beszél, jó választ ad)

Az epizódból látható, hogy ennek a szervezeti felépítésnek és a frontális tanítási technológiának köszönhetően a pedagógusok és a gyermekek gyakran élnek át a csalódás, a becsapottság élményét. Koherens, minden helyzetben betartható magatartási szabályok nem alakulhatnak



ki, mert pillanatról pillanatra más-más szempontot kell a pedagógusnak előtérbe helyeznie, hogy a tanítás-tanulási folyamat zavartalansága biztosítva legyen. (Például: minél több tanuló bevonása, a dekoncentráltak aktivizálása, az agresszívek megfékezése, a gyengék motiválása stb.)

És a pedagógus folyamatosan új és új szabályokat vezet be, hogy a helyzetet kezelni tudja. Az epizódból látható, hogy az osztálystruktúra gyakran hozza a pedagógust olyan helyzetbe, amelyben nincs jó megoldás, és a bevezetett szabályokat maga kénytelen át-

hálni. Koherens, minden helyzetben betartható magatartási szabályok nem alakulhatnak ki, mert pillanatról pillanatra más-más szempontot kell a pedagógusnak előtérbe helyeznie, hogy a tanítás-tanulási folyamat zavartalansága biztosítva legyen. Ez a szabályalkotási rendszer arra szoktatja a diákokat, hogy nem bízhatnak meg sem a tanárban, sem egymásban. A körülmények folyamatosan változnak, és az érvényes, amit éppen a vezető akkor kitalál.

Az állandóan változtatott játékszabályok a helyzetet instabillá, kiismerhetetlenné és kimerítővé teszik. A gyerekek egy részét ez elkedvetleníti, másokat az állandó bizonytalanság és kiszolgáltatottság (esetleg) szembefordítja az iskola értékrendszerével.

Az ideális diák nem interaktív

„Ez van, ezt kell szeretni”

Az iskolák zömében, az elfogadott, preferált személyiség csak önmagával és a tanárral foglalkozik.⁴³ Célja, ambíciója a tanárnak való maradéktalan engedelmesség, tisztelet, alázat, és a továbbtanulás. Mozdulatlanul ül a padban, és folyamatosan a pedagógusra néz.⁴⁴ Úgy tesz, mintha a (minden) pedagógus gondolatai, mondatai, kérdései életének legfontosabb mozgatói lennének. Ha kérdést hall, azonnal, csöndben és alázatosan jelentkezik, és megvárja, amíg felszólítják. Ha nem szólítják fel, „standby” üzemmódra kapcsol és vár, majd azonnal aktiválódik, amikor erre parancsot kap. Folyamatosan őrzi elkötelezettségét és figyelmének intenzitását. Szórol szóra visszamondja, amit hallott, gyönyörűen ír, és minden percben az adott tantárggyal foglalkozik. A kötelességén kívül semmi nem köti le figyelmét. Magánélete, családja, testvérei, barátai nincsenek. Önbecsülése, önérzete nincs. Felelősséget csak a tanulásáért vállal. Érzéseivel nem foglalkozik, elfojtja azokat, vagy csak akkor és azokat engedi megnyilvánulni, amit a pedagógusok szalonképesnek tartanak. Társainak nem segít, legjobb, ha észre sem veszi őket, de a tanárral szemben soha meg nem védi társait. Aki viszont engedetlen tanárral szemben, azt megszólja, és rendre utasítja. Mindenkit le akar győzni, hogy az első és legjobb lehessen mindenkiből.

A tanár személyes döntései év(tizede)eken át azoknak kedveznek, akik nem kérdőjelezik meg az amúgy sokszor értelmetlen és nehezen elviselhető és ellentmondásos szabályrendszert. Így a gyermekek személyisége torz irányban fejlődik⁴⁵, és egyre inkább a versengést, egymás legyőzését, megalázását, akarata elleni érzelmi, gondolkodásbeli, nem ritkán fizikai megerőszakolását tekintik normának, sőt kamaszkorukra sokan már élvezettel vesznek részt az ilyen eseményekben⁴⁶.

A „rendes” tanulók/tanárok beállnak a sorba, hallgatnak a „szakértőkre”, megvárják, amíg a tanár megmondja nekik, hogy mit tanácsos tenni, és úgy gondolkodnak, ahogy az elő van írva. A rendszer és annak normái „önkéntesen” vállalandók.⁴⁷ **A tanárok személyes presztízsük növelése érdekében nem azt tanítják a diákoknak, hogyan építsék családi kapcsolataikat, magánéletüket, hanem azt, hogy tanuljanak minél többet, és iratkozzanak be felsőbb iskolába, mert csak akkor boldogulnak.**⁴⁸

A „jó” gyerekeket hamar be lehet törni, de a „rossz” gyerekek harcolnak azért, hogy saját döntéseik lehessenek. Azonban gyorsan elbuknak a tesztek, felmérések, dolgozatok sorozatában. Az egyéniség megtörése akkor nehezebb feladat, ha magabiztos és szeretettel családdal bíró, vagy jól pozicionált háttérű gyermekkel áll szemben a pedagógus. Végül, aki nem fogadja el a szabályokat, elmehet, de ezzel saját boldogulását teszi kockára, amit (komoly családi tőke és elszántság okán) nagyon kevesen tudnak az előnyükre fordítani.

„Ha egy kicsit a szemébe húzná a sisakját,
akkor egészen mindegy lenne, hova nézne az apu.” (Örkény)

Az iskola (a pedagógusok) a cinikus felsőbbrendűség tudatát állandó elégedetlenséggel vegyíti, mert létjogosultságát az legitimálja, ha elhitheti, hogy baj van a gyermekekkel. Elhitheti, hogy az életben való érvényesüléshez csak az iskolán keresztül vezet az út, így folyamatos kontroll alatt tartja, aztól függetlenül, hogy annak a teljesítménynek van-e értelme akár diák, akár a pedagógus, akár a potenciális munkahely⁴⁹, akár a jövő társadalmá számára. **A család, a magánélet tisztelete, sőt megkockáztatjuk: a személyiség nem érték az iskolában.**⁵⁰ A házi feladatokkal kiterjeszti csápjait és ellenőrzése alá vonja a magánszférát, ahol a gyermekek végre felügyelet nélkül tölthetnék el szabadidejüket, és olyan dolgokkal foglalatzkodhatnak, ami igazán érdekli őket.

A személyiség érték az iskolákban?

Kapcsolatkultúra

A magyar iskolák többségében az önkéntes mozgás, beszéd, véleménynyilvánítás tilos. A társas együttérzés, szolidaritás, bizalom kifejezése tilos.⁵¹ *A kapcsolatok építése és ápolása az iskolák többségében még ma is illegálitásba kényszerül. Különösképpen tiltott az egymás megvédelmezése, bátorítása, támogatása, segítése*, mert zavarná a pedagógusok hivatalból biztosított jogát az ítélkezésre.⁵²

A kapcsolatmenedzselés, kommunikáció, a proszociális viselkedéskultúra, bizalomépítés,⁵³ kíváncsiság a másik nem iránt, konfliktuskezelés és más hasonló készségek fejlesztése és működtetése⁵⁴ idegen az iskolarendszertől. *És éppen ezek a tulajdonságok lennének a párválasztás, az együttélés és a gyermekgondozás legfontosabb alappillérei.*⁵⁵

Álljunk meg itt és nézzünk bele egy viszonylag nagyobb mintán végzett felmérésbe. Zsolnai Anikó egy 1997-es kutatásában a 12 és a 16 éves korosztály kapcsolati hálóját elemezte. Megállapításai közül itt azt emeljük ki, hogy (1) *a 16 évesek körében csökkent a kapcsolatok száma*, (2) *a tanulók 28,1%-ának egyetlen barátja sincs!* (3) *a fiatalok 98,9%-a egyetlen tanárhoz sem kötődik!* (Zsolnai 2001, 60)

Ez a folyamat azért érdemel különleges figyelmet, mert az empirikus vizsgálatok többsége megerősítette azt, hogy a csecsemőkorban kialakult kötődési mintázat (biztonságos, bizonytalan, elkerülő, dezorientált) életpályát meghatározó ereje attól függ, hogy a későbbi életkorokban milyen megerősítést kapnak a korai élmények. Ha egy biztonságosan kötődő gyermek – akit otthon testvérek és szerető család vár haza – bekerül az iskolában egy dezorganizált, agresszív és kötődésromboló közegbe, ott eltölt 12-15 évet, nyilvánvalóan befolyásolja az ő további kapcsolati kultúráját az ott szerzett tapasztalatok tömege, de néhány év alatt akár ki is heverheti hatását.⁵⁶ Ha azonban egy bizonytalan kötődésű gyermek, esetleg csonka családban, egykeként felnőve kapja meg ugyanazt a léleknyomorító dresszúrát, már egészen más típusú eredményekre számíthatunk, és az ő értékrendszere, világlátása, családalapítási hajlandóságá egészen más irányokat vehet.

A bizalom, az együttműködés nem érték az iskolákban

Megkockáztatom: a fiatalok Magyarországon való boldogulásának, itthon maradásának záloga is ez. *Ugyan miért is maradna egy olyan fiatal az országban, akinek zavart az*

édesanyjához való viszonya (is), testvére nincs, az iskolában nem építhetett ki baráti kapcsolatokat, párt nem talált, esetleg még munkát sem talált?

Néhányan a tanulmányi kudarcokat is a szocializációs funkció betöltésének hiányosságaival magyarázzák: „nem az alacsony intelligenciára, hanem a norma- és értékzavarra vezethetők vissza a problémák, mert a személyiség iskolai életvitele gyakran csak devianciában tud kiteljesedni.” (Balogh 1986) A fiatalok bűnözővé válás előzményeként is számon tartják az iskolai osztályokban kialakuló kedvezőtlen pedagógiai környezet negatív minősítő hatását (Kósáné–Járó 1987).

Kutatásainkban, mint mások is kimutatták, a normál iskolai csoportok fejlődési iránya azt mutatta, hogy a gyermekek társadalmi háttere határozza meg a legnagyobb mértékben a tanulmányi eredményeiket, az iskolához való viszonyukat és önképüket (Benda 1994, 66). **A társas kapcsolataik** – perifériára sodródó és nehezebben elviselhető társaik miatt – **zavartak, a csoport és az egyének gyakran átélhetik a kivetettséget, a perifériára kerülés és a kiközösítés élményét.**⁵⁷ **Nem érezhetik magukat sem a társaik, sem a felnőttek között biztonságban.**⁵⁸ **Az iskolához és a felnőttekhez való viszonyuk romlik, unalmasnak és kellemetlennek élik meg.**⁵⁹ **Kapcsolataik ellentmondásosak.**

Kénytelenek tagadni, szembe szállni az iskolák sokszor betarthatatlan írott és íratlan szabályrendszerével, mert alapvető társas és individuális igényeik kielégítését nem engedélyezik. Ezért fokozódó igazságtalanságot, kellemetlenséget, sikertelenséget, szeretetlenséget, elégedetlenséget élnek át, amivel egyre nehezebben birkóznak meg.⁶⁰ A hátrányos helyzetűek, a bizonytalan kötődési mintával rendelkezők a szülői háttér miatt, már fizikailag, egészségileg is kevésbé ellenállóak (Commission on Social Determinants of Health), másrészt az iskolában használt nyelvezet nem igazodik az ő kultúrájukhoz⁶¹. A tanulmányi sikertelenség miatt biztonságigényüket, integritásuk fönntartását az iskola folyamatosan veszélyeztetheti. Lemaradásuk a gyakori kudarcélmények hatására, a fokozottabb felnőtt-függésben, infantilizálódásban, és – ellentmondásosan – a társas kapcsolatok erősödésében is megmutatkozik. Ezek a kapcsolatok azonban jóval több kirekesztést, feszültséget, zavart hordoznak, ami ön-aláértékeléssel jár együtt. Mindezek elviseléséhez menekülési útnak a kortárs csoportokon belüli szubkultúrák kialakítása kínálkozik. Csökkenő önértékelésük a társas-szociális szükségletek felerősödésével, és a felnőtt kapcsolatok romlásával együtt jelentkezve ez a kényszerpálya az iskolai, és társadalmi normák durva tagadásához is elvezethet (Benda 1994).

A sokszor értelmetlen teherviselés a gyerekek tömegeit idegeníti el a tanulástól, a kultúrától, és semmilyen tekintetben nem oldja a származásból eredő társadalmi esélykülönbségeket.⁶² A gyerekeket – egyoldalú értékrendszere mentén – erőteljesen szelektálja. A lemaradókát és perifériára kerülteket kiszolgáltatja a spontán társadalmi és csoporteffektusok kíméletlen logikájának.

Vajon az ilyen és hasonló tulajdonságok kialakítása a gyerekekben mennyire támogatja a kapcsolatépítést, a párvalasztás nehéz kihívásának sikeres megoldását, a kölcsönös tisztelet és tolerancia elsajátítását, az egymásról való odaadó gondoskodást, a feltétel nélküli szeretet megnyilvánulási formáit, az elköteleződést a választott pár mellett és gyermekét ápoló, nevelő, biztató, bátorító, családanya és apa szerepek elsajátítását? Mennyire segíti azokat a gyerekeket, akik egyre nagyobb arányban születnek házasságon kívülül, és nőnek föl testvérek nélkül?

Nyugodtan kimondhatjuk, hogy iskoláink többsége⁶³ nem alkalmas arra, hogy lelki, fizikai, szociális értelemben, érzelmileg és spirituális tekintetben egészséges, tanulóképes, szeretetteljes társas kapcsolatokat építő, családbarát generációkat neveljenek fel.⁶⁴ Mindezzel hatalmas mértékű terhet rak a társadalom szociális ellátó rendszereire is.⁶⁵

A probléma súlyosságát, növekvő társadalmi terhét jelzi, hogy ma már külön, az Unió által előírt stratégiai terv foglalkozik a „korai iskolaelhagyók” gondjaival, és megelőző jelzőrendszerek, illetve megoldási technológiák készülnek.⁶⁶

Norma és értékrendszer: agresszió és zaklatás

„Naponta több ezer gyermek indul félelemtől reszketve iskolába – vagy tettetni betegnek magát, hogy elkerülje támadóit, akik az iskolához vezető úton, az iskolaudvaron, a folyosón vagy a mosdóban leselkednek rá. Esetleg a testnevelés óra előtt »lesz rosszul«, mert tudja, milyen kínok várnak rá az öltözőben.” (Coloroso 2014, 15)

Bár nem ez a téma foglalkoztat itt bennünket, mint az iskola egy működészavarát, amely hasonló okokra vezethető vissza, meg kell említenünk. A folyamatos frusztráció, amely a gyermekek életét az intézményrendszerben töltött időben meghatározza, nem hagyja sem gondolkodásukat, sem viselkedésüket érintetlenül. Ez a helyzet érthetően vezet el a tanulók részéről tapasztalható agresszív magatartáshoz is, és folyamatosan napirenden tartja a „kezelésére, visszaszorítására, illetve a tanárok és diákok konfliktusainak feloldására, a tanulókat az iskolán belül ért bántalmazások eredményes kezelésére vonatkozó igényt.” (Székely 2014, 9)

Az iskolai agresszió sokdimenziós jelenség. Időnként a diákok tanárral szembeni fellépésére figyelünk (tanárverések) mások ismételt megjelennek a hírekben a diákok egymással szembeni, a beszélőktől a fizikai erőszakon keresztül egészen a gyilkolásig fajuló magatartási zavarai. Ez a jelenség rendkívül széles körben elterjedt, sok évtizedes múltra tekint vissza, és számos megnyilvánulási formát mutat. *A szavakkal, gesztusokkal gúnyolás, szekálás, fizikai megfélemlítés, verés óvatos becslések szerint minden negyedik-ötödik gyermeket érinti.* Ahogy a családon belüli erőszakra, gyakran erre sem emlékeznek az áldozatok, azaz nem értik, miért képtelenek felnőttkorukban kapcsolatot teremteni, ápolni (Coloroso, i. m.).

„Mielőtt iskolába mentem, mindig hasgörcsök gyötörtek, iszonyúan ideges voltam, félttem bemenni”

Szükségtudat volna, ha csak az aktuálisnak tűnő, felszíni jelenségekkel foglalkoznánk, és anélkül próbálnánk megoldásokat keresni, hogy nem értjük meg a jelenségek lényegét. Minden bizonnyal éppen azért vagyunk kénytelenek ma is még a kérdéskörrel foglalkozni, mert *az elmúlt évtizedek megoldáskeresése megmaradt a felszíni jelenségek vizsgálatánál*, és a preventív megoldások helyett a krízisintervencióra szorítkozott.

Az alsó tagozatban ez a technológia (szabályrendszer) – a gyermekek életkora miatti kiszolgáltatottság következtében – még „kezelhető”. A felsőbb évfolyamokban azonban tovább fokozódik az elidegenítő szervezeti működés. A tantárgy rendszerű oktatás miatt megszűnik a személyes kötődés lehetősége, és a diákok egyre erősebb jeleit mutatják a szembefordulásnak: önmaguk ellen, egymás ellen fordulnak, és beszélni kezdenek a tanárokkal (pszichoszomatikus tünetek, romló teljesítmények, hiányzások, falcolás, drog, alkohol, szexuális zaklatás, öngyilkossági kísérletek, a tanórai és órán kívüli agresszió számtalan formája).

Az iskolarendszer működésének ezt a jellegzetességét nevezi a szakma „fekete pedagógiának”, aminek történeti bemutatásától eltekintünk, csak egy viszonylag friss hazai kutatás eredményeit említjük. A reprezentatív vizsgálat szerint a megkérdezett gyermekek döntő többségének van iskolai sérelme. A sérelmek, fájdalmak túlnyomó részét pedagógusok okozták, de jelentős számban vannak a kortársaktól elszenvedett sérelmek

is. A sérelem tartalma leggyakrabban a megalázó büntetés, az igazságtalan értékelés, a személyiség becsmérése, verbális agresszió, fizikai agresszió, segítségadás elmulasztása, alaptalan gyanúsítás. A következmények pedig a visszahúzódság, rossz társas kapcsolatok, megemésztetlen önvád, testi és lelki betegségekben jelentkeznek, és a vizsgálat szerint senki nem vállalta fel a védelem szerepét. „Alig fordult elő, hogy a szülő, más pedagógus (pl. osztályfőnök), iskolavezető felvállalta volna a gyerekek által tapasztalt, gyakran feljűk is jelzett problémát, és érdemben segítséget nyűjtott volna annak megoldásában.”⁷⁶⁷

Gyermekeink az agresszió csapdájában

Ha tehát a diákok egymás elleni zaklatását, (mobbing, bullying) vagy a tanárokkal szemben megnyilvánuló agresszióit vizsgáljuk, csak a következmények egy részét szoktuk megállapítani, de nem tárjuk fel elég mélyen, nem szűntetjük meg az okokat, mert azok az iskolák működésének, a tanítási technológiáknak az átalakítását igényelnék. *Ameddig iskolarendszerűnk, intézményeink nem képesek kezelni ezeket a jelenségeket, átalakítani a nevelési folyamatokat, az agresszió foglyai maradnak, és nem tudjuk megállítani a népességfogyást sem.*

Egy 2014-es ombudsmani vizsgálat így fogalmaz: „a tanulók felnőtté válását elősegítő nem csak oktatási, hanem nevelési tevékenység végzésére a jelenlegi rendszer nem alkalmas.” A 2013-ban az iskoláktól beérkezett 741 bejelentés elsősorban a gyermekek fizikai és lelki elhanyagolásáról szól (Szekely 2014, 16, 24). Mindezekre tekintettel megállapítja az ombudsman, hogy „a feltárt hiányosságok akadályozzák azt a hatékony gyermekvédelmi tevékenységet, amely elősegíthetné a tanulók egymás közötti, illetve a tanárokkal szemben megmutatkozó magatartásának a kezelését, a konfliktusok feloldását, de megnehezíti a tanulók felnőtté válását elősegítő oktatási, nevelési tevékenységet is”, amely viszont deklarált alkotmányos jog.

Az agykárosító hatás

Azon túlmenően, hogy ezek a durván személyiségromboló folyamatok közvetlen károkat okoznak a felnövekvő nemzedékek társas kapcsolatrendszerében, a korábban bemutatott szociális neuron elmélet szerint további, jóvátehetetlenül súlyos következményekkel is járhatnak.

A társas megbecsülés, mint az előző cikkben láttuk, emeli az agyban a dopamin és a serotonin szintet, ami lehetővé teszi, hogy könnyebben túltegyük magunkat az emocionális csapdákon, és önbecsülésünk növekedjék.

A pedagógusok által leggyakrabban használt eszköz azonban ennek az ellenkezője: a megfélemlítés (rossz jegyekkel, feleltetéssel, büntetéssel, intővel, röpdolgozattal, vizsgával, buktatással, kizárással stb.). A fenyegetés azért olyan hatékony fegyelmezési eszköz, mert ahogy felidézük, vagy újra kilátásba helyezük, az egész csoport szintjén azonnal aktiválja a kora gyermekkorban sokak által megélt szeparációs félelmet. Ez a megoldás az esetek nagy többségében „csöndet”, „rendet”, „fegyelmet” teremt, miközben ismét jelentős agyterületeket károsít⁶⁸, kapcsol ki, illetve a teljesítmény helyzeteket nem az erőfeszítésre való készítetéssel társítja, hanem a félelemmel és a menekülési készítetéssel.

Az iskolai feleltetési helyzetből is ismert „leblokkoltam”, „otthon tudtam, de elfelejtettem” kifogások a pedagógusok félelemmel való játékát mutatják. Ez rendkívül káros mind a diákok idegrendszerére, mind a csoportklímára. *Az iskolákban természetesnek tekintett félelem és a folyamatos stressz egyértelműen gátolja a tanulást.* Ilyenkor a diák mindent elfelejt, és a „tanulmányi eredmény” valójában nem a diák tudásáról, hanem a

csecsemőkorban kialakított kötődési mintáról és annak feldolgozásáról, továbbéléséről, a stresszkezelési képességéről szól, ami azok esetében működik jól – ahogy ezt a 3. fejezetben leírtuk –, ahol az anya-gyermek kapcsolatok sikeresen alakultak. Az ellenkező esetben stressz hatására a limbikus rendszer egyszerűen kikapcsolja az agykéreg jelentős területeit, és a diák egy számára megoldhatatlan negatív spirálba kerül.

A félelem lerontja a tanulási teljesítményt

Ha a félelemmel együtt tanulunk meg valamit, nem fogjuk tudni felhasználni. Ha cinizmus, szarkazmus, ironia uralkodik a tanteremben, vissza tudjuk ugyan mondani esetleg a könnyebben magolható tantárgyak egy részét, de később nem fogjuk tudni alkalmazni, mert a hozzá kapcsolódó félelem zavarni fogja a problémamegoldás folyamatát (McManamy). Az iskolákban gyakran átélt frusztráció és stressz, nemcsak a kapcsolatokat rombolja, hanem a hosszú távú tanulmányi sikerességet is, amint azt idegélettani vizsgálatok, az ingerületátvivő noradrenalin szintjének növekedésében megállapították⁶⁹.

Egy egyetemista iskolai pályafutása

„A mocsár lecsapolásáról nem a békákat szokták megkérdezni”

„12 év után már gyakran el sem hiszem, hogy képes vagyok egy feladat megoldására, holtlott semmi nem indokolná, hogy kételkedjek a képességeimben, hiszen jó jegyeket szerzek, szorgalmas vagyok. Heti négyszer van 2 órás edzésem illetve külön német órám. Átlagosan este fél 8-kor érek haza és mire felkészülök másnapra már ott van a hajnal és a reggel. Akár fél 6 kor is kelek a nulladik miatt.

Sokszor volt elegendő ebből az oktatási rendszerből. A gimiben minden napom úgy telt el hogy azon izgultam, fel fognak-e venni az egyetemre. Alig volt időm rendbeszedni magam, a barátaimmal elmenni szórakozni, lazítani. Nagyon nagy változtatás kéne ebben a tanulási rendszerben mert megőrjíti a gyerekeket! Az iskolai stressz miatt hipochondriám alakult ki, ami borzasztó szorongásokat hozott!! Remélem fog változni ez, és fel fog tűnni a rengeteg »okos« embernek, akik azt hiszik felettünk állnak, hogy mi is emberek vagyunk és a diákoknak is vannak igényeik.

Már az iskolába kerülés után úgy éreztem, megtörték. Félévkor új iskolába kerültem (a régiben az volt a módi, hogy a verekedőket kiállította a tanítónéni az osztály elé és akit megverték föl kellett pofozza azt, aki ütötte. Érthető, hogy anyám kiakadt és elvitt onnan). Az osztályfőnök tanított szinte minden tárgyat. Egy állat volt. Sokan sírógörcs-csel mentek haza mert nem tudtak tökéletesen mértékegységet váltani és a tanár üvöltözött velük. Ugyancsak mély nyomot hagyott bennem, amikor piszkáltak, kiközösítettek. Nem kezeltem jól, de hát egy kisgyereknek szerintem megfelelő támogatásra lett volna szüksége a szituáció kezeléséhez. Az általános összességében pokol volt számomra.

Remélem fel fog tűnni a rengeteg „okosnak”, hogy a diák is ember

Befelé forduló lettem (írásban könnyebben megnyílok). Nem tudom magam rávenni a tanulásra. Szabadidőre volna szükségem, hogy elmélkedjek, feltöltődjek, erőt merítsek a következő naphoz. A gimiben még elégedeltem a józan észből; most, az első egyetemi szemeszteremben már rezeg a léc.

Szeretnék elmenni pszichológushoz tanácsadásért. Már rájöttem dolgokra, de ettől még nem tudom kijavítani magam. A pszichológustól azt várnám, hogy segítsen megváltozni. Sajnos nem nagyon lenne időm eljárni, mivel hatalmas a nyomás az egyetem felől – főleg, hogy bepótolni is lenne mit, valamint a barátnőmmel is foglalkoznom kell, egyedülálló anyámnak segíteni és a szokásos üresjárat, amire szükségem van...

Amit köszönhetek a 12 évnek, az a hihetetlen túlélőképesség, bár ettől nem leszek boldog. Időnként teljesen kimerülök, és mikor hazaérek, hasogató fejfájással bedőlök az ágyba és egész nap alszom. Szinte képtelenség a maximumot nyújtani, mert minden tanár elvárja, hogy nála teljesíts a legjobban ami napi 7-8 órában lehetetlen. És hiába kapok jó jegyeket, nem érzem, hogy biztos tudás lenne mögöttem mert nem tanulunk tudatosan és összefüggően, ami a vizsgaidőszakban egy hatalmas pánikhelyzetet fog eredményezni...⁷⁰

Összegzés

Eddig tehát azt láttuk, hogy az iskola működészavarai – évtizedek óta halmozódva – a teljesítmény csökkenésében, az erőteljes szelekcióban⁷¹, a lemorzsolódók magas arányában⁷², a tanulástól és az iskolától való elidegenítő hatásban, az értékrendszer torzulásában, a társas együttélés készségeinek meg nem tanításában, a jellemformálás deficitjében, egy valóságos „kontraszocializációban” írhatók le.

Elavult, rossz hatékonyságú, sokszor kártékony módszerekkel dolgoznak. Ötven éve minden szociológiai vizsgálat bizonyítja, hogy céljai még a papíron sem teljesülnek (tanulmányi eredményesség, írás- és olvasási készség, kommunikációs képesség stb.). Hátráltatják a gyermekek fiziológiai fejlődését, társadalmi beilleszkedését, sokakat közülük kifejezetten aszociális pályára terelnek, miközben eltorzítják a pedagógusok személyiségét is.

Megfosztják a gyermekeket akaratarejüktől, önbizalmuktól, engedelmes rabszolgákat, tanulóépeket faragnak belőlük, akik a kezüket is vezényszóra emelik csak föl, mértéktelen károkat okozva ezzel a nemzedékek élet- és versenyképességének, nemzetünk jövőjének.

A szervezet és módszertan nem engedi sem a gyermekek, sem a pedagógusok személyiségét egészséges irányban kibontakozni: vagy agresszívan versengő, lehenlerő lesz valaki⁷³ vagy zárkózottá, félenkké válik. Cinikus, lekezelő, a hatalmi helyzetükkel visszaélő vezetőket és hazudozó, felelősséget nem vállaló beosztottat nevel. A csoport pedig kirekesztéssel, bünbakkereséssel védi magát (Benda 2007, 10).

A ma uralkodó pedagógia⁷⁴ nincs átgondolva a kliensek, a gyermekek és a pedagógusok – és nem utolsósorban a népegészségügyi, mentálhigiénés, családbarát nézőpontjából, működésmódja éppen ezért gyenge hatékonyságú, és még a deklarált célokkal is gyakran ellentétes hatású.⁷⁵

Amikor tehát a demográfiai folyamatok meghatározó komponenseivel dolgozunk, fontosnak tartjuk mindazokat a tényezőket figyelembe venni, amelyek a fiatalok gondolkodását, attitűdjét, értékrendszerét, magatartását meghatározzák, mert csak ezen tényezők együttesének kezelésével tudunk működőképes megoldást találni a demográfiai válságra.

Amikor az iskola hatását elemezzük, nem elégséges annak időtartamával foglalkozni,⁷⁶ célszerű a működési folyamatok, az értéktartalom, szocializációs hatás figyelembe vétele is. A korábban bemutatott oktatási expanzió tehát minden bizonnyal szerepet játszik a párválasztásban, a kapcsolatok stabilitásában, a válások számában, sőt egyik összetevője lehet a gyermekvállalás elhalasztásának, illetve a születésszám csökkenésének is. Ennek azonban nemcsak az időbeni kiterjedés, hanem az iskolákban zajló, a

gyermek aktivitását figyelmen kívül hagyó, a személyiség tiszteletét nélkülöző szocializációs folyamatok is a sajátjai.

* * *

Tanulmányunk első részében bemutattuk a nemzetünk létét fenyegető népesedési krízis adatait, az eddig született felismeréseket és magyarázatokat, majd a kötődés-elmélet által bizonyított korai anya-gyermek kapcsolat meghatározó folyamatait az utódgondozási képességek kialakulására. Ezután feltártuk az 1950-es évek családpolitikájának következményeit. Tanulmányunk második részében az iskolarendszer kiépülésével összefüggő adatokat elemeztük, és az iskolák működésének rejtett tantervébe épült szocializációs folyamatok – akaratlanul is – sokszor gyermek- és családelleses működését. Tanulmányunk következő részében javaslatokat fogalmazunk meg a megoldási alternatívákra.

SZAKIRODALOM

- Balogh Katalin (1986): *Az általános iskolai tanulók alulteljesítése, mint a devianciához vezető út első lépése*, Magyar Pszichológiai Társaság VIII. Országos Konferenciája, Bp., MTA.
- Coloroso, Barbara (2014): *Zaklatók, áldozatok, szemlélők: az iskolai erőszak*. Harmat Kiadó, Budapest.
- Benda József (1994): *A Humanisztikus Kooperatív tanulás innovációs program hatásvizsgálata, (tanulmányi eredményesség, szocializáció)*. Humanisztikus Iskola Alapítvány, Budapest, <http://www.hktprogram.hu/page44.php>
- Benda József (2002): A kooperatív pedagógia sikerei és szocializációs lehetőségei Magyarországon I–II. *ÚPSZ*, 9. valamint 10. sz. 26–37. és 21–33.
- Benda József (2007): *Örömmel tanulni*. Agykontroll, Budapest.
- PISA 2009, (2010): *Összefoglaló jelentés*, OH.
- Commission on Social Determinants of Health FINAL REPORT (2008): *Closing the gap in a generation Health equity through action on the social determinants of health*, http://whqlibdoc.who.int/publications/2008/9789241563703_eng.pdf, letöltés: 2015. január 4.
- F. Várkonyi Zsuzsa (1986): Egy dichotómia csapdájáról. *Pedagógiai szemle*, 36. évf. 4. sz. 380–394.
- Faragó Tamás (2011): *Bevezetés a történeti demográfiába*. Budapesti Corvinus Egyetem, letöltés: 2014. december 31. <http://goo.gl/aB74iC>
- Figdor, Helmuth (1996): *A reménység peremén, elvált szülők gyermekei*. Fekete Sas, Budapest.
- Gazsó Ferenc – Pataki Ferenc – Várhegyi György (1971): *Diákéletmód Budapesten*.
- Géczi J. (1982): *Vadnarancsok*. Budapest, Szépirodalmi.
- Halász Gábor (2001): *A magyar közoktatás az ezredfordulón*. Budapest, OKKER, <http://halasz.ofi.hu/download/Ezredfordulo-1.htm>, letöltés: 2015. április 1.
- Hörich Balázs (2015): A tanult szakmában való elhelyezkedés esélyei és tapasztalatai. In: Ercsei Kálmán, Fehérvári Anikó, Híves Tamás, Hörich Balázs (szerk.): *Tanulási utak – pályautak*. OFI, kézirat.
- Kádárné Fülöp Judit (1988): *Fogalmazás*. (Kézirat.)
- Kósáné Ormai Vera – Járó Katalin (1987): A pedagógus irányítási stílusa és az iskolai beilleszkedési nehézségek. *Pedagógiai szemle*, 37. évf. 3. sz. 222–239.
- Lakatos Judit – Molnárfi Erika (2000): *Demográfiai és életszínvonal-statisztikai idősorok 1989–1998*, KSH.
- McManamy, John – Carver, Joseph M., Ph.D.: *Dopamine – Serotonin's Secret Weapon; – Norepinephrine: From Arousal to Panic*, <https://www.youtube.com/watch?v=dbh510b2-0o>, letöltés: 2014. december 31.
- Művelődés-statisztikai adattár (1968): KSH.
- Nagy Péter Tibor (2014): A tömegesedés évszázada. *Educatio*, huszadik évfolyam negyedik szám.
- Németh László (1980): *Utolsó széttekintés*. Magvető.
- Örkény István: *Tóték*.
- Peszleg Brigitta (2013): Hogyan hallgattatnak el minket, avagy a rejtett tanterv a kötelező oktatásban. In: *Neveléstudomány*, ELTE 4., http://nevelstudomany.elte.hu/downloads/2013/nevelstudomany_2013_4_131-136.pdf, letöltés: 2014. december 1.
- Polgár László (1989): *Nevelj zsenit!* Interant.

- Pukánszky Béla – Németh András (1996): *Neveléstörténet*, Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest, <http://mek.oszk.hu/01800/01893/html/08.htm#Heading30>, letöltés: 2014. december 31.
- Somlai Péter (1997): *Szocializáció*. Corvina.
- Székely László (2014): *AJB-1378/2014 jelentés*, OFI, kézirat.
- Sziklai László Péter (1988): Az iskolai oktatás-nevelés fejlesztésének lehetőségeiről. *Pedagógiai szemle*, 38. évf. 10. sz. 899–909.
- Szukicsné Serfőző Klára (2000): A termékenység változásának néhány jellemzője a legutóbbi 8 évtizedben. Készült a „Kárpát-medence népe a Millenniumon” c. 2000. november 9–10-i konferencián elhangzott előadás alapján, *Demográfia*, 43. évf. 4. sz. 445–476.
- Trencsényi László (2014): *Miskolci pedagógiai tükrök*. Fapadoskönyv.hu Kiadó, Miskolc.
- Veczko József (1986): *Gyerekek, tanárok, iskolák*. Tankönyvkiadó.
- Zsolnai Anikó (2001): A gyermekkori kötődések szerepe a szociális kompetencia fejlődésében. In: *Neveléstudomány az ezredfordulón*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Zsolnai Anikó (2001): *Kötődés és nevelés*, Eötvös, Budapest.

JEGYZETEK

- 1 „...amint Őfelsége londoni felügyelő megjegy-
zte: ha nem lenne Londonnak ötszáz elemi is-
kolája, barbár fiatalok hordái árasztanák el a
várost” *David Landes: Az elszabadult Prométeusz*,
Budapest, Gondolat, 1986, 474. o.
- 2 Az 1849. október 9-én kibocsátott kormányren-
deletben a nevelés és oktatás fölött az állam gy-
akorolja a felügyeletet. Ez a felügyelet nemcsak az
iskolára (katólikus és protestáns iskolákra) vonat-
kozott, hanem kiterjedt a házi oktatásra, a családi
nevelésre is. Szigorúan ellenőrizték a 6-12 esz-
tendő gyermekek tankötelezettségének érvényre
juttatását. A gyerekeket sok esetben csendőrrrel
vitették el az iskolába, s emellett a szülőket súlyos
pénzbüntetésre ítélték.
A bécsi kultuszminisztérium 1855. évi rendelete
alján kétféle elemi iskolatípus létezik: a két-
vagy háromosztályos alelemi és a négy osztályos
főelemi. Az alelemi tulajdonképpen falusi nép-
iskola volt, ahol egy tanító gyakran több mint
száz gyerekekkel foglalkozott egyidejűleg. 1858-tól
kezdve ez az iskolatípus is négyosztályossá vált, és
számuk 9000-ről 12 437-re emelkedett. (Mintegy
öt-hatezer településen nem volt iskola, a tanköte-
les gyerekeknek 48%-a járt iskolába) Az osztrák
centralizáció megkövetelte az iskolába járást. A
hatvanas évektől lazult a felügyelet, csökkent az
iskolák látogatottsága. 1863 tavaszán már legalább
százezerrel kevesebb gyermek járt iskolába, mint
1859-ben.
A kiegyezés után, az Andrássy-kormány vezette
be az Eötvös-féle népoktatási törvényt (1868.
évi 38. tc.). Községi iskolák létesítését ott ren-
deli el, ahol nem működnek egyházi népisko-
lák. Pénzbüntetés terhe mellett kötelezett minden
szülő, hogy gyermekét hatéves korától tizenkét
éves koráig iskolába járassa. Ettől kezdve lépett
érvénybe Magyarországon a tankötelezettség, lét-
rejött a hatosztályos elemi népiskola. A törvény
létrehozta a felsőbb népiskolát (vagy a fiúk hat-,
lányoknak négyéves polgárit), amely a hatosz-
tályos elemire épült. Ilyen intézetet az ötezer
lakosnál nagyobb lélekszámú helységeken kellett
felállítani. Tantárgyait a gyakorlati hasznosság, a
polgári életforma szükségletei alapján állították
össze.
A városi iskola minden osztálya számára külön ta-
nítót ír elő a törvény, a falvakban csupán egy tanító
foglalkozott a hat osztály tanulóival. Az 1869-es
adatok szerint kis községekben egy tanító 25-30
gyermekkel foglalkozott egyszerre, városokban
viszont ez a szám 200 före is emelkedhetett. (A
népoktatási törvény szerint egy tanító 80 gyermek-
nél többet nem taníthat.)
A meglévő népiskolák nagy részének hihetel-
lenül elhanyagolt volt az állapota. Olyan ter-
mekben szorongtak a tanulók, melyeknek „sem
közegészségügyi, sem paedagógiai szempont-
ból nem volna megengedhető iskolául hasz-
náltatásuk”. *Pukánszky Béla – Németh András: Neveléstörténet*, Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 1996, Budapest, <http://mek.oszk.hu/01800/01893/html/08.htm#Heading30>, letöltés: 2014. december 31.
- 3 Ahol lehetett, külön fiú és leánygimnáziumokat
működtettek, a lányok, ahol csak egy gimnázium
működött, beiratkozhattak fiúgimnáziumba.
A koedukáció a hatvanas évektől vált általánossá
középiskoláinkban. *Pukánszky Béla – Németh
András: Neveléstörténet*, Nemzeti Tankönyvkiadó
Rt., 1996, Budapest, <http://mek.oszk.hu/01800/01893/html/08.htm#Heading9>, letöltés: 2014. december 31.
- 4 Politikai cél volt a középiskolákban tanuló fia-
talok szociális összetételének megváltoztatása, a
munkás és szegényparaszti származásúak erőltetett
beiskolázása. 1948 őszétől 1955-ig a miniszteri-
um szakértségi tanfolyamokat szervezett. Ez az

- előbb egy-, majd kétéves bentlakásos tanfolyam a középiskolát nem végzett munkás- és parasztfiatalok számára tette lehetővé, hogy két középiskolai tantárgyból érettségi vizsgát tegyenek, majd az ezeknek megfelelő főiskolai vagy egyetemi szakon folytassák tovább tanulmányaikat.
- 5 A roma fiatalok negyede, a többiek közel fele vesz részt a 15–29 éves korosztályból valamilyen oktatásban. A felsőoktatásban tanulók és diplomások aránya rendkívül alacsony a roma fiatalok körében. *Lukács-Németh Alexandra*: Fogom a kezét, és együtt emelkedünk, Tanulmányok a roma integrációról, Szerk.: *Gereben F. – Lukács Á., Faludi F.* Akadémia, Budapest, 2013, In: UPSZ 2014/7–8.
 - 6 Pontosabban szólva jórészt a roma népesség egy részére korlátozta a jelenséget. *Faragó Tamás*: Bevezetés a történeti demográfiába, Budapesti Corvinus Egyetem, 300. o., letöltés: 2014. december 31. <http://goo.gl/aB74iC>
 - 7 Szukicsné Serfőző Klára adatai alapján készített diagram, in: *Faragó Tamás*: Bevezetés a történeti demográfiába, Budapesti Corvinus Egyetem, 117. és 300. o., i. h.
 - 8 „A nők növekvő aránya a felsőoktatásban, az egyéni karrier és önmegvalósítás felértékelődése stb. szignifikáns hatással vannak az egyes életraszakokhoz kötődő demográfiai események bekövetkezésére...”, *Spéder, Zsolt* (2001): Turning Points of the Life-course. Research plan and questionnaire of the Hungarian Social and Demographic Panel Survey, Budapest CSO DSI, 12. o.
Józan Péter: Jelentés a demográfia állapotáról és a népesedési viszonyokról, 2005, 160. o. <http://econ.core.hu/doc/parbeszed/jozan.pdf> letöltés: 2014. december 31.
 - 9 Azok, akik 16 éves korukig befejezték tanulmányaikat, 25–29 éves korukra már 78 százalékban éltek együtt élettárral vagy házastárral, míg ez az arány csak 55 százalék, akik csak 23 éves koruk után fejezték be tanulmányaikat, és csak 37 százalék azoknál, akik az adatfelvétel idején is tanultak. *Székely Levente* (2012): (szerk.) Magyar Ifjúság, 2013 Kutatópont, Bp., 62. o.
 - 10 A családi háttér hatása az iskolai eredményekre évtizedek óta kutatott terület, és a hazai makroszociológiai, és a nemzetközi felmérések egyértelműen bizonyították, hogy a településszerkezet és a szülők társadalmi státusza meghatározza a gyermekek iskolai előmenetelét. Magyarország a nemzetközi mezőnyben azok közé tartozik, ahol a gyermekek előmenetelét, sorsát, életperspektíváit sokkal erősebben határozza meg az iskolarendszer, mint ez más országokban tapasztalható.
 - 11 *Pusztai Gabriella*: Az eredményesség kapcsolati beágyazottsági háttere, in: *Imre Anna* (szerk.): Eredményesség, OFI, 2015, kézirat, 21. o.; Számos esettanulmány, analitikus beszámoló és vizsgálat tárgya a későbbi viselkedészavar, vagy iskolai teljesítményromlás, amelynek hátterében mint „történeti mag” a bizonytalan kötődés fedezhető fel. *Martin Dornes*: A kompetens csecsemő, Pont, 2002, Budapest, 207. o.
 - 12 A kutatást érdemes volna magyar mintán, egy fiatalabb korosztályban megismételni, mert az összefüggések nálunk, a sajátos történelmi előzmények következtében, valószínűleg fokozottan érvényesülnek.
 - 13 *Jon Lauglo*, az Oslói Egyetem emeritusz professzora azt a kérdés kutatja, hogy vajon hat-e a családszerkezet a tanulók teljesítményére. (Family Structure as Social Capital for Education? – A családszerkezet mint társadalmi tőke szerepe az oktatás eredményességében), *Kozma Tamás*: Educatio, Budapest, 2014/1., in: UPSZ 2014/7–8. 130. o.
 - 14 *James S. Coleman*: Social Capital in the Creation of Human Capital, The American Journal of Sociology, Vol. 94, Supplement: Organizations and Institutions: Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure. (1988), pp. S95-S120.
 - 15 *Zsolnai Anikó* hasonló következtetésekre jut egy empirikus vizsgálatban, amelyben megállapítja, hogy „a tanulók 98,9%-a egyetlen tanárt sem említett meg, akihez szorosan kötődne”. *Zsolnai Anikó*: A gyermekkori kötődések szerepe a szociális kompetencia fejlődésében, 144. o., In: Neveléstudomány az ezredfordulón. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 150. o.
 - 16 A Hkt program hatásvizsgálata bizonyítottan képes kezelni a kapcsolatrendszer tartós fejlesztésére, a hiányzó kötődések kialakítására. <http://hktprogram.hu/page44.php>, letöltés: 2015. április 2.
 - 17 „Az oktatási hatóságok és tantervkészítők nem ismerik eléggé a rejtett tanulás folyamatát és eredményeit, s ezért nem is tudják figyelembe venni ezeket a tanítás és tanulás tervezésekor.” *Somlai Péter*: Szocializáció, Corvina, Budapest, 1997, 42. o.
 - 18 A szociálpszichológia a társas beilleszkedést egy alapvető emberi szükségletnek tartja, és „normatív társas befolyásnak” nevezi. Amikor felnővünk, erkölcsi és etikai irányítunk saját környezetünkben ered, így tetteink gyakran a társadalomtól kapott értékek eredményei. *Athene’s Theory of Everything*, Edited, Directed & Narrated by Reese Leysen, Based on research by Chiren Boumaaza, Full soundtrack coming soon at, <http://www.ProfessorKliq.com>, <https://www.youtube.com/watch?v=dbh510b2-0o>, letöltés: 2015. április 2.
 - 19 Kiváló példa erre egy friss szakiskolai vizsgálat, melyben két, egymással teljesen ellentétes iskolakultúra, rejtett tanterv mutatkozik meg. „Tehát a tiszteletet náluk megkövetelni *erélylyel* lehet. Teszem azt, egy órai rendet nagyon nehéz fenntartani. Csak folyamatos munkával, illetve erélylyel lehet. Tehát következetességgel, erélylyel. Én vagyok itt a pedagógus, és én itten

- tanítani fogok, és a gyerekeknek az a dolga, hogy azt csinálja, amit én mondok.” Berényi Eszter: Kudarc-rutinok vagy megoldás-keresés – probléma-narratívák a szakképzésben, in: Fehérvári Anikó – Tomasz Gábor (szerk.): Kudarcok és megoldások – Iskolai hátrányok, lemorzsolódás, problémakezelés, OFI, Budapest, 2015, 95. o., kézirat.
- „Egy kicsit ilyen inkubátor iskola vagyunk, tehát nagyon szoros a kapcsolatunk a gyerekekkel, és ők szívesen veszik azt, ha itt maradhatnak, mert itt ismerik a tanárokat, a helyet, a diákokat, tehát nekik ez egy biztonságos környezet. Visszajárnak hozzáuk a gyerekeink, hozzák a gyerekeket bemutatni. Sok házasság itt kötöttet. Kell, hogy legyen egy iskola, ahova ezek a hányattatott sorú gyerekek is be tudnak kerülni, egy befogadó intézmény, ahol adott esetben azt a szocializációs tevékenységet, amit a család nem képes ellátni, mondjuk azért, mert nincs nekik, vagy olyan zilált körülmények vannak, tehát hogy azért valamit kapjanak ezek a tanulók.” Uo. 98. o.
- 20 Meg kell jegyezzük, hogy a rejtett tanterv módszeres vizsgálatának történeti vizsgálata külön kutatásokat igényelne, itt csak az utolsó kb. 50 év szakirodalmát és tapasztalatait tudjuk bemutatni. Szabó L. Tamás: A „rejtett tanterv”. Magvető Kiadó, Budapest, 1988; Tomasz Gábor: A rejtett tanterv – fogalom és kutatások, FKI, Budapest, 2006; Gatto, J. T.: Dumbing Us Down, The Hidden Curriculum of Compulsory Schooling. New Society Publishers, Canada, 1992; Peszleg Brigitta: Hogyan hallgattatnak el minket, avagy a rejtett tanterv a kötelező oktatásban, 2013/4. http://nevelstudomany.elte.hu/downloads/2013/nevelstudomany_2013_4_131-136.pdf; Barbara Coloroso: Zaklatók, áldozatok, szemlélők: az iskolai erőszak, Harmat, Budapest, 2014; Hunyadi Györgyné – M. Nádasi Mária – Serfőző Mónika: Fekete pedagógia, Argumentum, Budapest, 2006.
- 21 Nagy Katalin 8. osztályos tanulók értékrendjét vizsgálva bizonyította, hogy a mikrokörnyezetben lejátszódó események sokkal erősebben befolyásolják az erkölcsi viselkedést, mint a tankönyv. Nagy Katalin: Igazságos, becsületes, bátor, Tankönyvkiadó, Budapest, 1982.
- 22 Mivel témánk a magyarországi fejleményeket vizsgálja, nem térünk ki a nemzetközi reformpedagógiai mozgalom részletes bemutatására, amely ugyancsak ezekben az évtizedekben bontakozott ki. Ellen Key 1900-ban hirdette meg könyvében „A gyermek évszázadát”, amely – prognózisa szerint – egy új pedagógia kidolgozását és elterjesztését kínálta.
- 23 1914-ben 10 főökkör működött 4000 taggal.
- 24 Nagy László 1889-től, Ranschburg Pál kísérleti lélektani laboratóriumában 1899-től foglalkozott a gyermekpszichológia kérdéseivel. Ranschburg Pál egyik előadásában így fogalmazta meg a középiskola reformjával kapcsolatos javaslatait: „A tanulás anyagának megszorítása mellett az individualizálás tökéletes keresztül-vitelét tartom követelendőnek.” <http://mek.oszk.hu/01800/01893/html/09.htm#Heading4>
- 25 Jelentős reformpedagógiai lap volt a Szegeden megjelenő A Cselekvés Iskolája (1933–1944). A reformpedagógia (és ezen belül a gyermektanulmányozás) elveit kívánta a gyakorlatba átültetni két európai híru budapesti iskola. Az egyik a Domokos Lászlóné vezetésével 1915–1949 között működő Új Iskola, a másik pedig Nemesné Müller Márta 1915–1943 között fennálló intézete, a Családi Iskola.
- 26 Azonnal meg is kezdődtek az iskolamegújító kísérletek, amely a rendszerváltásig „a kommunista, majd a szocialista mindenoldalú közösségi ember-típus” kialakításának álcáiban jelentek meg, azt követően pedig egyre erőteljesebben fölvállalták a személyiség fejlesztésének célját. Az ideológiai burkot lehántva azonban, érdemes meglátni mind ezen kísérletekben, a bürokratikus ellenőrzésközpontú, gyermek-, és családelles iskolarendszer átalakításának ma sem szűnő meghatározó társadalmi igényét.
- 27 Tanulmányi Teljesítmények Értékelésének Nemzetközi Szervezete, E szervezetnek a hetvenes évek eleje óta Magyarország is tagja: legutóbb a kilencvenes évek közepén vetünk részt egy olyan vizsgálatban, amely a tanulók matematikai és természettudományosi ismereteit mérte fel. (IEA) Ballér Endre: Tanulói attitűdök vizsgálata, PSZ 1973/7–8., 655.
- 28 Az iskolakutatások több évtizede föltárták más az intézményes nevelési rendszer anomáliáit. Gászó Ferenc: Iskolarendszer és társadalmi mobilitás, Kossuth, 1976, 137. o.
- 29 „A vizsgálatok az egyenlőtlenségek sokféle fajtáját regisztrálták, így azokat, amelyek a különböző társadalmi rétegek vagy csoportok, vagy a különböző települési kategóriák, földrajzi régiók között találhatók. Számos kutatási eredmény utal az iskolaszervezeti viszonyok egyenlőtlenségeket erősítő voltára, és nyilvánvaló módon láthatóvá vált a települési kategóriák közötti mindig is meglévő olló tágabbra nyílása. Ez utóbbi egyebek mellett a mérhető tanulmányi teljesítményekben mutatkozott meg különösen feltűnő módon, amit a nemzetközi szervezetek (OECD, 1995, 1997, 1999) is kritika alá vontak.” Halász Gábor: A magyar közoktatás az ezredfordulón, Budapest, 2001, OKKER, <http://halaszg.ofi.hu/download/Ezredfordulo-1.htm>, le-töltés: 2015. április 1.
- 30 „A bizonytalan kötődésű gyermekek jóval nagyobb mértékben vannak kitéve a deviáns viselkedésnek, szomatizációnak, szorongásos kórképeknek, mint biztonságosan kötődő társaik. Az iskolai beilleszkedési zavarok és a gyermekkori kötődési deficit között jól dokumentálható a kapcsolat. A

- lánynok a fiúk eltérően reagálnak a rájuk nehezedő teherre. A nyomás hatására az alkalmazkodóbb, engedelmesebb, türelmesebb nem leginkább szomatikus tüneteket mutat (fejfájás, migrén, hasfájás), a fiúk heves indulatokkal, rendbontással, verekedéssel, beszólásokkal vezetik le feszültségeiket, jelzik ezzel az értő szemnek elégedetlenségüket.” In: *Vekerdy Tamás: Az iskola betegít?* Budapest, Saxum, 2004.
- 31 Az OECD által 1998-ban elindított PISA-program (The Programme for International Assessment) az olvasás, a matematika és a természettudományok területén végez háromévente összehasonlító vizsgálatokat. Az első ilyenre 2000-ben került sor (*OECD, 2000d*). Itt már nem annyira a tantárgyi teljesítményeket, mint inkább az életben való boldoguláshoz szükséges készségeket méri fel, 15 éves korban. *Halász Gábor: A magyar közoktatás az ezredfordulón*, i. m. ; PISA 2009, Összefoglaló jelentés, OH, 2010, 76. o.
- 32 Az iskolák közötti átjárhatóság a szabályok bizonyos koherenciáját igényli.
- 33 Ez neveltetésükből, családi háttérükből, a helyi kulturális sajátosságokból, a tanulmányaikból, a különböző fejlesztések és programokban való részvételből, a vezető skatudasából stb. adódik.
- 34 Anglia a legjobb példa arra is, hogy az oktatásiügyi minőség kérdése, a minőség hanyatlása, a standardok romlása miatti aggodalmak milyen módon kapcsolódnak össze az ország jövőjéért, különösen a gazdaság versenyképességéért való aggodással. Az oktatás korábbi viszonyait e tekintetben talán itt érte a legkeményebb bírálat, amelyben az fogalmazódott meg, hogy az oktatás túlságosan a szolgáltatást nyújtók – azaz a tanári szakma – ellenőrzése alá került, és a szolgáltatás fogyasztóinak – azaz elsősorban a gazdaságnak és a családoknak – az igényei a háttérbe kerültek. *Halász Gábor: A magyar közoktatás az ezredfordulón*, i. m.
- Szociológiai tény, hogy az oktatási rendszert működtető szakmai elit túlnyomó többsége soha nem szerzett tapasztalatot az iskolarendszeren kívül működő társadalmi valóságról. Az általános iskolák elvégzése után a gimnáziumban majd a felsőoktatásban tanult, végül visszakerült a katedrára, majd az oktatásirányításba, az államigazgatásba. Saját személyes látásmódom azért különbözik sok tekintetben radikálisan kollégáimtól, mert az egyetem elvégzése előtt 4 évig, a későbbiek során további 10 évig a gazdasági szférában és nemzetközi for-profit szervezetekben dolgoztam.
- 35 „Baj van a társadalomban, ha az egyén elveszíti sorsának alakulásáért való felelősség érzését.” *Kopátsy Sándor: Egy reformkoncepció világgazdasági háttere, Valóság, 1986/2. 6. o.* Ha sorsunk alakításában tehetetlenek vagyunk – és ennek a kialakítása az iskolába lépés első napján megkezdődik – jönnek létre tömegesen az önsorsrontó és a társas értékek megvalósulását destruáló magatartásformák. (*Kopátsy, 1986. 6.*)
- 36 A pedagógusmunka minőségét meghatározó adottságok és képességek, többek között: a gyermekek szeretete, példaadásra való képesség, morális viselkedés, a csoport hatékony vezetésének a képessége, a tanítás és a tanulás többféle modelljének birtoklása, reflektivitás: az a képesség, hogy a másoktól jövő információkat megértjük, feldolgozzuk, arra reagáljunk stb. Részvétel a társadalmi problémák megoldásában, Education at a Glance c. kiadványban (OECD, 2000g) in: *Halász Gábor: A magyar közoktatás az ezredfordulón*, i. m.
- 37 A kereskedelemben és az iparban alkalmazott minőségbiztosítási technikák a fogyasztók megnyeréséért folytatott gazdasági verseny ráirányította a figyelmet a termékek minőségének fontosságára és azokra a szervezeti eszközökre, amelyekkel ez a leginkább biztosítható. Ilyen például a Magyarországon is jól ismert TQM, azaz a Teljes Körű Minőségmenedzsment, amely azonban pár év, zömében formális teljesítéssel elveszítette támogatottságát, kikerült az intézményfejlesztés eszköztárából. *Halász Gábor: A magyar közoktatás az ezredfordulón*, i. m.
- 38 „A sikeres gazdasági szervezeteket egyre gyakrabban mutatják be olyan *tanuló szervezetként*, amely nagy hangsúlyt helyez arra, hogy folyamatosan új tudást állítson elő, és ezt a tudást saját működésének javítására használja fel. A tanulás szervezésével foglalkozó iskolákra ugyanakkor paradox módon az jellemző, hogy nagyon ritkán működnek *tanuló szervezetként*. Az oktatási szektor, amelynek legfőbb feladata a társadalmi tudás átadása, megőrkentően kevés figyelmet fordít a saját magára vonatkozó, a saját működését jobba tevő tudás létrehozására és menedzselésére.” *Halász Gábor: A magyar közoktatás az ezredfordulón*, i. m.
- 39 A legmagasabb arányban Ózdon (7%), Edélyben (6%) és több környékbeli járásban; 4-5% körüli az arány néhány nőgrádi, Tisza menti térségben, illetve Baranyában, Sellye térségében. Budapesten jelentősek az eltérések: az I. és az V. kerületben csupán 0,3% (4-5 fő), a VIII. kerületben 5,2% (163 fő) az évfolyamismétlők aránya. *Híves Tamás: A hátrányos helyzet területi aspektusai*, In: *Fehérvári Anikó* (szerk.): Snapshot of Hungarian Education 2014, OFI 2015, 26. o.
- 40 A bukott szakiskolások fele évismétlő! Nemzetgazdasági szempontból milyen hatalmas pazarlást jelent az iskolarendszer által előállított döbbenetes „selejtömeg”, amely a pedagógusok jelentős részének a diákokkal való hatékony együttműködésre való képtelenségét, az elavult oktatáscentrikus technológiát mutatja. Korai lenne azonban a pedagógusokat felelőssé tenni az eredménytelenségért. A folyamatok alapvetően az iskolarendszer diszfunkcionális működését, a párbeszédre, együttműködésre való képtelenségét,

- adaptivitásának, fejlődőképességének a hiányát mutatja. Ebben a funkciók és feladatok félreértelmezésének, a képzési és továbbképzési célok helytelen megállapításának, az irányítás tehetetlenségének, a szervezetfejlesztés hiányát érhetjük tetten. *Ercsei Kálmán: Az előrehozott szakképzésben végzők tanulási útja és jövőtervei*, in: *Ercsei Kálmán, Fehérvári Anikó, Híves Tamás, Hórich Balázs* (szerk.): *Tanulási utak – pályautak*, OFI, 2015, kézirat, 105–106. o.
- 41 Talán nincs egyetlen olyan tulajdonság, amelyet gyakrabban említenének, mint a *rugalmasság*. A sikeres vállalatok legfontosabb ismérve, hogy gyorsan tudnak reagálni a változó piaci igényekre, azaz rövid idő alatt képesek technológiai váltásra, és az általuk alkalmazott dolgozók az új technológiákat gyorsan el tudják sajátítani. *Halász Gábor: A magyar közoktatás az ezredfordulón*, i. m.
- 42 Sok országos reprezentatív vizsgálat tárta már fel az elmúlt évtizedekben, hogy a pedagógusok kedvelt tevékenységítípusai kivétel nélkül oktatáscentrikusak (előadók, magyarázat, felkészülés stb.), a kudarcokat pedig javarészt a nevelő jellegű tevékenységekkel kapcsolatban élik át (érzelmi nevelés, differenciálás, aktivizálás, közösségformálás stb. (*Széphalmi Á.: A pedagógiai tevékenységek súlya és szerepe a pedagógusok munkájában*. Nyiregyháza-i kutatómódszertani szeminárium, OPI 1989.)
- 43 Az interaktív élet gazdagsága, a dinamikus változó személyközi kapcsolatok, amelyekben a fejlődés és tanulás megvalósulhatna, egy rugalmas és minden pontján adaptív technológiai irányítást igényelne, amelyet iskoláink ma nem képesek nyújtani a diákoknak. A felülről irányított merev szervezetrendszer ezért blokkolja a személyiségek és a csoportok életmegnyilvánulásainak jelentős részét, és csak az tekinti legitimnek, amely elég rugalmas ahhoz, hogy alkalmazkodni tudjon a mozdulatlan merevített szervezethez. A működéséhez felszeleteli és tananyaggá strukturálja, „tudás szeletekre” bontja az élet gazdagságát, mint ahogy a gyermek kihúzgálja a bogár lábait, hogy megfigyelje, mi történik. Ez a módszertan nagyon alkalmas a fizika és matematika elsajátítására, de bemerevíti, lefagyasztja, működésképtelenné teszi az élő rendszereket.
- 44 Emlékezzünk vissza a magzati viselkedésre, amelynek fejlődése az első pillanattól kezdve folyamatos mozgásban és interaktivitásban történik, ami egyben a kiegyensúlyozott, belülről vezérelt fejlődés természetese.
- 45 Ez utóbbival kapcsolatban csak egyetlen vizsgálatot említenék. Járó Katalin kutatásai tárták föl az osztályban az ilyen hatásokra kialakuló specifikus rétegződési folyamatokat. A gyerekek között különböző szerepmagatartások termelődnek ki: az eminens, a jópofa, a rendbontó stb. Emellett azonban a gyerekeknek majdnem a felét az arenélküli-
ek teszik ki, akik évek hosszú sorában sem tudnak a jellegtelenségéből kitörni, *Járó Katalin: Az iskola rejtett üzenetei*. *Iskolakultúra*, 1993, 15–16. szám, 118–127. o.
- 46 A „mobbing” (zaklatás, pszichoteror) jelenség már iskolai és munkahelyi körülmények között is vizsgált tényező. Ez a működésmód a frissen végzett pedagógusok számára eleinte idegen, később már „belátják”, hogy a diákok „megfékezésére” hatékonyan bizonyul. Az alternatív megoldások alkalmazása ma még idegen a magyar iskolák többségétől.
- 47 A diákok kiszolgáltatottságáról mindenkinek van saját élménye. Az alábbi linken láthatunk egy döbbenetes jelenetet, ahol egy tanár az el nem készített (vagy másokkal együttműködve elkészített) házi feladatok kiváltásáért pénzt követel a diáoktól, s akinek nincs, az egyest kap. http://eduline.hu/kozoktatasi/2015/1/14/video_atlatszo_oktatasi_5JTR83#rss, letöltés: 2015. április 2.
- 48 Ennek érdekében azokat tekintik sokan „jó” tanárnak, akik nagyon sokat követelnek és kíméletlenül behajtják a diákokon akarataikat. Azok a tanárok, akik más felfogásból jobban együttműködnek a diákkal és figyelembe veszik terhelhetőségüket és magánéletüket, sokszor gyengének bizonyulnak, és alulmaradnak a tanárok egymás közötti versenyében.
- 49 A munkaadók a pályakezdezők felkészültségében a legtöbb hiányosságot a szociális kompetencia területén említik. Az elvárások között az első öt helyen szerepelnek: a kommunikációs készség 67,9%; problémamegoldó-képesség 61,7%; csapatmunkára való alkalmasság 54,7%; kreativitás 46%; önállóság 45%, vagyis az iskolák és pedagógusok által megkövetelt tudásnak csak egy része hasznosul életpályájuk során, In: *Németh Erzsébet PhD., Major Szilvia, Szabó Gábor: Munkaerő-piaci elvárások és felsőoktatás: ellenértékes trendek*, In: *Állásstart 2011, Figyelő*, 2011.
- 50 Legidősebb fiam egy jó nevű 6 osztályos gimnáziumba íratam, Budapesten. 12 éves, hatodikos gyermeként napról napra annyi házi feladatot kapott, hogy – az első hónapokban – éjfélig, vagy tovább is, tanulni kényszerült. Azt gondoltam, hogy szakemberként, kollégaként beszélgetek az iskola igazgatójával, hogy megtudjam, milyen koncepció áll e mögött a brutális terhelés mögött. Azt a választ kaptam, hogy „ez egy elit iskola. Ha nem terhelik őket meg eléggé, akkor otthon (számítógéppel) játszanak, amit az iskola helytelenít”. Amikor megkérdeztem, hogy mikor lehetne arra ideje, hogy két kisebb testvérével, akik azt folyamatosan igényelték, játszhasson. Az volt a válasz, hogy „el lehet dönteni, hogy a családdal foglalkozik, vagy tanul. Akinek a család fontosabb, az legfeljebb kettes fog itt kapni.” A fiamnak később nem engedtem, hogy 24 óra után tanuljon, és beírtam az üzenőjébe, hogy „Fiamnak, éjféli-

után, pihenésre van szüksége, ezért szülőként úgy döntöttem, hogy ne csinálja meg a házi feladatot. Kérem a tanár úr megértését.” A tanár szóbeli válasza az volt, hogy „Apukádat nem tudom megbuktatni, de téged megbuktatlak”. Amikor ezután a feleségemmel együtt bementünk az igazgatóhoz, hogy kérjük a döntés felülvizsgálatát, az igazgató válasza az volt, hogy ő „nyugodt szívvel buktatja meg a gyermekünket, mert olyan jó a családi háttere, hogy segíteni tud neki a kudarc feldolgozásában.”

- 51 Ha elmondhatjuk gondolatainkat, és mások ezt értékelik, a noradrenalin neurotranszmitter szint csökken az agyban, és dopamin szabadul föl, amely aktiválja a „jutalmazó neuronokat”. Ez energikussá tesz, és növeli az önbecsülésünket. Önbecsülés, vagy az önbizalom érzés a MRI (Magnetic Resonance Imaging, mágneses rezonancia-képzésként) vizsgálatok szerint kapcsolódik a szerotonin ingerületátvivő anyaghoz is. Amikor ebből jelentős mennyiség hiányzik, gyakran vezet depresszióhoz, önpusztító magatartáshoz, vagy akár az öngyilkossághoz. A társak megbecsülése emeli a dopamin és a szerotonin szintjét az agyban, és lehetővé teszi számunkra, hogy elengedjük az érzelmi csapdákat és könnyebben váljunk ön-tudatosá. Athene’s Theory of Everything, Edited, Directed & Narrated by Reese Leysen, Based on research by Chiren Boumaaza, Full soundtrack coming soon at, <http://www.ProfessorKliq.com>, <https://www.youtube.com/watch?v=dbh5l0b2-0o>, letöltés: 2015. április 2.

- 52 Másik gyermekem, az első osztályában, 7 évesen, komoly küzdelmet vívott tanítónőjével. Élénk eszű, társasági ember volt. Ha valami történt az osztályban – például egy nyilvános elmarasztalás, vagy a társak előtt való megszegyenítést követően – sirva fakadt valaki, azonnal ott termett, hogy segítsen, vigasztaljon, együtt legyen az aktuális »áldozattal«. Ezt a tanítónője nem tolerálta, és mindig helyreparancsolta. Nekünk, szülőknél is panaszkodott: „kedves, aranyos gyermek, de neki mindig ott kell lennie, ahol történik valami, és nem tud megülni a helyén.” Ilyenkor feleségemmel jólesően nyugtáztuk, hogy „hála Istennek, egészséges”.

Két évig tartott, mire hajlandó volt gyermekem elfogadni, hogy nem szabad senkit védelmébe venni, mert a büntetés az jár, és aki nem érti meg, hogyan kell viselkedni, annak nincs helye az osztályban. A negyedik osztályra már oly mértékben azonosult a felülről diktált „értékrenddel”, hogy velem szállt szembe az iskola rendjének (rejtett tantervének) védelmében.

Volt egy két évvel lemaradt cigány kisfiú az osztályában, akit – gyermekem elmondása szerint – „mindenki utált”. (Elképzelhetjük azt a frusztrációtömeget, amit naponta a kisfiúnak meg kellett élnie.) Lényeg az, hogy a szünetben egy társa

„rálépett a kisfiú cipőjére”. (Új cipőt kapott, és azt mondta, hogy apukája megveri, ha nem vigyáz rá.) Egy ilyen esemény sokféleképpen folytatódhat. Például: „bocsánat, ne haragudj – semmi baj”, vagy: „nem láttam, hogy ott vagy – hülye, állat” stb. Ebben az esetben az történt, hogy a – testi erőfölényben lévő fiú orra verte a társát, annak pedig elindult az orra vére. Egy másik kisfiú a segítségére sietett, aki pedig „hasba lett rúgva”. Az, hogy negyedik osztályban ilyen jelenet egyáltalán kialakulhat, mutatja, hogy ebben az osztályban a konfliktusok állandósultak, és a megoldás gyakran az erősebb (a pedagógus) oldaláról megnyilvánuló nyílt agresszió.

Hogyan folytatódhat ez a konkrét eset? Az egyik lehetséges folytatás például az, hogy a pedagógus magához hívja az érintetteket, és – pártatlanul – megkérdezi, mit történt. Miután ők elmondják a saját verziójukat, és az érintettek beleláthatva egymás élményeibe, megérthetik sérelmeiket. Ezt követően feltehető a kérdés, „mit szeretnétek most tenni”, mire a bocsánatkérésről a cipőtisztítást bármi megtörténhet, majd mindenki megnyugodva oda tud figyelni az egyéb „tanulni valók”-ra.

Ennek a verzióknak az üzenete, a „rejtett tanterve”, hogy mindenki fontos, érző lény, akire oda kell figyelni. Megbízunk egymásban, és tudjuk, hogy senki nem akar szándékosan kárt okozni a másoknak. Az erősebb odafigyel a gyengébbekre, és olyan módon védi meg őket, hogy amikor nincs jelen, akkor is figyelembe tudják (akarják) venni egymást. Ha véletlenül kárt okoznak egymásnak, akkor azt tegyék is jóvá (resztoratív eljárás).

Ebben a konkrét esetben nem ez történt. A tanítónő magából kikelve ordított a 12 éves gyermekkel („Mit képzelsz magadról”), majd az igazgatónő elé vitte. Vajon miért? Nyilvánvalóan már sokszor került hasonló helyzetbe, és az agresszív helyzetmegoldási minta további eszkalációhoz vezetett: már nem képes kezelni a helyzetet. Nincsenek eszközei, ami részben a saját – korábban bemutatott – szocializációs deficitjéből, részben pedagógusképzésünk fókuszainak téves kijelöléséből fakadhatnak.

Gyermekem beszámolója szerint, az igazgatónővel való találkozások után „Petike remegő kezekkel jött vissza az osztályba”. Vajon mit tanult ebből a „leckéből”, annak „rejtett tantervéből” Petike? Azt, hogy ő személyesen fontos és értékes ember? Azt, hogy tiszteljük egymás véleményét? Azt, hogy könnyű integrálódni a többségi társadalomba, mert megértőek és türelmesek? Azt, hogy „Ebcsont befor”, vagy azt, hogy „Amilyen az adjonisten, olyan lesz a fogadjisten”? És „Hátra van még a feketeleves”, amit viszont majd ő fog kiosztani. Az olvasóra bízom a választ.

Ez a jelenet nem régen történt, és mindössze egy eset. Tudományos szempontból, statisztikailag érvénytelen. Lehetséges, hogy sehol

- Magyarországon ilyen nem fordulhat elő, elszigetelt esetről van szó. Vagy talán mégsem? Szakmai anyagokból, hazai és nemzetközi kutatások eredményeiből úgy tűnik, nem egyedi esetről van szó, hanem évszázados beidegzések tovagűrűző hatásáról. Úgy érzem, iskoláink többségében ma is bármikor megtörténhet. Azért hoztuk példaként elő, hogy az első látásra talán sarkosnak tűnő megállapítások mögött meg tudjuk mutatni a mélyebb és konkrétabb üzeneteket. A történetet lehet folytatni azzal, hogy Petike ezek után hazamenve otthon is magkapta a magáét, majd két-három év múlva mit csinált a közérben, hogyan mászta meg a szomszéd kerítését, és 10 év múlva kit támadott meg a nyílt utcán...
- 53 Számos vizsgálat szerint a sikeres párkapcsolat „titka” a hűség, a kölcsönös tisztelet, megbecsülés, a közös célok. Györfly Zsuzsa – *Susánszky Anna – Adám Szilvia – Dukay-Zsabó Szilvia: A 35 év alatti felnőtt fiatalok párkapcsolati szokásai*, in: *Szántó Zsuzsa – Susánszky Éva: Magyar lelkiállapot*, Semmelweis, Budapest, 2013, 206. o.
- 54 Ez annak ellenére ma is általánosnak mondható, hogy legalább 25 éve elérhető már Magyarországon is, a gyakorlatban és kísérletekkel bizonyított, alternatív tanulászervezési módszer, amely a proszociális viselkedés támogatása mellett magas szinten biztosítja a kiváló tanulmányi eredmények elérését is. www.hktprogram.hu
- 55 Az 1950-es szocialista tanterv célként azt tűzi ki, hogy az iskola „tanulóiifjúságunkat Népköztársaságunk öntudatos, fegyelmezett állampolgáraivá, a dolgozó nép hűségese fiává, a szocializmus építőjévé nevelje...” A „fegyelmezett állampolgár”-ra nevelés akkoriban nem jelentett mást, mint olyan alattvalói magatartás kialakítását, amely megfelel a monolitikus államhatalom, a diktatórikus parancsuralmi rendszer igényeinek. 1950. március elsején jelent meg egy minisztériumi utasítás, melynek tárgya „Az iskolai ifjúsági könyvtárak átrendezése és selejtezése” volt. Ebben olvasható, hogy „az iskola ifjúsági könyvtárakban nagy számban található olyan művek, amelyek az előző feudálkapitalista rendszer nevelési céljának szolgálatára készültek: érzélgős vagy öntelt nacionalizmusra, »vallás-erkölcsi« nevelés ürügyén a valóságtól elforduló, azt meghamisító, ún. »idealista« szemléletre, az előző rendszert politikailag aláátmasztó klerikalizmusra vagy polgári gondolkodásra nevelnek.” A mellékelt lista több száz címet tartalmazott, köztük *Benedek Elek* és a *Grimm-testvérek* meséit, *Sienkiewicz*, *May Károly* és *Donászy Ferenc* könyveit. Ezeket a könyveket be kellett szolgáltatni a Papírfeldolgozó Vállalatnak. *Pukánszky Béla – Németh András: Neveléstörténet*, Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 1996, Budapest, <http://mek.oszk.hu/01800/01893/html/08.htm#Heading30>
- 56 *Sroufe* (1985) egy longitudinális vizsgálat nyomán (csecsemőket kísért el 19 éves korukig) megállapította, hogy azok a gyermekek, akik biztos kötődéssel indultak az életbe, magas önbizalommal és önértékeléssel bírtak gyermekkorukban, serdülőként magabiztosabbak voltak, jó párkapcsolatokat alakítottak ki és jól teljesítettek az iskolában. Idézi: *Zsolnai Anikó: Kötődés és nevelés*, Eötvös, 2001, Budapest, 54. o.
- 57 „Az iskolás gyerekek közötti, azaz kortárs zaklatás, bántalmazás nemcsak azért tűnik megoldhatatlannak, mert hiányzik az intézményrendszer és a mentalitás, hogy kezeljük, hanem azért is, mert alulértékelik: a többség hajlamos természetesen venni és nem foglalkozni vele, egészen addig, amíg fizikai formát nem önt – sokszor még akkor sem. Pedig a testi fenytetés, a verés még csak nem is a legrosszabb, ami a gyerekekkel történhet az iskolában. A kortárs zaklatás a szakértők szerint a nyugati társadalmak egyik legsúlyosabb problémája, kis túlzással minden későbbi (felnőttkori) gond okozója.” A 14 éves lány ottdalal búcsúlevele, <http://www.netextra.hu/a-tizenegy-eves-lany-ottdalal-bucsulevele/> letöltés 2015. február 28.
- 58 „Ki kell mondani: a gyerekek nincsenek biztonságban az iskola falai között.” „Sosem tudom, mibe küldöm bele reggelente és hogy kapom vissza délutánoként” – mondja egy szülő. A 14 éves lány ottdalal búcsúlevele, <http://www.netextra.hu/a-tizenegy-eves-lany-ottdalal-bucsulevele/> letöltés 2015. február 28.
- 59 Szinte bizonyos, hogy azok az oktatási rendszerek, amelyekben tömegével található a tanuláshoz és az iskola világhoz negatív módon viszonyuló fiatalok, a tudásgazdaságban eleve versenyhátránnyal indulnak. E tekintetben a nemzetközi összehasonlító elemzések Magyarországon riasztó helyzetet mutatnak. Egy 29 országra kiterjedő nemzetközi összehasonlító vizsgálat adatai szerint a 11–15 éves tanulóknak csaknem egynegyede (átlag) nagyon szeret iskolába járni, addig Magyarországon kevesebb, mint 10%. Arra a kérdésre, hogy a tanáraikat érdekli-e a személyiségük, a 11 évesek 54%-a, a 15 évesek 40%-a válaszolt igennel, míg a magyar diákok 38, illetve 29%-a. Az adatok a tanítási-nevelési módszerek és az iskolai kudarck jellemzőire utalnak. *Halász Gábor: A magyar közoktatás az ezredfordulón*, i. m.
- 60 Az iskolák ilyen működése teljesen szembemegy a társadalmi szükségletekkel. Ahogy a sikeres vállalatok gyakorlatának elemzése mutatják, a *kooperációs képesség*, a *team-munka meghatározó eleme a sikernek*. Az OECD adatai szerint a fejlett országokban az így működő vállalatok száma, már a kilencvenes években meghaladta a 30%-ot (OECD, 2000). Az ilyen szervezetek, a problémák megoldásában fontos szerepet adnak a csoportoknak, amelyek, elfogadva a közös célokat, növelik a szervezet problémamegoldó, reagáló képességét,

- a kreatív megoldások megszületésének valószínűségét, amely az eredményesség és a hatékonyság folyamatos növekedéséhez vezet. Azok a szervezetek a legeredményesebbek, amelyek „képesek *tanuló szervezetként* működni, azaz képesek a külvilág felől jövő információk – így például a piaci igények vagy a szabályozási környezet változásaival összefüggő jelzések – gyors észlelésére, ezek feldolgozására és a megfelelő alkalmazkodási stratégiák kreatív megalkotására, azaz a tanulásra. Ez csak akkor lehetséges, ha e szervezet tagjai között intenzív kommunikáció van, ami megint csak egyfelől a kommunikációhoz szükséges elemi készségek (a másikra való odafigyelés, a másik fél gondolataihoz való kapcsolódás, a közlésnek a másik számára érthető megfogalmazása, a közlés megérttségének vagy nem értettségének észlelése stb.), másfelől az együttműködési képesség és hajlandóság megléte esetén lehetséges”. *Halász Gábor: A magyar közoktatás az ezredfordulón, i. m.*
- 61 *Karácsony Sándor* már az 1930-as években megállapítja, hogy a nemzet első néposztályainak gyermekei nem jutnak túl az elemi iskolán, és a középiskolába bekerülő kis töredék is rosszul érzi magát, mert az iskola nyelve idegen a gondolkodásuktól. Megállapítja, hogy a társas együttélés alapvető jellegzetessége a mellérendelő jelleg, ami a családban érvényesül a legjobban. Ahol valóban funkcionál a családi élet, ott nem csupán a gyermek van alárendelve a szülők akaratának, hanem egyik pillanatban a szülők tettei igazodnak a gyermekek igényeihez, máskor pedig a gyermekek engedelmeskednek a szülőknek. Nincs merev alá- és fölérendeltség, hanem a folytonos változás egymás mellé rendeli a család tagjait. Ez a családiasság éppen olyan jellegzetessége a magyar szokásrendszernek, mint nyelvünk grammatikájának mellérendelő jellege. *Pukánszky Béla – Németh András: Neveléstörténet, i. m.*
- 62 Erről egy frissen megjelent riportfilm: *Moskovits Judit*: Egyre többen keresnek mást az állami iskola helyett, RTL Klub, <http://rtl.hu/rtlklub/hazonkivul/egyre-tobben-keresnek-mast-az-allami-iskola-helyett>, 2015.03.25.
- 63 Tudjuk, sok kivétel van, de ezek a kivételek a rendszer tagadásaként, ellenében jöttek létre. A módszertani megújulás alapvetően személyfüggő, és nem része a rendszer önfejlődésének. Ezért aztán addig tart, ameddig egy-egy személynek (pedagógusnak, igazgatónak, kutatónak) a privát erőforrásai bírják. *Györgyi Zoltán: Projekt vagy iskola? Educatio, 2008/4. 594. o.*
- 64 A házassághoz a legfontosabb tényezők a fiatalok szerint azok, melyek a „kapcsolat harmóniájához kapcsolódnak: megbízhatóság, szerelem, kölcsönös megbecsülés, jó szexuális kapcsolat és hasonló gondolkodás. Ezt a házasságpárti nőknek és férfiaknak is több mint 90 százaléka fontosnak tartja.” *Székelly Levente: Magyar Ifjúság 2012, 2013*
- Kutatópont, Budapest. Letöltés: 2014. szeptember 17. 70. o. http://kutato.pont.hu/files/2013/09/Magyar>Ifjusag_2012_tanulmanykotet.pdf
- 65 „A tanulással szembeni negatív attitűdök és ennek nyomán az iskolai kudarc kialakulása nagymértékben összefügg azzal, vajon az iskolák mennyire képesek a tanulók, ezen belül különösen a leszakadás által leginkább fenyegetett csoportok számára motiváló környezetet teremteni. Egy nyolc ország tapasztalatait összegző nemzetközi összehasonlító elemzés (*OECD, 2000f*) azzal érvel emellett, hogy a szükséges többletforrások eltörpülnek azok mellett a költségek mellett, amelyeket az alacsonyban képzett és alkalmazkodásra képtelen emberek későbbi jóléti ellátása jelent.” *Halász Gábor: A magyar közoktatás az ezredfordulón, i. m.*
- 66 „A modern oktatási rendszerek egyik legnagyobb és legnehezebben megoldható problémája az iskolai kudarc által fenyegetett, leszakadó csoportok oktatásához kapcsolódik. Ide sorolhatjuk mindazokat a fiatalokat, akik az iskolarendszerből úgy lépnek ki, hogy nem rendelkeznek a munkaerőpiacra értékesíthető képzettséggel, illetve akik iskolai pályafutásuk során kudarcot szenvednek, azaz nem képesek megfelelni az iskolák által szabott követelményeknek, és emiatt nem fejezik be tanulmányaikat, vagy elfordulnak az iskolától.” *Halász Gábor: A magyar közoktatás az ezredfordulón, i. m.*
- 67 Egyetemisták és felnőttek körében végeztek kutatást. *Hunyadi Györgyné – M. Nádasi Mária – Serfőző Mónika: Fekete pedagógia, Argumentum, Budapest, 2006, 85–87. o.*
- 68 Ilyenkor a noradrenalin neurotranszmitter szabadul fel az agyban, amely a túlélést segítő veszélyes helyzetekben. Ezáltal az agytörzs aktiválódik, interferál a racionális gondolkodás területével (neokortex), és a limbikus rendszer kikapcsolja a munkamemória legnagyobb részét, ezzel fizikailag mintegy „szüklátókörséget” okozva. Ezt látható a félelemkeltő politikában, a pókerjátékosok stratégiájában, vagy, ha valaki egyszerűen csak macacs egy vitában. Ilyenkor nem számít, milyen értékes egy gondolat, amikor az agy ilyen állapotba kerül, nem képes felfogni és végig követni a gondolatot. Neurális szinten, úgy reagálunk, mintha fenyegetve lennénk, még akkor is, ha ez a fenyegetés ártalmatlan és más helyzetben egyébként hasznosnak találunk, és racionálisan akár egyetérthetünk velük. *Athene’s Theory of Everything, Edited, Directed & Narrated by Reese Laysen, Based on research by Chiren Boumaaza, Full soundtrack coming soon at, <http://www.ProfessorKliq.com>, <https://www.youtube.com/watch?v=dbh510b2-0o>, letöltés: 2015. április 2.*
- 69 „Neurológiai szinten a veszélyhelyzet átélése miatti blokkolás akár egy ártalmatlannak tűnő tréfától is bekövetkezhet, vagy olyan dolgoktól, amelyeket egyébként segítőkésznek is találha-

- tunk és racionálisan egyet is érthetünk velük”. *Mamfred Spitzer* prof. <http://www.youtube.com/watch?v=kOzE11-SQmw>
- 70 Egy egyetemista blogbejegyzése. Élet és Irodalom, E. Szabó László: A hiba nem az Ön gyermekében van, 2011. október 9., <http://antalvali.com/hirek/hiba-nem-az-gyermekeben-van.html>, letöltés: 2015. március 15. (szerkesztve)
- 71 „Legáltalánosabb tapasztalat a tanulmányi eredmények polarizálódása. Ugrásszerűen megnőtt a lemaradók aránya.” *Kelemen Elemér*: Hatékonyabb legyen az alapozó munka, *A Tanító*, 1988/10. 2. o.
- 72 A cigánygyerekek közül csak minden századik jut el a nyolcadik osztályba! (*Hegedűs T. A.*: Cigánygyerekek iskolázási esélyei, Magyar Nemzet, 1989. III. 31., 6. o.)
- 73 A versengésnek természetesen nemcsak káros vonásai vannak, a szocializáció fontos részét képezi. „Az együttműködés és a versengés együttesen maximalizálják a viselkedés lehetséges nyereségeit”. *Fülöp Márta*: A versengés mint szociális képesség, 132. o. In: *Neveléstudomány az ezredfordulón*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001.
- 74 Több országos reprezentatív vizsgálat feltárta, hogy a pedagógusok kedvelt tevékenység típusai kivétel nélkül oktatáscentrikusak (előadás, magyarázat, felkészülés stb.), a kudarccokat pedig javarészt a nevelő jellegű tevékenységekkel kapcsolatban élik át (érzelmi nevelés, differenciálás, aktivizálás, közösségformálás stb.) *Széphalmi Á.*: A pedagógiai tevékenységek súlya és szerepe a pedagógusok munkájában. Nyíregyháza-i kutatómódszertani szeminárium, OPI 1989.
- 75 Az oktatási rendszerek egyik legfontosabb célja az egyenlő esélyek biztosítása a közoktatásban. A PISA vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy az egyes oktatási rendszerek nemcsak a tanulók átlagos képességeiben különböznek, hanem abban is, hogy milyen mértékben képesek csökkenteni a szociális, kulturális és gazdasági háttérből eredő hátrányokat. A tanulók családi háttere és tanulmányi eredményei közötti kapcsolat jól ismert és számos nemzeti és nemzetközi tanulmányban elemzett jelenség. Általában minél magasabb a szülők iskolai végzettsége, minél magasabb státuszú munkával rendelkeznek, minél több kulturális és anyagi tőkéje van a családnak, annál magasabb a tanuló teljesítménye. A kapcsolat erőssége azonban országonként, oktatási rendszerenként más és más. Már az Országos kompetenciamérés mellett a nemzetközi vizsgálatokból is az derül ki, hogy *a magyar diákok szövegértési, matematikai és természettudományi mérésekben mutatott képességeit a szülők iskolai végzettsége határozza meg legerőteljesebben*. Jóllehet másutt is ez a legfontosabb teljesítményt befolyásoló tényező, Magyarországot az különbözteti meg a többi országtól, hogy diákjaink esetében ez a hatás erősebb a szokásosnál.
- 76 Az iskoláztatás időtartamának csökkentése nyilvánvalóan hamis alternatíva. Az alacsony képzettségű lakosság kedvezőtlen helyzete nem csak a foglalkoztatási statisztikában mutatkozik meg. A középfokú végzettség hiánya egy a társadalom egészére következményeket jelentő spirált indít el: a munkanélküliség – az azzal járó szociális kiadások és kieső adóbevételek mellett – az egyén romló pszichés állapotához vezet, amelynek súlyos egészségügyi következményei lehetnek. A kilátástalanság nagyobb eséllyel sodorja bűnözésbe az egyéneket – mindezekkel tovább növelve a problémából adódó közkiadások mértékét. (Hegedűs Judit – Fekete Márta: Korai iskolaelhagyás és a kriminalitás kapcsolata, kezelésének lehetőségei, QALL projekt konzorcium, 2013.) Az OECD *Education at a Glance* 2013-as kiadványa arra is rávilágít, hogy az alacsony iskolázottság és egyes egészségkárosító faktorok (például elhízás, dohányzás) összefüggést mutatnak. Az alacsony iskolázottság, a munkanélküliség generációk közötti továbbörökítése tovább erősíti a spirálhatást. *Mihályi Krisztina*: A lemorzsolódás és a korai iskolaelhagyás helyzetét bemutató nemzetközi tanulmányok összefoglalója, in: *Fehérvári Anikó – Tomasz Gábor*: Kudarckok és megoldások – Iskolai hátrányok, lemorzsolódás, problémakezelés, OFI, Budapest, 2015, 102. o.

Eszményből bálvány?

A »joguralom« és csapdahelyzetei (Gondolatok egy könyv kapcsán*)

„A különféle népeknek, vallásoknak és kultúráknak egyáltalán nincs szükségük arra, hogy egymáshoz igazodjanak vagy egymásnak akarjanak megfelelni [...] Úgy gondolom, leginkább azzal segítjük egymást, ha nem támasztunk igényt a másikkal szemben, s azok maradunk, amik vagyunk, egyszerűen tisztelve és elfogadva a másikat.”
Vaclav Havel¹

Kecses könyv szép külsővel, érdeklődést rögvest kiváltó majdnem meghökkentő címmel, s ráadásul együltőhelyben végigolvasásra csábító gördülékeny szöveggel. Olyasmit sugalmazhat látszólag egy ilyen körülmény itt, mintha publicisztika nyomulna be általa a tudományba; ámde szó sincs erről. Merthogy korunk, s szűkebb hazánkra vetítve az egész ún. rendszerváltozás esélyét érintő legalapvetőbb kérdés a tárgya: pontosan az, aminek még kérdéses voltát is eltagadja az a *mainstream*, amely Antall József „az alkotmányos ember” jelszavával¹ – azaz formálódó nyugati *mainstream*mé váló trendek felismerésével, majd kritikátlan átvételével – már negyed évszázada kiszolgáltatta az új indulás esélyeit egy önsorsrontó, törvényre saját véletlenszerűségét emelő, életidegen dogmatizmusnak.

Ennek helyeslése, továbbbépítése lett alapja országunkban a k ö z j o g különféle ágai művelésének; ezek esetleges kritikája pedig – bármiféle teoretikus megalapozás híján, magyar és olykor külföldi alkotmánybírói döntvényi mutatványok fetiszálásában kimerülő állítólagos fundálással – eleve kirekesztetett ezek kizárólagosként feltüntetett profizmusa köréből. Közel negyed évszázadon keresztül egy ma alkotmánybíró elméleti jogász ugyan kemény következetességgel elemezte az önkorlátozás nélküli aktivizmus logikáját,² a jelen sorok szerzője pedig kimutatta mindezeknek életidegen, maga a jog eszményét megtagadó voltát; egyéb kritikai distanciákhoz hasonlatosan azonban ezek sorsa a *mainstream* szemében – mintha csak egy politikai turbulenciáktól felkavartan született publicisztika szélsősége lett volna – a tudatos észre-nem-vétel, pontosabban elhallgatás lett.³

Műfajilag a mű optimális közbenső közegben mozog. Kétségtelenül tudományos igényű és kidolgozottságú, tekintélyes irodalom-feldolgozáson nyugvó könyv, mely mind kifejezett szerzői szándékát, mind ténylegesen igénybe vett terjedelmét tekintve leginkább kismonográfia. Mind e közben azonban gördülékenysége, a természetes észjárásnak a maga jogaiba történő célzatos és tudatos visszahelyezése esszéisztikus élménnyé avatja tanulmányozását; ezzel pedig e kismonográfia egyszersmind egy nagyesszé képzetét idézi fel.

Számomra ez itt és most nem jó vagy rossz, hanem egyszerűen az elképzelhetően leginkább tökéletesnek tetsző megközelítés. Még pedig azért, mert kardinális gondunk, a rendszerváltás elmúlt alkotmányát felváltó a l a p t ö r v é n y voltaképpeni súlyának, jelentőségének, üzenetének, hozadékanak – röviden: egyelőre *dűnamei* potencialitásának – jelenlegi szakirodalmunk egészében történő kibeszéletlensége okából pontosan egy ilyen műnek van talán legtöbb esélye arra, hogy egyáltalán valamiféle megértésbeli változást ki-provokáljon. Egy nagymonográfia nem tehetett volna többet ezért, de szükségképpen mérő akadémikus vitává szűkítette volna a voltaképpeni mélyen társadalmi, értékválasztó, legszo-

rosabb értelemben társadalomalkotó kérdést. A másik lehetőség felől közelítve viszont egy kisesszé merő vitairattá degradálhatta volna e teljesítmény voltaképpeni súlyát. Ez viszont, mint szaktudományi mű, végig érvel, áttekint, saját kérdésfeltevései körében bizonyít – pontosan úgy, mintha voltaképpen egy másik irányba, az Alaptörvény mögött álló megfontolások felé is nyitottak lennének már mánkra szakmánkban, s társadalmunkban az esélyek.

A kifejtések kellően könnyed hangvételűnek tűnnek, miközben kemény dogmatikáról, közjogi összefüggéshálóról van leggyakrabban szó. Az olvasnivalónak már nem könnyű pozitív jogi szövegrészek és szövegrész-elemzések pedig leggyakrabban valamiféle különös hullámvázban mozognak. A stúdiumok, vagyis problémafeltevések egymásra következésétől adott szerkezeti formálásban ugyanis történetesen eltérő részek, egységek következnek egymásra, amelyek bizonyos értelemben fugális kompozíciót biztosítanak, egyszerre azonban a kívánatos hangsúlyok retorikai repetíciója szerepét is betöltik. Leginkább szembetűnő ez talán a jogbiztonság illúzióját tárgyaló fejezetnél, ahol e stíluslelemény kifejezetten a meggyőzést szolgáló összegzés funkciójában lép fel.

Öröm, jóleső érzés a keresztény filozófiai hagyománynak, a katolikus társadalmi tanításnak a műben található bősége, és főként ezeknek közvetlen szakmai relevanciájú szerepeltetése. Különösen izgalmas a nemzet és alkotmánya valamiféle összetartó hiten történő természetes fundáltságának a bizonyítása. Ehhez egyszerűen nem szoktunk hozzá, és bármiféle honi úgyszólván kötelező libertinus becsmérése légkörében nem is igen szoktuk vállalni. Pedig még a véletlenszerű szakmai olvasó is bőven ismeri a bármiféle amerikai kézikönyveket s történelmi beszámolókat, amik az utókor értékelköteleződésétől függetlenül áthatják az amerikai alkotmány genezisének, szellemének, vezérlő gondolatvilágának tárgyalását – azért azonban, nehogy ennek esetleges tanulságát magunkra vonatkoztassuk, mindezt puritán/kvéker történelmi akcidenziáknak, történelmi sajátosságának szokták/szoktuk tulajdonítani; hiszen környezetünkben eddig sem, azóta sem született olyan mű, mely a fenti összefüggésnek ontikus súlyát, jelentőségét, előfeltétszerűségét általános teoretikus tárgyalás témájává, alkotmányelmélet megalapozójává tette volna.

Számomra a kulcskérdés – amivel akár a pozitívizmusról, akár a természetjogról szólván a szerző maga is egyetérteni látszik – az egykori *ius* és a mai *lex* viszonyának újragondolása,⁴ amiként az már történetesen a Baltikum egy filozófus képviselőjének pontosan a témánkra alkalmazott gondolkodásában úgyszintén megjelent.⁵ Továbbá *ordo*-eszményünk újramegítélése, hiszen a kontinentális jogszöveg *k i m e r í t ő j o g m e g t e s t e s í t é s é* vel mint hagyománnyal szemben a kontinensünkre is átsugárzó angol–amerikai eszmény sohasem volt más, mint az írott jognak véletlenszerű *a l k a l m i p é l d a , t ü z e t e s í t é s* gyanánt történő felfogása.⁶ Ezek tudatossága nem más irányba vihetné ugyan a szerzői gondolkodást, de határozottan semlegesebb, és technikalitásként is közvetlenül meggyőzőbb kontextusba helyezhetné – olyan keretbe, amely már akár a *salus populi*, akár a *good governance* [a „jó kormányzás”] konkrét érveinek érvényesüléséhez egyaránt talajt biztosíthatna.

(Ugyanakkor persze a történelem fintora, *először*, hogy a ’joguralom’ jegyében világszerte egy olyan eszmény vált uralkodóvá, melynek hajtóereje mindvégig a bírósági joghagyomány királytól függetlenítésének a megőrzése volt. S ironikus módon ebben éppen az, hogy a jog nincs – mert ott sohasem volt – világos szabályokban kifejezve, kialakuló precedensrendszere pedig a mindenkori egyedi ügyre nézve kivételtelenül mindig *ex post facto*, azaz elvileg visszaható hatályú jogmegállapításon nyugodott/nyugszik,⁷ mindmáig nem nagyon zavarta múlt és jelen klasszikusait; pontosabban, általában nem is szólnak róla.⁸ De a történelem fintora, *másodszor*, azért is, mert ma a *rule of law* amerikai felfogása hódít, amely pedig pontosan a bírói túlhatalomra s általa az USA következetes demokrácia-lebontására épít, hiszen gyökere nem más, mint az amerikai politika rövid távú

győzelmi irányultsága: a csakis választói kegyekért harcoló ügynevezett demokratikus intézményrendszer így tol át szavazatok elvesztésének kockázatával járó bármi kérdést a bírói fórumra.⁹ További hatás pedig nemcsak az alkotmánybíráskodásnak a törvényhozás fölé rendelése s a jogalkotás bírói vizsgálat alá vetése, de maga a jog denaturálása is, amennyiben most már a szabályozást is gyakran a peresítés esetén következő bírói döntés nagyfokú szabadságának az eleve biztosításával végzik.¹⁰)

Mivel konstitucionális kontextusban érvel a szerző, további perspektívát biztosíthatna elvileg az a látásmód, amit Techet Péter kezdett el végiggondolni, alapvetően Carl Schmitt alkotmányt megalapozó gondolatainak ontológiai tényezőkként való újraértékelésével.¹¹ Az *ontologicum* – azaz a jog eredendő beágyazottsága közösségének létébe, annak kultúrájába, s érzékenységébe – csendül ki az egész rendszerváltoztatási folyamat történetesen eszmetörténeszi megítéléséből is, miszerint bármi, ami nálunk akkor és azóta történt, értékközösség hiányában csak formális/pozitív lehetett, ám értékileg egyidejűleg üres maradhatott.¹²

Telitalálat a mű zárómondata: „A jog uralmához nem a joguralom bálványozásán át vezet az út.” A szerző konstitucionális kontextusú szövegelemzéssel – mintegy belülről kifelé haladva – jutott ennek bizonyítottként láttatásához. Eltérő, de éppen nem ellentmondó, hanem az előbbire ráerősítő perspektíva nyílik akkor, ha nemzeti és nemzetközi ágenciák egyszersmind politikai terméket megjelenítő jogi auktoritásokként élnek – élnek túl – ‘jogállam’, ‘demokrácia’, ‘emberi jogok’ és hasonló, látszólag fogalomként használt, de valójában merő hívószavakkal.¹³ Politikai uralás, manipuláció, önkény az, ami – pontosan az eredendő eszmény megtagadásaként – túláltalánosítja ilyenkor ezeket, egyidejűleg kiüresítve bármi egykor lehetségesen volt, történelmileg ténylegesen hordozott tartalomtól. Az persze, ami immár csupán túlhasználat tárgya, egyúttal más minőséggé is lesz: elvesztett fogalmiság, kvázi-jelölő mivoltára csupasztított merő referencia-bálvány. Jelenkorunkban ezeknek a mindent meghatározó közegében adatik meg élnünk: virtuális, valakiktől világhódító szerepe állított hamis bálványok közt.

*

Milyen háttérből merít a mű és miként alakultak hazánkban a joguralom dicsőséges eljövetelevelé felhalmozódni kezdő tapasztalatok? Hiszen e jelszó visszas karrierje honunkban negyed évszázada kezdődött, s napjainkban, az új alkotmányozással, éppen mintha nyugvópontra kerültek volna a korábbi visszaélésekből, ellenérzésekből támadt antagonisztikumok.

Még közvetlenül a rendszerváltás hajnalán, éppen a későbbi Fidesz-vezérkartól uralt ELTE Bibó Kollégium rendezett egy nagyszabású nemzetközi konferenciát – amit magam, aki megszolgált bizalmukból valamelyest részt vettem tervezésében, úgy köszöntöttem, mint ami a XIX. századvég, Pulszky Ágost, Pikler Gyula és Somló Bódog kora óta az első kifejezetten angol–amerikai jogi manifesztáció Magyarországon –, ahol az oxfordi Hart-tanítvány, a katolikus természetjogász John Finnis adta a legmeglepőbb, egyben máig leghasznosabb tanácsot. Teremnyi irodalma van a joguralomnak – mondta –, amit az angol–amerikai jogvilág mind a megújuló Közép-Európa figyelmébe szán; de ne törődjenek az urak ezzel túlságosan. Mert abból – folytatta – egyetlen mondat szól igazán e régióknak, ráadásul az is az én könyvemből, s ez a következő: a joguralom nem arra való, hogy kollektív öngyilkossági paktumként szolgáljon.¹⁴ Nos, mi is rejlik e különös mondat rejtélyessége mögött? Meg is magyarázta rögvest: a joguralom az állami hatalmi eljárás kultúrája, amit különböző országok fokként fejlesztettek ki, minduntalan felvetődő problémás helyzetekre válaszul. Mindenütt más vetődött fel, más hangsúllyal, más közegben, ezért nincs és nem is lehetséges egyetlen kizárólagos válasz. Ami válasz pedig

itt-ott megadatott, csakis a feltett (mert problémaként már ott és akkor megfogalmazott) kérdésekre válaszolt. Következésképpen a summázat nem lehet más, mint, hogy a joguralom az állam hatalmi rendteremtés kultúrája: annak civilizálója, de nem lehetetlenítője. Ennélfogva minden állam egyébkénti kultúrájának kizárólagos függvénye, hogy számára előrevivően miként alakítja ezt.

Antall József kormányzásának időszaka, melyben magam tanácsadó testülete tagjaként szolgálhattam, már egy sor további felismeréssel, s tanulással járt. A háttérrel az Alkotmánybíróság szolgáltatta, az átmenet terminusait kíméletlen egyoldalúsággal, érdemi jogalap nélkül megszabó hiperaktivizmusával, mely sajátos önkontrasztban egyfajta elszabadult hajóágyú szerepét kezdte játszani, öntetszelgése szerint – Lábady Tamás akkori alkotmánybíró, későbbi elnökhelyettes kifejezésével élve – szentistváni köntösben és hivatástudattal. Ti. kiderült, hogy az átmenetnek egyszersmind sikere és teljes kudarca is nagyrészt éppen rájuk (általában a jogászságra s különösen alkotmánybíróként regnáló kitűnőségeire) vezethető vissza, amennyiben ez, és nem más hivatás rendezte be a „jogállami átmenet” színpadát, következésképpen akár bravúros előretörés következett be, akár kisiklattatott, elsődlegesen a játéktér rendezőie a felelősség. Már pedig tevékenységükből kiviláglott, hogy az átmenet alapvető értelmeként feltüntetett és tényleg a nép nagy részét akkor megragadó azon nagyszerű hívószavak, mint az ‘alkotmányosság’ vagy a ‘jogállamiság’, nem(csak) a nemzet civilizációs segítője, hanem valakiktől szabadon forgatható bunkó szerepét is egyként betöltheti. (Amint az általam még megismert ikonikus, Nobelbékedíjas René Cassin sem tudhatta még, hogy az emberi jogokért az 1960-as évek végétől általa újrakezdett, az államhatalmi túlsúly lehetséges visszaélése ellen folytatott védő harc¹⁵ egykor majd a társadalom szétporlasztásának eszközévé is degeneráltatik.)

Míndeközben Sólyom László alkotmánybírósága olyan rendszerszerűen felépülő rendet kezdett biztosítani, amelynek mindenkori axiómái ugyanakkor végső soron felhatalmazatlanul kidolgozásra kerülő saját tetszésen (és ennyiben fogalmilag önkényen) alapultak. Ráadásul ezzel nemcsak a Magyar Köztársaságnak ténylegesen érvényesülő/érvényesített jogrendjét szabták meg – mind az átalakulás stílusát, mind egész eredményét/eredménytelenségét egyaránt meghatározó első úgyszólván negyed évszázadon keresztül –, de mindennek tudományos mögöttesét úgyszintén, hiszen a l k o t m á n y j o g - t u d o m á n y u n k – hagyománytalanul, szerzői adottságoztól/választástól függő tetszőleges forrásokból, saját dogmatika nélkül – mindennek pusztán eseti megnyilatkozásaira épült: inkább az ezekben az alkalmi megnyilatkozásoktól felhívott dogmatikai összefüggések kidolgozásában és koherencia-teremtésében jeleskedett, semmint kritikai távolságból tudta volna az egész folyamatot szemlélni. Az ellentétbe bukás eredményeként ezzel *fétis* lett abból, amit egykori túlpolitizáltságában a szocializmus még *nihilizált*; s az i g a z s á g szolgáltatás is megtagadta önmagát, amennyiben az örök eszmény *dikaion* helyett a végső mércét a jobbiztonságba helyezte. Ezzel egy mesterséges értelem állított a józan ész helyébe.¹⁶ Az alkotmánybíróság sugallata így végső soron nem volt más, mint hogy az országban nem a közügyek közjavának elősegítése, hanem annak szüntelen megtestesítése kell mindenkinek a legfőbb életcélja, s életértelme legyen, amit majd alkotmányosság/jogállamiság címszava alatt fognak tálcájukon kínálni e bölcs mandarinok,¹⁷ szerepjátásuk szerint kik mindenek fölött állanak, jön és rosszon túl; hiszen mint eufóriájukban rögvest ki is jelentették, még székhely Esztergomuk sétányain andalogva sem találkoznak közönséges polgárokkal, újságot sem olvasnak, mert csakis szent hivatásukat gyakorolják – természetesen, mivel voltaképpen nem velünk élnek, teljességgel érzéketlenül is saját bölcsességük bármiféle ránk kisugárzó evilági (akár költségvetési, akár intézményi vagy társadalmi) kihatása iránt.

Szintén a szocialista múltnak hátat fordítva, most ellentétesre polarizálták állam és egyén viszonyát: a közellenségként kezelt előbbivel szemben az individuum lett abszolúttá emelt, korlátlan jogosultság-hordozó. Az ekként felépülő új államiságban a jogok/jogosultságok megélhetéséért folytatott *omnium contra omnes* intézményi küzdelemben csupán a közügyért való felelős elköteleződésnek nem maradt már semmiféle állami képvisellete, s a *res publica* szétporladt ezen jogállamiságot beteljesítően állandósuló kompetenciaharcok és szegmentálódás mentén. E denaturált jogfelfogásban csupán az maradt tisztázatlan: végső soron vajon kiért s miért is van a jog, és honnan támadt az az elidegenült hatalom, mely kivészi ezt a nép kezéből.¹⁸ Hiszen ha Carl Schmittnek igaza van, és a *Verfassungon* mint tények és állapotok ontikus halmazán nyugszik az annak joggá transformált formát adó *Verfassungsgesetz*,¹⁹ akkor az, ami bekövetkezett, nem volt más, mint a lényeg megtagadása, mert azt, ami piperkőc formalizmusuknak a voltaképpeni tartalma volt, bölcsességükben észre sem vették.

Alapvető felismerések sorában megjelent tehát már a bálvány képze. Ám még ez esetben is merő önbecsapás lenne az *all-or-nothing* mesterségesen kimerevített kettősségében gondolkodni, hiszen egyébként is fokozatosságokból adódnék a joguralom²⁰ – feltéve, ha egyáltalán lenne közös eszméje vagy operacionalizálható fogalma. De nincs, és bizonyára nem is lehet. Mert lényegében egyáltalán nem egy befejezett/pozitívált rendszerről, hanem élő kultúráról van benne szó, amelyet történelmileg egyes kihívásokra adott válaszok egymásra épülő sora képez. A kihívás és válasz pedig eleve partikuláris, mert *hic et nunc* történelmi tapasztalatok hordozóit jelöli – egyes népeket, amelyekben ez kifejlődött, s népek/kultúrák csoportjait, amelyeknél egy kölcsönös *learning process* keretében ezek bizonyos közösségének igénye megfogalmazódott. Tehát nem univerzális minta ez, hanem bizonyos kihívásokra adott válaszokból született kultúra, amit saját kihívásaira válasz gyanánt minden egyes népnek magának kell felépítenie és folyamatosan karban tartania – akkor is, ha imperializmusok és globalizmusok örök szövevényében egyes erőközpontok megkísérlik saját rutinjukat egyetemes mintaként szétsugároztatva mindenki másra is ráerőszakolni.

Az ezt követő időszak rengeteg beszélgetéssel, s bennük a kívánatos teendőket illetően is alapvető egyetértéssel telt el, esetemben leginkább a ma kormányzó erőt megtestesítő egykori tanítványokkal. Amikor viszont évekkel később már tényleges cselekvésre kerülhetett volna sor, akkor az elvont általánosságú *desideratumot* a politikailag vállalható változat keresésének kellett felváltania, s ez a gyakorlatban nyilvánvalóan erőteljes kompromisszumokat eredményezett.

Maga az Alaptörvény, s benne a Hitvallás megfogalmazása a fentiek szemszögéből forradalmi lépés volt. Ugy éreztem – s személyes bevonatásom mélységéből is ez volt érzékelhető –, hogy az összes fenti és hasonló megfontolások valamiféle szintézissé, s a politikai erő vezetőiben személyes meggyőződésé érelődése hozatta létre. Ha van szimbolikus üzenete, úgy az az én szememben elsődlegesen a szakításé: azzal, amivé a korábbi alkotmány tétetett. A felváltás ténye így találkozott benne a diszkontinuitás valamiféle nem erőszakos biztosításával, s a jogértelmezési keretek rögzítése gyanánt megtörtént végre annak alkotmányi erejű meghatározása, hogy mi is hazánk joga, minő alapon áll és mit szolgál – beleértve ebbe bármiféle, mesterséges értelemre hivatkozó nemzetrontással szemben a józan észnek jogaiba visszaállítását.

Látványos politikai kudarc ugyanakkor, hogy a mögöttes szellemi építkezés – vagyis mind az *academia* közfelfogást generáló gondolat- és irányzat-teremtő, mind az *universitas* jövő generációkat formáló munkássága – máig elmaradt. Nos, saját értékelésben egy ilyen szakmai kezdeményezés a tárgyalt mű legfőbb érdeme.

*

Elsődleges üzenete eszerint kevésbé tudományfilozófiai és jogbölcseleti²¹ érvelés-megalapozásában, mint inkább átfogó szakjogászai érvelésében, vagyis abban rejlik, hogy tanulmányi/esszéisztikus rendszeres egymásra épüléssel az előbbi felismerések hosszú sorának közjogtudományi *demonstratio*ját adja, immár egy *opusz*sá érlelt műben.

Gondolatgazdagságából – ti. annak egymásra következő kifejtéséből, miszerint a „jogállam totális” lett (9. o.), miáltal „az elvileg a jogaikat, szabadságukat védeni hivatott jog végső soron teljes kiszolgáltatottságukat okozza” (11. o.), merthogy stílusmeghatározó szerepében az első időszak magyar alkotmánybírósága azzal, hogy „a jogállamiságot fölébe emelte más alkotmányos rendelkezéseknek” (124. o.), s „alapjogiasítva a jogbiztonságot” (125. o.) „szakított a jog anyagi igazságosságra törekvésének doktrínájával” (128. o.), „egy kifejtett tartalom nélküli absztrakt fogalmat olyan normatív rendelkezésnek tekintett, amely minden más jogszabály végső mérőeszköze” (14. o.); merthogy végső elemzésben itt „a jogállamiság egyedüli mércéje a jogállamiság” (15. o.), ami legoptimálisabb perspektívából szemlélve sem más, mint „egyenes út a zsarnoksághoz” (20. o.) – kiderül, hogy

- az igazságosságra törekvéssel szemben merőben a jogbiztonságra – amiként bármiféle mérő fogalmiságra vagy formalizmusra – történő hivatkozás²² elégtelen, elvi önkényessége okán, mert formállogikai rekonstrukciója jegyében egyetlen társadalmi diskurzus sem több, mint végső soron megalapozatlanul maradó *circulus vitiosus*,²³ amiben a *Quis custodiet ipsos custodes?*²⁴ kérdését végső soron semmiféle jogpozitívista (így például kelsen²⁵) jogrekonstrukció nem képes megválaszolni, csakis a *public opinion*, vagyis annak tényszerűsége, ami – kelsen kifejezéssel élve²⁶ – nagyban-egészében hatékonyan fennáll.²⁷
- Ebből adódik, hogy a jogállam/joguralom kérdése – ami az ideiglenes alkotmány 2. § (1) bekezdéseként már felvetésében sem léphetett fel több és más igénnyel, hiszen „kizárólag az értékválasztást volt hivatott rögzíteni” (97. o.) – a jog szolgáltató szerepének tisztázása nélkül merő formális fogalmiságú burok marad (ami egyfelől jogi értelemben sohasem lett/lehetett operacionális fogalom,²⁸ másfelől túlhasználatával máris kiüresedett/kiüresített a jelenkori világ hívószavainak tömkelegében²⁹). Nos, ez az, amiről számunkra legilletékesebb fórumon, az originátor kultúrát képviselő világszerte ismert gondolkodó egyik utolsó nyilvános megnyilatkozásán indította azzal ennek tárgyalását, hogy „Legszilárdabb hívei sem tudnak egyetérteni abban, hogy végtére is mi a joguralom.”³⁰ Az viszont, hogy ez tartalommal telítessék, csakis – és ennek érvelő kimutatása a tárgyalt mű (különösen 79. és köv. o.) egy további kiemelkedő érdeme – a társadalmi közjó (klasszikusan: *salus rei publicae*, jelenkori felívelő tendenciájában pedig: *good governance*) egyidejűleg természetjogi/kvázi-természetjogi ihletésétől, és ugyanakkor antropológiai megalapozottságú társadalomtudományi irányítással várható. Csakis ez tud rámutatni arra, hogy önmagában semmiféle *rule of law* vagy *Rechtsstaatlichkeit* önmagában nem jelenthet garanciát kormányzati katasztrófákkal szemben. Éppen ezért az állami szervezetben teljes együttműködést feltételez (30. o.) – szemben az inkriminált első időszak állítólagos jogállamiságával, amelynek mesterkéltné formalizmusába éppen az alkotmánybírósági eljárás társadalmi következményeinek a mérlegelése nem fért bele, mint ahogyan az sem tűnt fel senkinek, hogy az állami intézményrendszer minden alkotója egymással versengésben saját kompetenciáját maximálva úgymond jogállamisodik, miközben az egészről éppen a lényeg, a köz érdekének a képviselése hull ki.³¹ Ráadásul az „üdv”, a „jó” társítása a jog már eleve – fogalmilag – eszközszerében mutatja a jogot (31. o.), aminek figyelembe nem vétele eddig minden társadalomfilozófiaként is szemlélt és kezelt jogpozitívizmusnak a kisiklását, végső soron társadalmi kártételét eredményezte.³²

- Ilyen perspektívában pedig az, ami a hiperaktivitásával ellenőrizetlen egyeduralomra törő magyar *Alkotmánybíróság* negatív példája volt, kirívó lehetett; ám – eltekintve hatásának tényleges károkozásától, ami végső soron már-már a jogállami átmenet alapvető hivatását, voltaképpeni értelmét kérdőjelezte meg – veszélyként vagy valóságként már korábban is fennállott, hiszen másutt is a jogi formalizmusban rejlő potenciált jelentett; viszont most e műben feltárult nemzetközi nyomásgyakorlásra történő széleskörű felhasználása éppen az Európai Unió s a mögötte álló intézményi hálózat bennünket is egyoldalúan, jogilag fedezetlen kritizálásával befolyásolni kívánó napi gyakorlatában, ami akár egy új, önkényét ideokratikus lepelbe burkoló imperializmus kezdete is lehet.³³
- Ebben pedig – nem kizárólag nálunk, de szerte a nyugat-európai-atlanti térségben – felrémlik a bírouralom, azaz egy *judgeocracy*³⁴ negatív, de valós utópiája, hiszen „mára a bírói hatalom minden fölé nőtt, és jogalakítása, következőképpen hatalomgyakorlása sem nem kiszámítható, sem nem korlátozható, sem nem ellenőrizhető.” (26. o.) Tudvalévő, hogy a gyakorlati jogalakításnak bírói megítélésre bízása, azaz a *law in action*-nek a *law in books*-hoz mért bírósági változ(tat)ása nemcsak pozitív (tehát többletet adó), de negatív (vagyis meglévőt elvonó) is lehet. S ez már önmagában felveti annak gyanúját (azaz egyfelől tényét, másfelől bármikori lehetőségét), amit – ellenír technikaként a *référé législatif* intézményében megtestesítetten, a francia forradalom során megfogalmazottan, okulva világtörténelmi példákból Jusztiniánusztól Nagy Péteren át Nszakol ki. Ahogyan az emberjogság triumfálása is a kormányzat lényegét adó érdemi törekvések szükségképpeni torzulását hozta magával, mert a bírói megítélés mércéjének egy-síkúsága mindent önmagára redukált,³⁸ általában a kormányzati cselekvés bírósági kontrollja úgyszintén óhatatlanul reduktív, hiszen a cselekvésnek éppen érdemét (társadalmi elfogadottságát, gazdasági hasznosságát, politikai ésszerűségét és így tovább) sikkasztja el, miközben kizárólag a legalitás egysíkú, önmagában társadalmilag irreleváns szempontját érvényesíti.³⁹

(Megjegyzendő egyébként, hogy egy egészséges társadalom nem sopánkodni szokott, hanem lépni, megfelelően. Kanadában például a jogok és szabadságok 1982-ben elfogadott chartájával kapott jogmegítélési hatáskört a legfőbb bírói fórum, aminek megélésével, mintha csak kitöltetlen csekk lenne, hamarosan eufórikus triumfálásba kezdett, elorzott csúcshatalomként. Mihelyst azonban ez látható tendenciává növekedett, a sajtó és közvéleménye lépett: „Ellenőrizetlen bírák fenyegetik a jogállamiságot!”⁷⁴⁰ – és szárazon közölte: a bíróság megvalósíthatja ugyan egy politikai döntéshozó mimikrijét, de akkor majd kiválasztása/ellenőrzése/beszámoltatása is óhatatlanul a politikai döntéshozó mimikrijévé fog változni.⁴¹)

*

Miféle kiutat kínál a mű? Számomra legmeggyőzőbben szakmai érvelésével, és ennek eredményeként a közjogi irodalomba e problematikának és ilyen felvetésének a megkezdhetetlen beépülésével a vitára készítés erejét. A munka úttörés lévén, az is világos felismerés benne, hogy honunkban az első alkotmánybírói időszak jogfetisizáló, az „erkölcstelen, de jogszerű” eluralkodhatását is lehetővé tevő olyan kialakultságról van szó – s ehhez járulóan tágabb tájainkon olyan erőteljes nyugat-európai-atlanti jogosulatlan, ám állgitimitásával mégis folyvást közvetlenül beavatkozó európai uniós érdekről –, amiknek környezetében „szellemi hátország nélkül nem törhető meg az ortodoxia fölénye.” (28. o.) Habár talán nem is érezte feladatának a továbbgondolást a szerző, mégis, már maga e megállapítás ténye is hallgatólagosan magában foglalja a felismerést: mindennek valós súlyát még nem fedezte fel a jelenleg kormányzó, egyebek közt az új alaptörvényt kibocsátott erő.⁴² Hála és köszönet tehát, hogy bármiféle, a szakmát tényleg elérő megvitatás megindulásához a szerző támpontot szolgáltatott.

*

„A jog természetes valósága hatalmasabb a joguralombálványnál.” (207. o.) Nos, régi idők jogművelő kiválóságát „jogászi bölcsesség” – *judicium*, az átlátás s egyensúlyozás művészete – jellemezte, és nem elvont racionalizáció, a határok kutatása, a joghézagokat kereső ügyeskedés.

Korunk egyik meghatározó szeletének józan látletele a jelen munka. A társadalomtudományi háttérben annak tudását erősíti, hogy a mindenkori *societas* csakis egyfajta *integratio* termékeként fogható fel, annak előfeltétele pedig sohasem más, mint valamilyen *equilibrium* annak különféle alkotói (embercsoportok, szükségletek, érdekek, eszmények) között. Ebben bármiféle újítás óhatatlanul felborítja a kialakultat, de ebben az organikus változások általában problémátlanul vezetnek új egyensúlyok kialakulásához.

Ámde bármiféle egyoldalúság, imperatív *interventio*, főként, ha az a hordozó gondolat dogmatizációjával/fetisizálásával jár, közvetlen hatásán túl csakis kártételt eredményez, hiszen maga az egyoldalúságot hordozó, s ezzel egyensúlytalanságot kiváltó léte folyvást impraktikalitásba torzul. Korunk, amelynek látletéről szólnunk, folyvást ilyesmiket eredményez, különösen az 1968-as anarchizáló lázadások hullámában kelt új és új ígélet- és jogosultság-bejelentések mint szegregáló izmusok követelése és politikai támogatása nyomán.

Mai, erőteljesen globalizált világállapotunkban régióknra vetítve a zökkenőtlen tökeexporthoz fűződő imperialista érdekek nyomán ennek része az is, hogy bárminek a rendkívüliségét, sőt magának az átmenetnek az átmenet-jellegét tagadják. A külső érdekérvényesítés az erősebb kutya mintája szerint lehet persze sikeres, ez azonban rövid, s hosszú tájon egyaránt belső érdeksérelemmel jár. Hiszen – legáltalánosabban szólva is – ha egy új államiság legnehezebb erőpróbáját könnyedén rutinként fitymáljuk, ezzel az újjal egyébként is nehezen birkózóra még további többletsúlyt terhelünk, s nem kivételes, hogy ezzel eredeti útjáról – akár jó szándékáról (például őszinte demokrácia-akarásáról) – kényszerűen eltérítjük.⁴³

Mindebből az is kiderül, hogy információáramlásban szintén globalizálódó korunkban amennyire – mint bármikor a múltban – természetes a mindenkitől (múlttól és a jelenbeli mástól) tanulás, a *continuous learning* igénye (vagy akár ama *slogannek* a tényként tudomásulvétele, hogy – történetesen az érvényesülő jog területén – *All the world's a courtroom*⁴⁴), nos, annyira nem természetes, hogy ezt erőközpontok s általuk fenntartott

nemzetközi ágenciák saját napi rutinjuk egyetemes mintaként kisugároztatására használják fel. Tudatában kell lennünk annak, hogy bárki rutinjának oktrojálása az oktrojáltat szegényíti, mert önmagából szegényíti. S még esetleges jó szándék is így válhat kártétellé.

Nincs okunk kételkedni abban, hogy az inkriminált egykori magyar alkotmánybírósági gyakorlat korszerűnek, optimális civilizációs summázatnak hitte magát, miközben néhány kritikusa nyilván éppen másban s másutt látta egy élhető új jogrendszer építésének a mintáját és esélyeit. Nos, az imént elmúlt 2015. év nyarának végén, Washingtonban volt esedékes a jogfilozófusok világkongresszusa, melyen előnyomatként bemutatták korunk egyik legnagyobb kollektív jogbölcseleti vállalkozását, a kontinentális elméleti jogi gondolkodás több kontinenst felölelő teljes XX. századi alakulásának mélyreható tablóját.⁴⁵ Ennek két kötete kétezer oldalából pedig éppen az világlik ki, hogy mennyire a maga képére formálja a múltat bármely jelenkor, azaz hogy mennyire mánkból tudjuk csak látni a múltat; témánkhoz visszatérve pedig: akkor regnáló alkotmánybíráink – már amennyire néhányuk a nemzetközi trendekkel egyáltalán tisztában volt – mennyire a nap (nyugat-)német és amerikai éppen folytatott iránya *mainstream*-má tette (vagy inkább *mainstream*-nek hitt) elitista fősodrára alapoztak. Mert az idézett kollektív elemző összegzés kétezer oldalából éppen az derül ki, hogy minden országban egy elmúlt egész évszázadon keresztül a jogi gondolkodás alaphangja éppen nem ez, hanem mindig az értékkeresés és értékalapozás biztosítása volt; és a nagy jogpozitivizmusok többnyire vagy természettudományos tudományfilozófiák leágazásaiként/alkalmazásaiként jöttek létre, vagy az axiológizálásnak üdvtani metafizikákba történő bebukására egyfajta természetességgel következő reakció termékeiként fogalmazódtak meg. Vagyis kényszerpályák átmeneti kényszerszüleményei voltak jobbára csupán.⁴⁶

Ez pedig bizony végső üzenetében nem jelent mást, mint a jog természetes valóságának hatalmasságában mindenekelőtt az emberi igényektől formáltságot, s az ember szolgáltatásban való megmaradást – bármiféle eldologiasítva elidegenülő hatalommá fetiszizáló kísérlet esetleges vonzásával szemben.

JEGYZETEK

- * Varga Zs. András: *Eszményből bálvány? A jog- 2*
uralom dogmatikája (Budapest: Századvég, 2015)
228 o. [Szabadság].
- ** Idézi Philip K. Howard ‘Vaclav Havel’s
Critique of the West’ <<http://www.theatlantic.com/international/archive/2011/12/vaclav-havels-critique-of-the-west/250277/>>.
- 1 Súlyom László in *Magyar Nemzet* LXVI (2000.
december 13. szombat) 290, Magazin, a halál
évfordulójának szentelten. Összefüggéseire lásd
Varga Csaba tollából ‘Evilági feltámadásunk:
Állapotok, esélyek’ in *Válaszúton – húsz év múltán*
Víták jogunk alapjairól és céljairól (Pomáz: Kráter,
2011) [PoLiSz sorozat kötetei 7] & in <<https://ppke.academia.edu/CVARGA/Books-Hungarian>>,
207–217. o. és ‘A rendszerváltozás sorsfordító éve
(Antall József miniszterelnök – egy valahai jogfilo- 4
& <<http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/06-vargacs.pdf>>, 34–49. o.
- Pokol Béla tollából könyvvé érlelten lásd *A bírói
hatalom* (Budapest: Századvég, 2003) 256 o.
és *Alkotmánybíráskodás* szociológiai, politológiai
és jogelméleti megközelítésekben (Budapest:
Kairosz, 2014) 228 o.
- Az Amerikai Egyesült Államokban hatalmas
kritikai irodalma van a szellemi téren is sza-
bados egyetemi légkör romboló erejére történő
figyelmeztetésnek. Legújabban például Walter
Olson *Schools for Misrule* Legal Academia and
an Overlawyered America (New York: Encounter
Books, 2011) vi + 284 o. kifejezetten az ún. elit-
egyetemek felelőtlen, de mindig önérdékű ötlet-
burjánzásának tudja be a társadalmi szolidaritás
szétverését, s a demokrácia őrzőiből uraivá váltan
egy új „szolgaság útja” egyengetését.
- Varga Csaba *A jogi gondolkodás paradigmái*
[1996/1998] jelentősen átdolg. és bőv. 2. ki-
ad. (Budapest: Szent István Társulat, 2004) 504
o. & <<http://www.scribd.com/doc/46270636/>

- varga-a-jogi-gondolkodas-paradigmat-2004>. Megjegyzendő, a mai irodalomból pontosan egy már a megnevezésben eredendő fogalomzavar jellemző Megadja Gábor 'A törvény uralma és a bíraskodás' *Kommentár* (2014) 4, 54–69. o. munkájára a *ius* és *lex*, illetőleg a *law*, a *law* és a *laws* jelentéseiben, s ezzel a teljes angol doktrína jogi forrásvidékének félreértésében, hiszen az éppen bármiféle *volitiv*val, azaz akarat-uralommal szemben a hagyományban szokásként adotton, illetőleg annak folyamatos bírósági értelmezésben történő fejleszthetésén nyugodott.
- 5 Vö. Varga Csaba 'Jogállami vívódás mintakényszerek Szkillája és családások Kharüdisze közt (Litvánia példáján)' *Valóság* XLVII (2004) 1, 29–37. o. & <<http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=234&lap=0>>.
 - 6 Pl. Varga Csaba 'Jog, jogértés, jogalkalmazás (35 tételben)' *Magyar Jog* LIV (2007) 11, 641–648. o.
 - 7 Mai újramegerősítésre lásd Richard Ekins 'Rights, Interpretation and the Rule of Law' in *Modern Challenges to the Rule of Law* ed. Richard Ekins (Wellington: LexisNexis NY, 2011), 166–167. és 174–178. o.
 - 8 Pl. John Philip Reid *The Rule of Law The Jurisprudence of Liberty in Seventeenth and Eighteenth Centuries* (De Kalb: Northern Illinois University Press, 2004) 150 o. és *The Legal Doctrines of the Rule of Law and the Legal State (Rechtsstaat)* ed. James R. Silkenat, James E. Hickey Jr. & Peter D. Barenboim (Heidelberg, etc.: Springer, 2004) xiii + 367 o. [Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice 38].
 - 9 Vö. Varga Csaba 'Jogi mintaadás egy globalizálódó korban' *Társadalomkutatás* 24 (2006) 1, 33–60. o. & <<http://akademai.om.hu/content/1787602k25135871/fulltext.pdf>>, különösen 50. o. Az már további finomság, hogy ezen „másutt reprodukálhatóan finomság” – Thomas M. Franck 'The New Development: Can American Law and Legal Institutions Help Developing Countries?' *Wisconsin Law Review* 12 (1972) 3, pp. 767–801., id. 783. o. – kényszerű következménye történelmi partikularizmusát univerzalizálva vette át mindezt nemcsak az egész angolszász világ, de olyan teljességgel eltérő kultúrák, mint Dél-Afrika és Izrael is. Lásd Ran Hirschl *Towards Juristocracy The Origins and Consequences of the New Constitutionalism* (Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press, 2004) 286 o.
 - 10 Eric Helland & Jonathan Kick 'Regulation and Litigation: Complements or Substitutes?' in *The American Illness Essays on the Rule of Law*, ed. F. H. Buckley (New Haven, Conn. & London: Yale University Press 2013), 118–136. o. Így válik teljessé Richard Reinsch 'America Rule of Law's Sickness' in <<http://www.libertylawsite.org/2013/07/24/americas-rule-of-law-sickness/>> diagnózisa egy „az üzleti döntésekbe számos kapcsolódási ponton bürokraták s különérdekek beavatkozását biztosító túljogásiasított s túlszabályozott országról”, amin az általa hanyatlónak látott Amerikát érti.
 - 11 Techet Péter tollából – egyelőre kéziratos tézisein túl – lásd pl. 'A jog funkcionális értelmezése' *Valóság* L (2007) 5, 63–76. o., 'Logika-e a jog?' *Jogtudományi Közöny* LXV (2010) 7–8, 380–385. o. és 'Christian Winterhoff: Az alkotmányozás, mint politikai tényfolyamat' <http://epa.oszk.hu/02400/02445/00012/pdf/EPA02445_ias_2009_1_199-238.pdf>, 224–232. o.
 - 12 Horkay Hörcher Ferenc 'Az értékhiányos rendszerváltás' *Fundamentum* 7 (2003) 1, 62–72. o.
 - 13 A túlhasználattól kiüresedettségéhez vö. pl. Varga Csaba 'Jogi kultúránk – európai és globális távlatban' in *Európai jog és jogfilozófia Tanulmányok az európai integráció ötvenedik évfordulójának ünnepére*, szerk. Paksy Máté (Budapest: Szent István Társulat, 2008), 13–42. o. [Jogfilozófiai].
 - 14 "Rule of law is not and cannot be a pact of collective suicide" – jegyeztem le akkoriban. Valójában és saját teoretikus összefüggésében John Finnis *Natural Law and Natural Rights* (Oxford: Clarendon Press 1980) xv + 425 o. [Clarendon Law Series], 274–275. o. szerint minthogy a jogbiztonság maga is a közjó része, a joguralom pedig „nem biztosítja a közjó minden vonatkozását, olykor még annak lényegét sem”, előfordulhat, hogy „időlegesen, de olykor drasztikusan” – egy öngyilkossági paktumként fel-fogott jogkövetés, s az igazi államférfiúi kiállás közti kényszerű választásban – el kell térni teljességétől.
 - 15 Lásd Varga Csaba 'Az emberi jogok új nemzetközi folyóirata' [*Les droits de l'homme Revue de Droit international et comparé / Human Rights Journal of International and Comparative Law*, éd/ed. René Cassin, I (1968–)] *Jogi Tudósító* (1969), kettős mintaszám, 52–54. o.
 - 16 Amerikai megfelelőként vö. Philip K. Howard *The Death of Common Sense How Law is Suffocating America* (New York: Random House, 1994) 202 o.
 - 17 Az új berendezkedés dogmatikus túlzásait, s a hangadók csökönységét megtapasztalva kiabrándultan távozott, magyar gyökerű *Columbia University* professzor élt először ilyen jellemzéssel. George P. Fletcher 'Searching for the Rule of Law in the Wake of Communism' *Brigham Young University Law Review* (1992), 145–164. o.
 - 18 Kollégám, Gerhard Luf a bécsi jogbölcseleti intézet vezetőjeként – mint utóbb elmesélte – kifejezetten azért hívta meg a magyar Alkotmánybíróság alapító elnökét, mert kíváncsi volt arra, hogy állítólag jogállamban miként koncentrálható ennyi (és ennyire ellenőrizetlen) hatalom népi lázadás nélkül.
 - 19 Pl. Techet Péter 'Jogi uchronia vagy jogállami valóság? Kritikai gondolatok' *Közjogi Szemle* I (2008) 4, 38–43. o.
 - 20 Az idollá vált vagy az uralmi technikákban agresszíven imperialisztikussá tett fogalmak általános

- jegye az ilyen ál-kategoricitás. Ezt a visszaható jogalkotás példájában valós összetevők súlyozásával, lehetséges kompromisszuális egyensúlyokra lebontva példásan tárgyalja Charles Sampford *Retrospectivity and the Rule of Law* (Oxford: Oxford University Press, 2006) xvii + 308 o. (a retrospektivitás eredendő fokozatosságára pedig lásd 257. o.). Szerinte ti. minden „jól rendezett társadalom” jogfejlődésében „szokásos körülmény” az ilyen vagy olyan módon, úton, fokon és hatékonysággal történő visszahatás; és ehhez képest másodlagos kérdés, hogy erről az adott társadalom és jogászelítje mennyire vesz egyáltalán tudomást.
- 21 Az efféle nekifeszülések a műben roppant módon szellemesek, legalábbis erőteljesen gondolatébresztőek, de a dolgok természete folytán nem helyettesíthetnek egy rendszeres tudományfilozófiai-jogfilozófiai megalapozást. Megjegyezhető tehát egyebek közt, hogy bár igen árnyalt képben járja körül bármely jogtudomány alapdilemmáját, a jog mibenlétének kérdése azonban a ténylegesen tárgyaltnál bizonyosan összetettebb. Hogy akár a heisenbergi határozatlanság-elv, akár a Gödel felvetette nem-teljesség kérdése (186–187. o.) lebilincselő gondolati párhuzam, de merő távoli hasonlatként előfeltevésként aligha szolgálhat, hiszen eleve nem az élő nyelv, hanem a XIX–XX. század fordulójának *unified science*-igényű mesterséges nyelvkísérlete egyik belső, bármely tetszőleges nyelvalkotás koherenciáját és megalapozhatóságát illető szükségképpeni paradoxonaként szolgált. Továbbá, hogy bármilyen rokonszenves sugallat is egyébként már összrendenciájában eleve hermeneutikus korunkban John Lukács vagy George Soros bölcselme arról, hogy a történelem emberi folyamat, következőképpen a résztvevők gondolkodásmódjának is szerves folyománya, illetőleg hogy a gazdaság emberi gazdálkodás, következőképpen nemcsak a miként cselekvés, hanem a minék előidézésére történő cselekvés is (tehát a cselekvő teljes tudatállománya, így várakozása) szintén társ meghatározója (183–184. o.) – nos, mindez ősi emberi felismerésekből lapidáriákként aktualizál, s ha egyáltalán, úgy e jeles gondolkodók bizonyosan nem ebben koruk heisenbergjei. Nos, mindezen végső soron tudományfilozófiai vitákban eligazító kell legyen, hogy a logika az éppen a logikai operáció végrehajtása végett zártként kezelt fogalmi rendszert (annak belső összefüggéseit, lehetőségeit, korlátait) tárgyalja, a jog azonban eleve olyan virtuális valóság, amely (bizonyos kultúrákban, leginkább az ún. kontinentális jogokban) a lehetőség fogalmiasítottan létezik, ámde csakis egy folyvást változóan élő diskurzus megfigyelésében. Lásd Varga Csaba ‘Jog és nyelv? Gondolatok egy alapvetéshez’ *Glossa Iuridica* I (2014) II, 85–100. o. Így egyébként is a határozatlanság, s a nem-teljesség egyaránt legfeljebb a jog axiomatizmusa lehetetlenségének bizonyítása során lehetne releváns. Vö. Varga Csaba ‘A kódex mint rendszer (A kódex rendszer-jellege és rendszerkénti felfogásának lehetetlensége)’ *Állam- és Jogtudomány* XVI (1973) 2, 268–299. o.
- 22 Leginkább pregnánsan a 11/1992. (III. 5.) AB-hat. III.4. pontjában (hivatkozása 121. o.) megfogalmazottan, miszerint „A jogállam alapvető eleme a jogbiztonság. A jogbiztonság – többek között – megköveteli a megszerzett jogok védelmét, a teljeseedsébe ment, vagy egyébként véglegesen lezárt jogviszonyok érintetlenül hagyását, illetve a múltban keletkezett, tartós jogviszonyok megváltoztathatóságának alkotmányos szabályokkal való korlátozását [...]. A jogbiztonság elvéből főszabályként az következik, hogy lezárt jogviszonyokat sem jogszabállyal, sem jogszabály hatályon kívül helyezésével – származzék ez akár a jogalkotótól, akár az Alkotmánybíróságtól – nem lehet alkotmányosan megváltoztatni. [...] A jogviszonyok igazságtalan eredménye [...] önmagában nem érv a jogbiztonsággal szemben.”
- 23 Vö. Varga Csaba ‘Joguralom? Jogmánia? Ésszerűség és anarchia határmezsgyéjén Amerikában’ *Valóság* XLV (2002) 9, 1–10. o. & <<http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=326&lap=0>>.
- 24 Juvenalis *Satura* 6. 346–348.
- 25 Varga Csaba ‘Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelmitésűek, megoldatlanságok)’ *Állam- és Jogtudomány* XXIX (1986) 4, 569–591. o.
- 26 Vö. Varga Csaba ‘A bécsi iskola’ in *Jogbölcsélet* XIX–XX. század, Előadások, szerk. Varga Csaba (Budapest: Szent István Társulat, 1999 [újra. 2000, 2002, 2004, 2006]), 60–68. o. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae].
- 27 Lásd Albert Venn Dicey tollából *Lectures Introductory to the Study of the Law of the Constitution* (London: Macmillan, 1885) vii + 407 o. és *Lectures on the Relation between Law & Public Opinion in England during the Nineteenth Century* (London: Macmillan and Co., 1905) xx + 503 o.
- 28 Tétéles jogi elemzésben vö. leginkább Richard H. Fallon, Jr. ‘»The Rule of Law« as a Concept in Constitutional Discourse’ *Columbia Law Review* 97 (January 1997) 1, 1–56. o., ill. Varga Csaba *Jogállami? átmenetünk?* (Pomáz: Kráter, 2007) 242 o. [Pol.ISz sorozat könyvei 6] & <<http://www.scribd.com/doc/193102916/varga-jogallami-atmenetunk-2011>> & in <<https://ppke.academia.edu/CVARGA/Books-Hungarian>>, különösen 33. és 76. o., jogfilozófiai általánosságban pedig Jeremy Waldron ‘Is the Rule of Law an Essentially Contested Concept (In Florida)?’ *Law and Philosophy* 21 (2002) 2, 137–164. o. Figyelemreméltó, hogy utóbbi esetben nem leleményes címadról van szó, hanem W[alter] B[ryce] Gallie ‘Essentially Contested Concepts’ *Proceedings of the Aristotelian Society* New Series 56 (1955–1956), 167–198. o. tanulmánya óta bizonyos fogalmiságok eredendő, tí-

- puskoltó jellegzetességéről, amikor sem a szükítő dogmatizmus, sem a tágra nyitó eklektizmus nem megoldás, mert eleve értéktartalmak lévén szüntelen vitatása nem a fogalmat világosítja, csak felfogásait mindenkor fennmaradó sokféleségében válogat. Vö. <https://en.wikipedia.org/wiki/Essentially_contested_concept>.
- 29 Lásd 9. jegyzet.
- 30 Ronald Dworkin ‘Keynote Speech’ to *The Rule of Law as a Practical Concept* [Venice Commission Conference (2012)] in <<http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL%282013%29016-e>>: “Firm adherents are locked in great disagreement about what the rule of law really is.”
- 31 Saját írásaimban ezt kormányzatunk fragmentálódásának, szegregálódásának, departmentalizálódásának neveztem, a jog állítólagos uralma paradoxonaként, s egyben fintoraként. Valóban *rule of law*-összefüggésben az államszervezeti *co-ordinatio/co-operatio* műhatatlan követelményét először Roberto Toniatti ‘Constitutional Democracy, Checks and Balances of Separated Institutions of Government, and Non-Majoritarian Safeguards: The Role of Constitutional Adjudication’ – lásd in [Exploratory Workshop] *Europeanization and Judicial Culture in Contemporary Democracies* (11–12 October) [abstracts] [ed.] Manuel Guțan & Cristina Parau ([Sibiu]: Universitatea »Lucian Blaga« din Sibiu [2013]), ami a *Europeanization and Judicial Culture in Contemporary Democracies* ed. Manuel Guțan & Bianca Selejan Guțan (București: Editura Hamangiu 2014) vii + 270 o. kollektív kötetében sajnos már nem jelent meg kibontottan – tárgyalta.
- 32 Első szakmába vágó újjgyakorlatomtól kezdve ez számomra mindig magától értetődő volt. Lásd Varga Csaba ‘A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése’ [1964] in his *Útkeresés Kísérletek – kéziratban* (Budapest: Szent István Társulat, 2001) 168 o. [Jogfilozófiák] & <<http://drsabavarga.wordpress.com/2012/12/26/varga-csaba-utkereses-kiserletek-keziratban-2001/>> & in <<https://ppke.academia.edu/CVARGA/Books-Hungarian>>, 4–18. o. Ez vezethetett egyébként a jogi teoretizálásban valóban saját utamhoz, ti. ahhoz, hogy – az akkori szocialista tábor egyöntetűségétől eltérően – ne *epistemologicum*ban, azaz a lenini visszatükröződési elmélet fényében, hanem önálló artifizialis képződményként, *instrumentum* gyanánt ontologizáljam a jogot.
- 33 Ha néven nevezetlenül is tárgyaltnak a szerzőtől (140. és köv. o.), ez az európai jogban egyre burjánzóbban jelen lévő *softosodás* jelensége, ami már egy évtizede is főként klasszikus civilisztikus területeken határozottan érzékelhető volt – lásd Varga Csaba *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységeseítés perspektívájában* (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben) (Budapest: Szent István Társulat, 2009) 282 o. [Az uniós tagság követ-
- kezményei a magyar jogrendszere és a közigazgatásra] & [Jogfilozófiák] & <<http://www.scribd.com/doc/85037925/varga-csaba-jogrendszerek-europai-egysegesulesben-2009>> & in <<https://ppke.academia.edu/CVARGA/Books-Hungarian>> –, ám túlhatalmi arrogancia lepleként akkor még nem szolgált.
- 34 Ran Hirschl *Towards Juristocracy The Origins and Consequences of the New Constitutionalism* (Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press, 2004) 286 o. például a bírói túlhatalom világméretű tarolásának tulajdonítja a népképviselői hatalom, s vele a parlamenti szuverenitás és maga a demokrácia világméretű (Nyugat-Európát és az Atlantikumot egyaránt jellemző) mai lebontását; ezért áll ki Philip K. Howard *The Rule of Nobody Saving America from Dead Law and Broken Government* (New York: W. Norton & Company, [2014]) x + 244 o. a „valóságos néppel, s nem teóriákkal való kormányzás” újraépítéséért. Beszédes a kollektív perlés jogászai ötletéből általánosító Walter K. Olson *The Rule of Lawyers How the New Litigation Elit Threatens America’s Rule of Law* (New York: St. Martin’s Press, 2003) 358 o. úgyszintén. Persze a kontinentális változatoknak is hatalmas irodalma van; a legutóbbi időből lásd pl. Alec Stone Sweet *Governing with Judges Constitutional Politics in Europe* (Oxford: Oxford University Press, 2010) xii + 232 o., Ran Hirschl *Constitutional Theocracy* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2011) 306 o., illetőleg Bernd Rüthers *Die heimliche Revolution vom Rechtsstaat zum Richterstaat Verfassung und Methoden: Ein Essay* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2014) ix + 175 o.
- 35 Vö. Yves-Louis Hufteuau *Le référé législatif et le pouvoir du juge dans le silence de la loi* (Paris: Presses Universitaires de France 1965) 160 o. [Travaux et recherches de la Faculté de Droit et des Sciences économiques de Paris: Série Droit privé 2], illetőleg Varga Csaba ‘A törvényhozó közbenő döntése és a házagproblematika megoldása a francia jogfejlődés tükrében’ *Jogtudományi Közöny* XXV (1971) 5, 42–45. o.
- 36 Vö. pl. Varga Réka ‘Biszku és a nemzetközi jog’ *Népszabadság* (2015. július 2.) in <<http://mol.hu/velemeny/biszku-es-a-nemzetkozi-jog-1549131>>.
- 37 Egyebek közt Philip K. Howard *The Collapse of the Common Good How America’s Lawsuit Culture Undermines our Freedom* (New York: Ballantine Books, 2002) 254 o. érvel amellett, hogy visszaszerzendő az uralom a „rövidlátóan csakis önérdelkeiket képviselő” csoportoktól.
- 38 Varga Csaba ‘Az emberi jogok problematikája’ *Társadalomkutatás* 32 (2013) 2, 1–15. o.
- 39 Carol Harlow ‘European Governance and Accountability’ in *Public Law in a Multi-layered Constitution* ed. Nicholas Bamforth & Peter Leyland (Oxford: Hart Publishing 2003), 79–102. o.

- 40 Rory Leishman 'Out-of-control Judges Threat to Rule of Law' *London Free Press* (May 12, 2000).
- 41 Lásd Varga Csaba 'Az angol–amerikai és a kontinentális-francia jogi hagyományok találkozásának peremvidékén: Kanadai fejlemények és tapasztalatok' *Jogtudományi Közlöny* LVII (2002) 7–8, 309–322. o. (4. fejb. b) pont).
- 42 Megjegyzendő azért erről az erőről, hogy fő szabállyá vált cselekvésük, a normatívumok kibocsátása általi kormányzás egyébként is erőteljes diszkrepanciát mutat az alapító atyák Bibó-kollégiumában fogantat mind egykori képzésük, mind akkoriban vállalt jogász világgépük szellemiségével. Akkoriban tényleg forradalmasító erőket voltak, egy egész országot szándékozva cselekvésre mozgósítani a józan értelem jegyében; ma inkább az egész ország mozgósíthatóságát várják és próbálják izolációba szorítani, hogy azután – mikor mit, előrelátatlanul, mindenki másnak mintegy a hatalom ajándékául adva – maguk így vagy úgy lépjenek. Az új alaptörvény is ugyanígy, egy maguk teremtette izolációba született; s máig ebbe ragadt bele. Vajon tényleg nem egy egész országnak, s kiváltképpen legnemesebb alkotó erőinek legszentebb közös feladata a nemzetépítés? Vajon szükségképpen-e, hogy az utóbbiaknak csupán kész helyzet elé állítottáguk, és a tapsolás jusson osztályrészül? Mára – elég akár országos rendezvények, akár napilapok egyirányú kommunikációjának üzenetét megfejteni – még annak ethosza is elhalt, hogy egyáltalán szükség lenne a haza népére, a választáson, s az elvárt éljenzés aktusain túl.
- 43 A *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben*, szerk. Varga Csaba (Budapest: [AKAPrint], 1998) 122 o. [A Windsor Klub könyvei II] gyűjteménye már implicite magában foglalta egyebek közt a Soros-birodalmi gondolkodás kényszerű átalakulását, merthogy egy „előretékintő”, „demokrácia-építő” gondolkodás sulykolása jegyében a korábbi bűnök számonkérésének általuk kezdeményezett elfojtásáról kiderült, hogy világszerte maga lett a tényleges demokrácia-építés legfőbb akadálya, és mindez – ironikusan a „nyitott társadalom” jegyében – éppen egy magával a társadalommal, morális értékhorozó közegeivel nem számoló *ahumánus* absztraktum élő népekre történő (mert merőben saját ideokratikus és pénzhatalmi érdeküktől vezérelt) oktrojálási kísérlete volt. Minderre szélesebb összefüggésben lásd Varga 'Jogi mintaadás...' (2006).
- 44 Vagyis a bíróságok manapság már világszerte kényelmesen elbeszélgetnek – egymással, állami törvényhozójuk feje fölött, kinek pedig, hacsak még Montesquieu sokat szajkózott hatalommegosztását méltóságuk végtelenségének tudatában meg nem tagadták, működésük kizárólagos alapját, s főként döntési függetlenségük indokát köszönhetik változatlanul. Klasszikusan lásd a jelenségre Shirley S. Abrahamson & Michael J. Fischer 'All the World's a Courtroom: Judging in the New Millennium' *Hofstra Law Review* 26 (1997) 2, 273–291. o.
- 45 *Legal Philosophy in the Twentieth Century* The Civil Law World, ed. Enrico Pattaro & Corrado Roversi [Preprint] 1: Language Areas & 2: Main Orientations and Topics (Dordrecht: Springer 2015) xxxix + 1062 & xxvi + 827 o. [A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence 12]; ebben magyar közreműködés egyébként Varga Csaba '20th-century Legal Philosophy in Hungary' 19. fejb., 635–651. o., ill. Paksy Máté & Varga Csaba '20th-century Natural Law Theory in Hungary' 6. fejb., 155–161. o.
- 46 Milyen elvárásolt állapota lehetett a magyar társadalomnak, a jogász szakmának, s benne az önmagában civilizációteremtő ünneplő alkotmánybírói elitjének, hogy minden lehetséges jogfelfogás közül – *sancta, beata simplicitas* (Jeromos *Epist.* 57, 12, 4 / Thomas a Kempis *De imitatione Christi* 4, 18) – a leginkább leegyszerűsítőt, a jogpozitivizmus legsivárabb változatát, a *Das Recht ist das Recht!* korábban már leszerpelt értelmezési lehetőségét választotta ki a maga csillagául! Hiszen pontosan a fenti műből világlik ki, hogy akár egy Hans Kelsen pótolhatatlan páratlan formalisztikus teljesítményéről – lásd pl. Varga Csaba 'Hans Kelsen, a kontinentális jogi gondolkodás formadója' in *Hans Kelsen jogtudománya* Tanulmányok Hans Kelsenről, szerk. Cs. Kiss Lajos (Budapest: Gondolat & MTA Jogtudományi Intézet & ELTE Állam- és Jogtudományi Kar 2007), 791–804. o. [Bibliotheca iuridica: Acta congressum 16] {& <<http://www.vilagossag.hu/pdf/20051101085744.pdf>>} – legyen is szó, ez csak rendező szerepet játszott abban az évezredek kereszttul folyvást megismételt világméretű törekvésben, hogy a jogot mint mércét, mely önmagában nem lehet üdvözt, mégis az emberiség üdvéhez kapcsolják, a saját társadalom boldogulásához.

Bolyai János, a 'Teremtő'

„Ki mit írni méltat tanomról,
legyen az bár jó vagy rossz ...
nagy köszönettel veszem.”
BOLYAI JÁNOS (1404/16)

Ennek a tanulmánynak legfőbb célja nem az, hogy új levéltári kutatási eredményeket tegyen közzé, hanem az, hogy a nem matematikus olvasóközönség számára a teljességre törekvés igénye nélkül, ugyanakkor részletesen csokorba gyűjtve bemutassa Bolyai János gazdag életművét, világra szóló matematikai eredményeit, megszabadítva ezzel az olvasót több tucat cikk, esetleg szakkönyv előkeresésétől, áttanulmányozásától és értelmezésétől, bizonyítva, hogy Bolyai János nemcsak világhírű géométer, „A tér abszolút igaz tudományának”, az első nemeuklideszi geometriának a megalkotója volt, hanem egyetemes matematikai zseni, akit a matematika szinte minden ága érdekelt, és aki korának számos alapvető problémájával a tudományos világtól teljesen elzártan sikeresen foglalkozott, olykor évtizedekkel megelőzve más nagy nevekhez fűződő felfedezéseket, vagy körülbelül ugyanabban az időben hasonlókat alkotva, akinek több meglátása, kérdésfelvetése, sejtése beigazolódott, illetve bizonyítást nyert. George Bruce Halsted, az austini (Texas) egyetem volt matematika professzora, Bolyai János egyetlen nyomtatásban megjelent munkájának, az Appendixnek – melyet 2009-ben az UNESCO is bejegyzett a Memory of the World regiszterbe, mint a Világemlékezet részét képező művet – angolra fordítója úgy jellemezte őt, hogy: „... a halhatatlan János a világtörténelemben a lángésznek legtökéletesebb megtestesítője...”. Mi magyarok is valljuk, Szentágothai János szintén világhírű, Nobel-díjra is többször jelölt agykutató tudósunkkal, Tudományos Akadémiánk volt elnökével együtt, hogy: „A magyar nép génusza a tudomány területén, legmagasabb fokon Bolyai Jánosban öltött testet.”



Bolyai János
(1802–1860)¹

Teremteni annyi, mint „a semmiből létrehozni valamit” – írja a lexikon. Ebben az értelemben tehát Bolyai Jánost 'Teremtőnek' kell tekintenünk. Tóth Imre világhírű matematikus, filozófus, matematika- és művelődéstörténész és Surányi László matematikus egybehangzóan azt állítják, hogy az Appendixbe sűrített életmű maga a teremtés aktusa volt [24]. A már idézett Halsted professzor szerint: „a legendkívülbb két tucat oldal a gondolkodás történetében”. Vekkerdi László ide kívánczó gondolatával „szó szerint megteremtette az abszolút geometriát”, minden előzmény nélkül, saját szavaival is „a semmiből egy új, más világot teremttem”. Ez az új más világ egy új mértan, vagy pontosabban egy új geometria, ami alapjaiban különbözik az általunk középiskolában tanult, egy Eukleidész nevű görög matematikus által rendszerbe foglalt és róla elnevezett geometriától. Ezt az új geometriai rendszert – amely a maga nemében az első a világon – ma *Bolyai-geometriának* nevezzük. Ezt hozta létre, ha úgy tetszik teremtette az Erdélyben élő Bolyai János hadmérnök (vigyázat, képzettsége szerint nem matematikus!), akinek geometriája *abszolút*, illetve *hiperbolikus geometria* néven vált ismerté. (Ez valójában két geometria.)

Ezért az alkotásáért nyilvánosan soha, senkitől elismerést nem kapott, de hát egy teremtmény ne is várjon semmilyen más magasabb rendű elismerést, mert ő a „legmagasabb”, és mindenfajta öndicséret gyalázat.

Mint minden nagy dolog a világon, valami kicsiből fejlődik ki, mint a növény a magból. Az új geometria „magva”, amiből aztán Bolyai geometriája is kifejlődött, egy rendkívül egyszerű, véges méretekből viszont nem könnyen belátható geometriai állítás (a matematikusok *posztulátumnak* nevezik), miszerint: Ha adott a síkban egy egyenes és rajta kívül egy pont, akkor a ponton át egy olyan egyenes fektethető, amely nem metszi az adott egyenest (vele párhuzamos). Ezen állítás – amely XI. axióma néven ismeretes – bizonyítására tett kísérletek mindegyike kudarcba fulladt, pedig minden valaminek számító matematikus megpróbálkozott vele. Ez lett a matematika Szent Grálja, a legkeményebb dió, amit közel 2000 évig senki sem tudott feltörni. Ma már tudjuk, hogy minden kísérlet eleve kudarcra volt ítélve, mert az állítás bizonyíthatatlan. Bolyai Farkas – Bolyai János apja – szintén évekig foglalkozott a problémával, de mint fiának írott egyik levelében írja: „irtóztató, óriási munkákat tettem, de életemnek minden világossága, minden öröme kialudt benne.” Egyszer azt találta mondani az akkor tizenhat éves fiának, hogy „aki ezt a problémát megoldja, az akkora gyémántot érdemel, mint a Föld.” Gauss volt időben az első matematikus a világon, aki szakmai alapossággal észrevette, hogy Euklidesz párhuzamosokra vonatkozó kijelentése – egy vele egyenértékű állítás felhasználása nélkül – nem bizonyítható. Ezt igazolják azok a levelek, melyeket Gauss 1820 körül Wilhelm Olbers, Christian Gerling, F. A. Taurinus, és más levelezőtársainak írt. Gausstól függetlenül, közel ugyanabban az időben ugyanerre a következtetésre jutott az Erdélyben élő Bolyai János is, aki ezt a gordiuszi csomót úgy vágta át, hogy egyszerűen elhagyta a XI. axiómát, így hozta létre a tér abszolút igaz tudományát, illetve azt az ellenkezőjével helyettesítette, megalkotva ezáltal a később hiperbolikusnak nevezett geometriát. Bolyai másik nagy gondolata, hogy ha már van többféle geometria, akkor melyik az, amelyik megvalósul? Amíg csak egy van, addig ez nem kérdés, de ha már több van, akkor már kérdés, hogy a Jó Isten ezek közül melyiket szerette? Ő erre is megadta a választ, megsejtette, hogy valójában az anyag határozza meg a geometriát. Ez a relativitáselmélet alapgondolata, amit később Einstein egy gyönyörű elméletben – közvetetten éppen Bolyai geometriai eredményére támaszkodva – kvantitativ részletesen kidolgozott. Bolyainak ez a korai felismerése kézírataiba rejtve maradt hosszú évtizedeken keresztül, csakúgy, mint sok más matematikai eredménye, amelyeket később mások is felfedeztek, mivel ők maguk sem tudták, hogy valaki már megelőzte őket.

Kiket előzött meg Bolyai János, és miben?



- Kurt Gödel (1906–1978) világhírű matematikust: a róla elnevezett ún. *nemteljességi tétel* alapkoncepciójának több mint 108 évvel korábbi megsejtésével, felismerésével. Természetesen Bolyai nem magát a Gödel-tételt fedezte fel, hanem zsenialitásával csupán azt vette észre, hogy a XI. axióma nem bizonyítható. Ez viszont egy hatalmas lépés volt abban az időben! Ez a felismerése Gödel tételében teljes általánossággal kerül majd megfogalmazásra, miszerint minden olyan axiómarendszerben, amely ellentmondásmentes, és legalább a természetes számok axiómarendszerével azonos erősségű, nem teljes, azaz, van legalább egy olyan kérdés, amely a rendszerben megfogalmazható,

de nem lehet véges lépésben bizonyítani, vagyis eldönthetetlen. Ezt az ún. nemteljességi tételt Gödel 1931-ben publikálta [1].

Ennek a tételnek a nem ismerete közrejátszott abban, hogy a 11. axiómát több mint 2000 évig senki sem tudta bebizonyítani, mivel az nem bizonyítható. Bolyai előtt mindenki bizonyítani akarta, már a görögök is, de nekik sem sikerült. Éppen ezért vette fel Eukleidész axiómának. Ha vesszük az euklideszi geometriát, és kivesszük belőle a párhuzamosok axiómáját, akkor az ún. „maradék” axiómarendszer alapján felépített geometriát *abszolút geometriának* nevezik. Ebből az abszolút geometriából a párhuzamosok axiómája nem bizonyítható. Maga Bolyai is először bizonyítani akarta, de 1823-ban rájött, hogy a XI. axióma sem nem bizonyítható, sem nem cáfolható. Ezt a tényt Bolyai Farkas a Gaussnak küldött Appendixhez mellékelte 1832. január 16-i levelében e szavakkal írja meg: „Fiam ... bebizonyította, miszerint lehetetlen a priori [a tapasztalat alapján – a szerző] eldönteni, hogy a XI. axióma igaz-e, vagy sem.” Bolyai János felfedezte, hogy egy geometriai axiómarendszerben megfogalmazható olyan állítás, amelynek igaz vagy hamis voltát eldönteni nem lehet. A *Gödel-tétel* is éppen ezt mondja, csak általánosan, minden axiómarendszerre vonatkozóan. Bolyai János csodálatos meglátása tehát Gödel univerzális tételével megerősítést nyert.

Milyen kár, hogy a geometrián kívüli területekre ezt nem gondolta végig, akkor most lehet, hogy őt tekinthetnénk a *nemteljességi tétel* teljes felfedezőjének is. E felfedezésének legfőbb bizonyítéka egyetlen nyomtatásban megjelent művének, az Appendixnek hosszabb címe is: *A tér abszolút igaz tudománya, a XI. Euklidész-féle axióma (tapasztalat útján soha el nem dönthető) igaz vagy nem igaz voltától független tárgyalásban: annak téves volta esetére a kör geometriai négyszögesítésével.*

(Bolyai János ezzel a munkájával egyszerre három világcsúcsot is felállított, mivel ez a leghosszabb című, de ugyanakkor a legtömörebb, és – most ismét Halsted professzort idézve – egyben: „*a legrendkívülbb két tucat oldal a gondolkodás történetében*”.)

Bolyai Gausstól függetlenül jutott arra a következtetésre, hogy a XI. axióma nem bizonyítható, sőt, az ellenkezője is feltehető. Ha ezt tesszük, azaz a párhuzamossági axióma Bolyai-féle változatát csatoljuk az abszolút geometriához, vagy másképpen mondva az euklideszi párhuzamossági axiómát a hiperbolikus axióma helyettesíti, az a Bolyai-geometria, vagy más néven *hiperbolikus geometria*. Ez azt mondja ki, hogy egy egyeneshez egy rajta kívül fekvő ponton át több párhuzamos is húzható. Ezt a geometriát nem Bolyai, hanem Felix Klein nevezte először hiperbolikusnak 1871-ben.



• Niels **Bohr** (1885–1962) világhírű, Nobel-díjas fizikus 1916-ban a fizikában fogalmazta meg az ún. *korrespondencia-elve*t. Eszerint a kvantummechanika törvényei nagy kvantumszámok esetében meg kell hogy egyezzenek a klasszikus mechanika törvényeivel [2]. A korrespondencia-elv (az egymás mellé rendelés elve) szerint egy magasabb rendű rendszer/elmélet/tétel magába foglalja az alacsonyabb rendűt. Tudománytörténeti hűség kedvéért meg kell említeni, hogy több mint 90 évvel korábban Bolyai János is alkotott egy magasabb szintű geometriai rendszert – a hiperbolikus geometriát –, amely speciális esetként magába foglal egy alacsonyabb rendűt – az euklideszi geometriát. Tehát példát adott egyfajta geometriai „mellérendelésre”, bár ő ezt sohasem fogalmazta meg általános elvként. Ez az elv a matematika alacsonyabb szintjén is működik. Az alábbi táblázat néhány ilyen esetet tartalmaz.

„mellérendelésre”, bár ő ezt sohasem fogalmazta meg általános elvként. Ez az elv a matematika alacsonyabb szintjén is működik. Az alábbi táblázat néhány ilyen esetet tartalmaz.

Magasabb rendű rendszer/ tétel	Speciális esete	Speciális eset feltétele
Hiperbolikus geometria (Bolyainál S -rendszer)	Euklideszi geometria (Bolyainál Σ -rendszer)	$k \rightarrow \infty$
Kvantummechanika	klasszikus mechanika	nagy kvantumszámok
Középponti és kerületi szögek tétele	Thalész-tétel	középponti szög = 180°
Koszinusz tétel	Pitagorasz-tétel	a háromszög egyik szöge 90° -os
Ptolemaiosz-tétel	Pitagorasz-tétel	húrnégyszögben az átlók és a szemközi oldalak is egyenlők egymással
Körhöz húzott érintő és szelősza- kaszok tétele	Pitagorasz-tétel	a szelő átmegy a kör középpont- ján (Dugonics András bizonyí- tása)

Bolyai geometriája valóban mintegy határesetet foglalja magába Euklidész geometriáját.

Ha a hiperbolikus geometriában $k \rightarrow \infty$ (k paraméter tart a végtelenhez), akkor az euklideszi geometria törvényeit kapjuk. Ezt Bolyai már 1826-ban² kimutatta. Rájött tehát, hogy az ő új geometriája, mint magasabb rendű elmélet, speciális esetként magába foglalja az alacsonyabb rendű euklideszi geometriát. Ez valójában a korrespondencia-elv első felismerése a tudománytörténetben.

Nézzük erre egy konkrét példát a szerző levezetésével. Vezessük le a kör kerületének az euklideszi geometriában érvényes összefüggését a hiperbolikus geometria hasonló összefüggéséből. Az eredményt a $k \rightarrow \infty$ határérték kiszámításával kapjuk meg.

A kör kerülete a hiperbolikus geometriában (Bolyai jelölésével):

A kör kerülete (K) az euklideszi geometriában tehát

$$O_r = 2\pi k \cdot \cot u, = 2\pi k \cdot \operatorname{sh} \frac{r}{k}, \text{ ahol } \operatorname{sh} x = \frac{e^x - e^{-x}}{2}$$

ami valóban a kör kerülete az euklideszi geometriában. (A mérnökök inkább a $d \cdot \pi$ alakot használják, mivel az átmérő közvetlenül mérhető, míg a sugár nem.)

$$K = \lim_{k \rightarrow \infty} 2dk \cdot \operatorname{sh} \frac{r}{k} = 2\pi \cdot |\infty \cdot 0| = 2\pi \cdot \lim_{k \rightarrow \infty} \frac{\operatorname{sh} \frac{r}{k}}{\frac{1}{k}} = \left| \frac{0}{0} \right| = \left| \frac{\text{Bernoulli-L'Hospital szabályt alkalmazva}}{\text{szabályt alkalmazva}} \right| =$$

$$2\pi \cdot \lim_{k \rightarrow \infty} \frac{\operatorname{ch} \frac{r}{k}}{\left(\frac{1}{k}\right)'} \cdot \left(\frac{1}{k}\right)' \cdot r = 2\pi \cdot 1 \cdot r = 2\pi r = \underline{\underline{d\pi}}$$

• Bernhard Riemann (1826–1866) világhírű matematikust: a tér szerkezetét meghatározó fizikai tényező felismerésében. Riemann Gauss göttingai utóda, aki 1854-ben írt értekezésében kifejezi azon véleményét, hogy a tér szerkezetét fizikai tényezők határozzák meg,



de nem tudta megmondani, hogy melyik az a fizikai tényező. Einstein ezt írta Riemannról: „tiszta elmélkedéssel jutott arra a felismerésre, hogy a geometria elválaszthatatlan a fizikától. Ezt az elvet 70 évvel később az általános relativitáselmélet valósította meg [4].” Bolyai túl azon, hogy ugyanezt Riemann előtt megsejtette és leírta, többet állított, mert kijelentette, hogy ez a fizikai tényező a *gravitáció*, azaz az általános tömegvonzás, a nehézkedés.

• Albert **Einstein** (1879–1955) Nobel-díjas fizikust – akit a Time magazin az évszázad emberének választott –, a relativitáselmélet alap gondolatának felfedezésében. Bolyai több mint 80 évvel Einstein előtt leírja azt a gondolatát, miszerint a tér szerkezetét a gravitáció határozza meg.

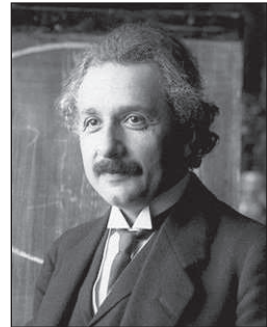
A Bolyai-hagyaték 491. lapján ez olvasható: „az nehézkedés törvénye is szoros összeköttetésben, folytatásban tetszik (mutatkozik) az űr természetével, valójával (alkotásával), milyenségével; gondolom az egész természet (világ) foljása” – vagy mai helyesírással: „*A nehézkedés törvénye is szoros összeköttetésben, folytatásban mutatkozik a tér természetével, valójával, alkotásával, milyenségével; gondolom az egész természet folyásával* [16, 353. o.]”

„Ez a meglátása végeredményben annak felismerését jelenti, hogy a fizikai gravitációs erőter és a geometriai tér között belső összefüggésnek kell lennie [10, 133. o.]”

„Ez valójában a relativitáselmélet alap gondolata, a *fizika geometrizálásának tézise* [4].” A nemrég elhunyt Toró Tibor fizikaprofesszor szerint: „Bolyai Jánost joggal tarthatjuk számon a XX. századi fizika egyik legszebb és legalapvetőbb fizikai alapeszméje: a fizika geometrizálása gondolatának legelső megfogalmazójaként [17, 146. o.]” Bolyai ezt a fontos tézist életében nem publikálta. De még ennél is nagyobb szenzációt keltett, amikor kiderült, hogy egy 1835-ös keltezésű kéziratában a nemeuklideszi alapra helyezett mechanika kidolgozását szorgalmazta. Első lépésként egy új, nemnewtoni gravitációs törvényt adott, amit Stäckel publikált először az 1914-ben kiadott *Bolyai Farkas és Bolyai János geometriai vizsgálatai* című könyvében. Gábos Zoltán professzor Paul Stäckel könyvére alapozva azt írja, hogy Bolyai János ezzel kapcsolatos eredeti kéziratának nyoma veszett [14]. Oláh-Gál Róbert csíkszeredai Bolyai-kutató nemrégiben szerencsére rábukkant az elveszettnek hitt kézirati lapokra, de még ő is feltételezi, hogy esetleg még ettől hosszabb fizikai tárgyú Bolyai-féle eszmefuttatás is fellelhető lesz a kézirati anyagban [15].

Bolyai János erőtvényével tehát fél évszázaddal előzte meg korát.

• Carl Friedrich **Gauss** (1777–1855) matematikust, a „matematika fejedelmét”: az első nemeuklideszi geometria felfedezésében és részletes kidolgozásában. „... *ezt a fiatal geometert, Bolyait, elsőrangú lángésznek tartom.*” – írta Gauss 1832. február 14-én barátjának, Christian Ludwig Gerling marburgi matematikusnak, miután előlvasa a Bolyai Farkas által neki küldött Appendixet. Gauss 30-35 éves vizsgálódásai során – melyből semmit nem tett közé –, ért el eredményeket, de rendszerét nem dol-



gozta ki teljes mélységében, csak tervezte. Így nem tekinthető a hiperbolikus geometria megalkotójának. Szénássy Barna matematikátörténész és Prékopa András akadémikus professzorok részletesen tanulmányozták Gauss ezzel kapcsolatos munkásságát, és megállapították, hogy ez valóban így van. A témában való tájékozottságát viszont egyértelműen bizonyítja az a szakszerű hozzászólása az Appendix-hez, amit barátjának, Bolyai Farkasnak 1832. március 6-án küldött levélben leírt. E levélben is dicsérettel szavakkal illeti János teljesítményét: *„nagyon örömteli számomra, hogy éppen régi barátom fia az, aki ily sajátos módon megelőzött [kiemelés tőlem – VJ]”*. Ez a mondata egyértelműen eldönti a prioritást.



A Bolyai iratokban esetleg lehetnek még más olyan eredmények, amelyekkel János megelőzte Gausst, akit apjához írott egyik levelében „a földgömb és az évezred matematikusainak herkulese” jelzővel illet, akit példaképnek, de ugyanakkor túlszárnyalandó vetélytársnak is tekintett, és ugyanitt megjegyzi, hogy „sok egyebet is létesítettem, mit Gauss lehetetlennek declarált [9, 181. o.]”.



• Ferdinand von **Lindemann** (1852–1939) német matematikust: a *kör négyszögesítés*³ lehetetlenségének felismerésében. Ezt a gondolatát az Appendix utolsó, 43. paragrafusában a következő tömör formában fejezi ki: *„vagy érvényes Euklidész XI. axiómája, vagy pedig lehetséges a kör mértani kvadratúrája⁴ [négyszögesítése – a szerző]”*. Tehát a kör négyszögesítésének lehetséges volta kizárja a 11. axiómát. Habár Bolyai János látta be az emberiség történetében talán legelőször, hogy a kör négyzetesítése az euklideszi geometriában lehetetlen – ezzel Lindemannt 50 évvel megelőzte –, a végső bizonyítását Lindemann adta meg. A matematikátörténetben azért tulajdonítják neki a felismerést is, mert 1882-ben ő igazolta, hogy a π transzcendens szám, azaz nem lehet megoldása algebrai egyenletnek.

A technika történetében gyakran megesik, hogy ha egy eszköz iránti igény jelentős mértékűvé válik, akkor szinte biztosak lehetünk benne, hogy az ezzel kapcsolatos találmány(ok) közel azonos időben különböző helyeken is megszülehetnek. Hasonló a helyzet a tudomány területén is. Ha egy téma/tétel több kutató közösség vagy egyén, intenzív érdeklődésének középpontjába kerül, akkor itt is várhatók párhuzamos felfedezések. Bolyai János esetén is szembeesülünk ezzel a jelenséggel, amelyre apja e szavakkal hívta fel a figyelmét: *„az eszméknek mintegy megvan a maguk korszaka, amikor a különböző helyeken egy időben fedeztetnek fel, amint tavasszal az ibolyák mindenütt kikelnek, ahol csak süt a nap.”*

Az apa jóslata beteljesedett, hiszen Bolyai Jánoshoz hasonló geometriai gondolatokra jutott egy tőle távol – Kazanyban – élő matematikus is, illetve maga Bolyai is fedezett fel, bizonyított be olyan tételeket, melyeket tőle függetlenül mások is felfedeztek, illetve bebizonyítottak.

Kikkel volt Bolyai Jánosnak párhuzamos felfedezése? Milyen párhuzamos felfedezéseket tett?

Nyikolaj Ivanovics **Lobacsevszkij** (1792–1856) kazanyi matematikussal szinte időben párhuzamosan, tőle függetlenül megoldotta a párhuzamosok problémáját, azaz felfedezte a világ első nemeuklideszi geometriáját.



George Bruce Halsted, az austini (Texas) egyetem volt matematikaprofesszora, aki Bolyai művét, az Appendixet 1891-ben lefordított angolra, összehasonlította Bolyai felfedezéseit *Lobacsevszkijével*, de a nemeuklideszi geometria megteremtőjeként Bolyait tiszteli: „... a halhatatlan János a világtörténelemben a lángésznek leg-tökéletesebb megtestesítője...” Művéről pedig azt írta, hogy az „a legendkívülőbb két tucat oldal a gondolkodás történetében”⁷⁵. A másik tudós, aki sokat foglalkozott a Bolyaiakkal, *Paul Stäckel* német kutató volt. Ő is Bolyai Jánost ismerte el a nemeuklideszi geometria megteremtőjeként. „*Bolyai János abszolút geometriáját teljesen ön-állón fedezte fel és dolgozta ki*” – írta Stäckel.

Lobacsevszkij a hiperbolikus geometria tételeit, míg Bolyai a két esetet együtt kezelve a kétféle geometria – euklideszi és hiperbolikus – közös részét, az *abszolút geometria* tételeit dolgozta ki.

Míg Lobacsevszkij (akinek cikke egy kazanyi egyetemi folyóiratban látott napvilágot 1829 és 1830 között) csak egy olyan geometria létezésének lehetőségét bizonyította, amelyben Euklidész V. posztulátuma hamis, a Bolyai által leírt abszolút geometriai vizsgálatok azonban teljesen függetlenek az előbb említett euklideszi elvtől, és a görbült tér különböző fajtáin is alkalmazhatóak. Ezzel az elméletével újraértelmezte a párhuzamosságot, és bemutatta a hiperbolikus sík különféle nevezetes alakzatait. A két geometriát együtt tárgyalta, és párhuzamot vont a gömbi geometriával is. Az ifjabb Bolyai felfedezését 1820 és 1824 között – nagyrészt a bécsi katonai akadémián töltött évek alatt – dolgozta ki, majd 1823 november 3-án Temesvárról már a következőket írta apjának: „A feltételem már áll, hogy mihelyt rendbe szedem, elkészítem, s mód lesz, a paralellákról egy munkát adok ki.”

Apjának 1825 elején mutatta meg a már kidolgozott elméletet. Johann Wolter von Echwehnek, bécsi akadémiai matematikatanárának 1826-ban Aradon adja át ennek egy kéziratot német nyelvé fogalmazványát, ami sajnos – eddigi tudásunk szerint – elveszett. Műve végül 1832-ben jelent meg először nyomtatásban Appendix néven, apja Tentamen⁶ c. könyve függelékeként.

Az új geometriát a szakirodalom *Bolyai–Lobacsevszkij-féle geometriának* nevezi. Munkájuk korszakalkotó jelentőségét csak a XX. század elején ismerték fel, mert ez biztosított közvetett matematikai alapokat az általános relativitáselmélet kidolgozásához.

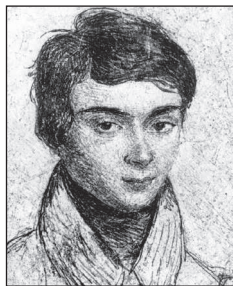
Ruffini olasz és **Abel** norvég matematikusokhoz hasonlóan megoldotta az algebra 300 éves problémáját, ő is felfedezte a róluk elnevezett híres tételt, amely szerint az ötöd vagy magasabb fokú algebrai egyenletekre nem lehet olyan gyökképletet adni, amelynek segítségével az együtthatókból ki lehetne számítani az egyenlet gyökeit, azaz ezek az egyenletek algebrai módszerekkel (vagyis a négy alapművelet, a hatványozás és a pozitív egész kitevőjű gyökvonás véges sokszor való alkalmazásával) általában nem oldhatók meg. A tételt – amely a teljes komplex számtestben érvényes – először P. Ruffini olasz matematikus találta meg 1799-ben, majd N. Abel norvég matematikus bizonyította be hibátlan gondolatmenettel 1826-ban [5]. Bolyai János is megoldotta az algebrában a Ruffini–Abel-tételt, amit, mint írja, két módon tudott bizonyítani. Az egyik a Ruffini hibás bizonyításának általa „illőleg megjobbított, s tökélyre vitt szép eredeti, elmés eszméje”, valamint egy általa talált másik bizonyítással. Ez utóbbi bizonyítás sajnos nem található meg feljegyzései között, valószínűleg elveszett, vagy ott bujkál a hatalmas kéziratömegben, felfedezésre várva. Kijelentésének szavahihetőségét erősíti egyik gondolata – és ez reményt ad arra, hogy



Paolo Ruffini
(1765–1822)



Niels Henrik Abel
(1802–1829)



Évariste Galois
(1811–1832)

esetleg előkerül ez a bizonyítása is –, miszerint „Az igazságot tanilag és erkölcsileg határtalanul szeretem.” Bolyai nem tudott arról, hogy Abel a tételre teljes bizonyítást közölt. Ezért elhatározta, hogy „Az Emberiség előtt kedves szolgálót teendek: ha e bo-

gok bogját ... szerencsésen föl-oldandom. [9, 151. o.]” Erőfeszítéseinek eredményességéről így ír: „...szerencsésen a dolog igaz erére találok és célhoz is jutnom hála Istennek sikerült is. [9, 149. o.]” Egyik helyen ezt írja: „Tan. [Tétel] Négyenél fölsőbb vagyis legalább öt-rangú (geber) [ötödfokú algebrai] általános egyenletet geberül [algebrailag] föloldani lehetetlen”. „1830-ban egy új csillag tűnt fel a tiszta matematika egén, nem sejtett ragyogással, hogy hamarosan kialudjon: Évariste Galois” – írja Felix Klein. Galois állította fel annak feltételeit, hogy egy négyenél magasabb fokú egyenlet megoldható legyen. E feltételek megállapításához egészen új matematikai elméletet kellett teremtenie – a csoportelméletet. Kidolgozta annak feltételét is, amely mellett a p -edfokú egyenlet, ha p törzsszám, egyszerű egyenletekkel megoldható [18, 447. o.]. Bolyai nem ismerte Galois eredményeit sem. Mindenesetre Bolyai feljegyzéseiből világosan kitűnik, hogy kortársaitól függetlenül ő is eljutott a Ruffini–Abel-tételig és annak bizonyításáig, ami mai szemmel mérve is igen jelentős matematikai teljesítménynek tekinthető. Micsoda véletlen egybeesése a dátumoknak, hogy Bolyai ugyanabban az évben született, mint Abel, és szintén 1826-ban ért el kimagasló matematikai eredményt. Sorsuk még abban is közös, hogy bár annak ellenére, hogy hihetetlen eredményeket értek el, nagyszerű felfedezéseket tettek, életükben igen kevésbé ismerték őket. A „matematika hercege” (ez lenne a helyes fordítása a *Princeps mathematicorum*-nak, mert a „princeps” ’herceget’ jelent és nem fejedelmet! – a szerző) Gauss, nyíltan egyiküket sem ismerte el, sőt, eredményüket irigylve inkább elhallgatta őket. Nagyszerű eredményeikről még egy sort sem írt az általa szerkesztett matematikai folyóiratba. Mindketten egész életükben szegénységben éltek és szegényen haltak meg. És ez már valóban csak játék a gondolattal, hogy ha Bolyai János ma élne, akkor biztosan Abel-díjas lenne.

Carl Friedrich Gausstól függetlenül és körülbelül vele egy időben dolgozta ki a *komplex egészek aritmetikáját*. Bolyai János jól ismerte Gauss *Disquisitiones arithmeticae* című számelméleti munkáját, de a komplex számokkal foglalkozó igen jelentős dolgozatai közül sajnos már jóval kevesebbet. Így János több olyan eredményre jutott, melyeket Gausstól függetlenül ő is felfedezett. Sőt még olyan meglátásai is voltak, amelyek Gaussnál nem találhatók meg. Az adatok tanúbizonysága szerint Bolyai arra törekedett, hogy a számelmélet bizonyos fogalmait és tételeit a komplex számokra is kiterjessze. Majd vizsgálódásai során a számelmélet alaptételének megfelelőjeként a komplexek



körében is eljut a következő tételhez: minden $a + bi$ alakú [komplex egész] szám (a tényezők sorrendjétől eltekintve) egyértelműen felbontható véges számú prímelek szorzatára. Ha annak idején Bolyai ilyen irányú eredményeiről, ahogyan tervezte, egy kis terjedelmű munkát tudott volna kiadni, akkor ma a tudománytörténet világszerte minden bizonnyal úgy is számon tartaná őt, mint a komplex számok elméletének egyik legjelentősebb megalapozóját.

Sajnos Gaussal ellentétben ő nem készített összefüggő dolgozatot próbálkozásairól. Bolyai elmélete nem olyan kimerítő és részletes, mint Gaussé, az alkalmazásokban viszont túlszárnyalta Gausst. A komplex egészekre vonatkozó megállapításait nagyszerűen felhasználta különböző számelméleti tételek – például Fermat karácsonyi tételének – bebizonyításánál.



William Rowan **Hamilton** (1805–1865) ír matematikushoz hasonlóan a *komplex számokat rendezett valós számkettősként fogja fel*, igaz, még nem éppen olyan kiforrott formában, mint kortársa.

Bolyai korát megelőző gondolatokat vallott a komplex számok elméletében is. 1837 őszén a lipcsei Jablonowski Társasághoz benyújtott, Responsio nevű, mindössze nyolc oldal terjedelmű, 11 paragrafusból álló pályaműve sok új és értékes gondolatot tartalmaz. Eredeti meglátást rejt a 8. §, melyben az apjának a valós számok logaritmusára vonatkozó újszerű felfogását a komplex számok esetére általánosítja. Mivel János nem ismerte A. Cauchy komplex függvénytanai vizsgálatait, ezért ez az eredménye eredetinek tekinthető. A matematikatörténészek a Responsio legértékesebb részének a 9. §-t tartják. Ebben szerzője az Appendixre való egyszerű hivatkozással közli az abszolút trigonometria háromszögre vonatkozó két fontos képletét, megemlíti a *hiperszféra* fogalmát, továbbá, hogy ezen a felületen érvényes hiperbolikus geometria trigonometriai képletei formailag megegyeznek a k/i sugarú gömb trigonometriájával. Ezekkel a vázlatosan közölt észrevételekkel azt igyekezett igazolni, hogy az i képzetes egységnek milyen óriási jelentősége van az általa megalkotott geometriai rendszerben, és ezzel a komplex számoknak új, eddig ismeretlen mértani alkalmazása tárult fel. A pályázatban kitűzött kérdésre a 10. és 11. §-ban igyekeznek választ adni. Alexits György szerint „a Responsio egymagában elég lenne ahhoz, hogy a Bolyai névnek helyet biztosítson a matematika történetében.” Ennek ellenére sajnálatos módon a Responsio-t még csak kritikára sem méltatták, így Bolyai életében nyomtatásban sem jelent meg. A pályázat eredményének kihirdetése után mindkét Bolyai visszakérte dolgozatát.

Ennek a szerencsés lépésnek köszönhető, hogy a Responsio kézírata nem veszett el, és azt Stäckel publikálta először 1914-ben.

James Hopwood **Jeans** (1877–1946) matematikus–fizikus–csillagászt is megelőzte: a nevét viselő számelméleti tétel több mint 40 évvel korábbi felfedezésével. A számelméletre, vagy ahogy Gauss nevezte, a „matematika királynőjére”, apja hívta fel János figyelmét. Jánost a számelmélet valósággal elbűvölte. (Olyannyira, hogy még bűvös négyzetet is szerkesztett! [9/113]) „A számelméletben nem csak az egész számok, hanem az egész tan legfontosabb, leghasznosabb, legényegesebb, legszebb, legérdekesebb, legkecsesebb feladatait találjuk.” – vallotta [9/83].



Ezen belül is legtöbbet a prímszámokkal vesződött. „Az egész számtan, sőt az egész tan mezején – vallja – alig van szebb és érdekesebb ... mint a főszámok [prímszámok] oly mély homályban rejlő titka.” Már gyermekkorában elgondolkodott azon, hogy végtelen sok prímszám létezik-e. A prímek egy csoportját pszeudoprímnek (vagy álprímeknek) nevezzük. Az n pozitív egész szám pszeudoprím, ha minden a egészre a^n -a maradék nélkül osztható n -el. [Ezt a matematikusok így írják: $a^n \equiv a \pmod{n}$], és azt mondják, hogy ez egy kongruencia. Pl. $19 \equiv 7 \pmod{3}$ azt jelenti, hogy $19-7$ maradék nélkül osztható 3 -al, vagy másként, $19:3$ és $7:3$ esetén a maradék mindkét esetben 1 , azaz 19 és 7 ugyanabba a maradékosztályba tartozik. $a=2$ esetén $n=341$ pszeudoprím, mert $2^{341}-2$ osztható 341 -el. A kis Fermat-tétel szerint minden prím egyben pszeudoprím is. Viszonylag kevés olyan pszeudoprím van, amely nem prím. Ahhoz, hogy meghatározzuk, prímszám-e egy egész szám, vagy összetett, hasznos lehet először megnézni, hogy pszeudoprím-e. A legtöbb összetett számra már ez megmutatja, hogy összetett. A legkisebb 2-höz viszonyított pszeudoprímet Bolyai János fedezte fel. Ez éppen az előző példában szereplő $341=11\cdot 31$ szám, amelyről kimutatta, hogy ha $2^{11}-1$ osztható 31 -el, és $2^{31}-1$ osztható 11 -el, akkor ezekből következik, hogy $2^{11\cdot 31}-1$ is osztható $11\cdot 31=341$ -el, amely szám pszeudoprím. Általánosan fogalmazva tehát azt mondhatjuk, hogy ha p és q prímszámok, a pedig egy sem p -vel, sem q -val nem osztható egész szám, akkor, ha 2^{p-1} osztható q -val és 2^{q-1} osztható p -vel, akkor ezekből következik, hogy $2^{p\cdot q}-1$ is osztható $p\cdot q$ -val. Ez éppen a pszeudoprímekkel kapcsolatos *Jeans-tétel*. Szomorú érdekesség, hogy ez a szép Bolyai-tétel a matematikai irodalomban *Jeans-tétel* néven ismeretes. Ha Bolyai publikálta volna eredményét, azzal mindenképpen megelőzte volna James Hopwood Jeans 1898-as dolgozatát és akkor ezt a tételt ma valódi felfedezője, Bolyai János nevével tartaná számon a matematika története [7]. A pszeudoprímek egyébként a XX. század 70-es éveiben kerültek az érdeklődés középpontjába a titkosítások kapcsán.

Kiket szárnyalt túl Bolyai és mivel?



▪ Pierre de **Fermat** (1601–1665) jogász és híres műkedvelő matematikust, a róla elnevezett tétel egyszerű bizonyításával. „Fermat az ún. «descente infinite» vagy «végtelen leszállás» módszerével bizonyította be a tételt [9, 97. old.]” Ez bonyolultabb, mint Bolyai bizonyítása. Ezt a nevezetes tételt a matematika története Pierre FERMAT-nak tulajdonítja, bár néhány évvel előtte A. Girard (1595–1632) is megfogalmazta. Mivel Fermat felfedezését egy 1640. december 25-én kelt levelében közli barátjával, M. Mersenne-nel, a tételt szokták „Fermat karácsonyi tételének” is nevezni. Fermat sejtése **a** számelmélet egyik klasszikus tétele, amely szerint minden $4m + 1$ ($m \in \mathbb{N}$) alakú prímszám a tagok sorrendjétől eltekintve egyértelműen felírható két egész szám négyzetének összegeként. Emiatt nevezik „*két négyzetszám tételnek*” is. Például $5 = 4 \cdot 1 + 1 = 2^2 + 1^2$, $13 = 4 \cdot 3 + 1 = 3^2 + 2^2$, $17 = 4 \cdot 4 + 1 = 4^2 + 1^2$, stb.]. A tételt Euler is bebizonyította, de nagyon bonyolultan, és hosszadalmasan (55 oldalon!).

▪ Leonhard **Euler** (1707–1783) matematikust: *Fermat karácsonyi tételének egyszerű bizonyításával*. A Teleki Tékában is fellelhető volt Eulernak az a műve, melyben ezt a tételt bizonyította. Az 55 oldalas bizonyítás közel kétszer olyan hosszú, mint az egész Appendix. Euler bizonyítását Bolyai Farkas is túl hosszúnak ítélte, ezért levélben kérte fiát, hogy



próbálja rövidebben bebizonyítani ezt a matematikai igazságot. János Eulertől egyszerűbb bizonyítást adott a tételre, sőt mi több, apjához írott egyik levelében két oldalon(!) négy(!) bizonyítást írt le a tételnek. A negyedik bizonyítás 2 sorból(!) állt. Bolyai Jánosnak ez a bizonyítása minden bizonnyal a KÖNYV-be való. (Erdős Pál szerint „*Istennek van egy KÖNYVE, amelyben minden tétel és a legjobb bizonyítások benne vannak. Ha nem is hiszel Istenben, a Könyvben hinned kell! Talán az Isten maga a KÖNYV.* – hirdette. *Egy matematikus csak akkor lehet nyugodt, ha egy problémának nem csak egy bizonyítását, hanem a Könyvből származó bizonyítását találja meg.*” Kiss Elemér professzor mutatott rá, hogy a fenti tétellel kapcsolatban még

2000-ben is jelent meg olyan matematikai közlemény, amelyet János már 160 évvel korábban kidolgozott [12].

Nem kizárt, hogy a fenti névsor még folytatódhat, hiszen maga Weszely Tibor, a neves Bolyai-kutató nyilatkozta, hogy „Bolyai Jánosnak különösen az *analízis* területén vannak még feldolgozatlan feljegyzései, de a matematika más ágához tartozó írásai is »várnak a napfényre«, ahogyan ő fogalmazott [5].”

Oláh-Gál Róbert Bolyai-kutató is hasonlóan vélekedik, amikor azt írja, hogy „még sok meglepetést hozhat a Bolyai-kéziratok megfajta [15]”.

Bolyai János mindenkit megelőzött:

- az *abszolút geometria* felfedezésével; Sem Gauss leveleiben, sem Lobacsevszkij dolgozataiban nincs szó az abszolút geometriáról, ezért joggal állítható, hogy az abszolút geometria felfedezése egyedül Bolyai János érdeme. Előtte sem, de vele egy időben sem gondolt senki annak megalkotására. Veckerdi László ide kívánczó gondolatával: „Bolyai János nem a nemeuklideszi geometriát fedezte fel. Neki a nemeuklideszi geometria ingyen ajándékként adódott, miután fölfedezte, szó szerint megteremtette az abszolút geometriát, azt a Harmadikat, ahonnet a Másik kettő kibontotta a maga külön és önmagában megtámadhatatlan igazságát [21]”. Tehát a Bolyai által abszolútnak nevezett geometria azokat a tételeket tartalmazza, melyek mind az euklideszi (Σ rendszer), mind a hiperbolikus (S rendszer) geometriában egyaránt érvényesek.

- a *fizika geometrizálása* gondolat megfogalmazásával

- annak belátásában, hogy a *kör négyszögesítése az euklideszi síkban lehetetlen*

- annak felismerésével, hogy a fizikai gravitációs erőter és a *geometriai tér között belső összefüggésnek kell lennie*

- a modellmódszer első alkalmazásával, amikor az Appendix 21. §-ában kimutatta, hogy ha a paraszférán a paraciklust tekintjük egyenesnek, akkor a paraszférán az euklideszi geometria érvényes. Tehát a hiperbolikus térben modellt szerkesztett – paraszférát –, amelyen az euklideszi geometria érvényes. Ez a fontos tulajdonság nagy szerepet játszik Bolyai ellentmondás-mentességi vizsgálataiban. A modell létezése azt bizonyítja, hogy ha az S rendszer ellentmondástalan, akkor ellentmondástalan a Σ rendszer is. Ő azonban a modellmódszert arra használta, hogy az S-ben érvényes tételeket a Σ -ban érvényes tételekből vezesse le.

- abban, hogy kimondta: „*a nemeuklideszi geometria éppen úgy ellentmondásmentes, mint az euklideszi.*”

„Az igazság az, hogy Bolyai felfedezése két alapvető szempontból volt döntő. Egyrészt, hogy a geometriában megadta ezt a lehetőséget, másrészt a matematikai logikában először

volt olyan, hogy egymásnak látszólag két ellentmondani tűnő tény is megvalósulhat. Tehát az euklideszi geometria is lehetséges, meg a hiperbolikus geometria is. ... hogy nem csak egyféle-képpen szabad gondolkodni, hanem többféle-képpen is. Ebben világmentőségű áttörést jelentett ez az új hiperbolikus geometria.” – összegezte Bolyai hatását Böröczky Károly akadémikus [12].

„Bolyai másik nagy gondolata, hogy ha már van többféle geometria, akkor melyik az, amelyik megvalósul? Amíg csak egy van, addig ez nem kérdés. De ha már több van, akkor már kérdés, hogy a jó Isten ezek közül melyiket szerette? – teszi fel a kérdést Lovas István akadémikus [12].

Az Appendix 33. paragrafusa bizonyítja, hogy Bolyait ez a kérdés is komolyan foglalkoztatta. Itt ugyanis egy feladatot fogalmaz meg az általa felfedezett hiperbolikus geometria valóságát leíró k paraméterének meghatározására. Gábos Zoltán fizikaprofesszor mutatta ki, hogy ez a paraméter az Einstein-féle kozmológiai állandóval hozható kapcsolatba [14].

Ki képes arra, hogy a tudománytörténet eme óriásait akár 100 évvel is megelőzze, ha nem egy génusz! Eötvös Loránd szavaival mindenképpen egyetértve el kell fogadni, hogy „csak az az igazi tudomány, amely világra szól; ... ez valósult meg Bolyai alkotásával egyszer; ilyen teljes mértékben talán egyetlenegyszer.” Szentágothai János szavai egyáltalán nem túlzóak, amikor azt írja, hogy „A magyar nép génusza a tudomány területén legmagasabb fokon Bolyai Jánosban öltött testet.” Bolyai János nagyságát Weszely Tibor Bolyai-kutató így jellemezte [13]:

- a mai napig a magyar nemzet legnagyobb matematikusa
- egy szerencsétlen életű ember, akiben nagyon érződik a magyar sors
- minden idők egyik legnagyobb matematikusa.

Felvetődik a kérdés, hogy mi mindennel gazdagíthatta volna még a matematika tudományát ez a zseni, ha kedvező körülmények között folytathatta volna kutatásait és publikálhatta volna felfedezéseit [9]. Egy Pierre-Simon Laplace-nak tulajdonított mondás kifejezi Euler hatását a matematikára.

„Olvasd Eulert, olvasd Eulert, ő mindannyiunk mestere.” Maga Gauss, a matematika fejedelme is úgy nyilatkozott, hogy „Euler műveinek tanulmányozása mindig a legjobb iskola lesz. Semmi sem helyettesítheti.” Bolyai János nem csak a geometriában alkotott nagyot. „Ő egyetlen matematikai zseni volt, aki kora matematikájának minden olyan ágával foglalkozott, amelyekről tudomást szerzett [19].” A fentiekben nem is említett analízissel kapcsolatosan Domáldról 1844-ben tudatja apjával, hogy „Az integrálszámításban is tömérdek új könnyű, tiszta tanom van... [9, 164. o.]” Más, alkotóbb légkörben, kellő elismertség esetén a matematika sok területére kiterjedő érdeklődésével, párját ritkító tehetségével egy második Euler lehetett volna.

Köszönetnyilvánítás

A cikk szerzője köszönetet mond *dr. Böröczky Károly* akadémikusnak, *dr. Weszely Tibor*, és *dr. Szabó Péter Gábor* Bolyai-kutatóknak a cikk előzetes átolvasásáért és értékes észrevételeikért.

IRODALOM

- [1] Héjjas István: *Illúzió és valóság*. Aszklépiosz Kiadó, 1977, 61–62. o.
Wikipédia: *Gödel, Göde-tétel* címszavak
- [2] <http://tudasbazis.sulinet.hu/hu/termeszet tudomanyok/fizika/eletrajzok/niels-bohr>
- [3] Ribár Béla: *Magyar származású tudósok*. Újvidék, 1996. Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság. 125 p.
/A Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság kiskönyvtára Természettudomány és tudománytörténet./

- [4] Toró Tibor: Bolyai János, a dinamikai geometria értelmezésének előfutára. *Fizikai Szemle*, (42. évf.) 1992/5. 187. o.
- [5] A Bolyai-kép formálói – interjú Kiss Elemér és Weszely Tibor marosvásárhelyi kutatókkal.
- [6] Ifj. Gazda István – Sain Márton: *Fizikátörténeti ABC*. Tankönyvkiadó, 1989, 28. o.
- [7] T. Dénes Tamás: *Bolyai János valódi arca. Bolyai János halálának 150. évfordulóján*. 11. o.
- [8] Kiss Előd-Gergely – Szucher Ervin: Digitalizálták Bolyai János életművét. *Kronika*, 2012. 12. 17., [web:] <http://www.kronika.ro/erdelyi-hirek/digitalizaltak-bolyai-janos-eletmuvet>
- [9] Kiss Elemér: *Matematikai kincsek Bolyai János kéziratok hagyatékából*. 2. bőv. kiadás, Budapest, Typotex, 2005. [227–232. o.: Bolyai által használt műszavak és jelölések (118 db)]
- [10] Weszely Tibor: *Bolyai János matematikai munkássága*. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1981, 382. o.
- [11] Oláh-Gál Róbert: Felébresztett tündérek a Teleki–Bolyai Könyvtárban. *Székegyföld*, 2002. október.
- [12] *Bolyától a világhírre. Egy szellemóriás nehéz élete*. Életrajzi film, MTV, 2002, 43 perc. Forgalókönyv: Kremsier Edit, Riporter: Gál Jolán, Rendező: Szőnyi G. Sándor. A filmben megszólalnak: Ács Tibor, Benkő Samu, Böröczky Károly, Császár Ákos, Kiss Elemér, Prékopa András, Weszely Tibor.
- [13] *Találkozás a végtelennel*. Életrajzi film, MTV, 2002, 54 perc. Rendező: Pataki Éva, Operatőr: Pap Ferenc. A filmben megszólalnak: *Benkő Samu*, Gábos Zoltán, Jenkovszky László, Jurij Sitenko, Kiss Elemér, Lovas István, Oláh-Gál Róbert, Toró Tibor, Weszely Tibor.
- [14] Gábos Zoltán: A Bolyai–Lobacsevszkij-féle gravitációs törvény. *Fizikai Szemle*, (50. évf.) 2000/1. 13–15. o.
- [15] Oláh-Gál Róbert: Bolyai János egyik leghosszabb fizika tárgyú kéziratáról. *Fizikai Szemle*, 2008/9. 302. o.
- [16] Bolyai János élete és műve (Bolyai János Emlékkönyv, születésének 150. évfordulójára). Tanulmánykötet, Szerk. Fodor Ernő, Bukarest, 1953, Állami Tudományos Könyvkiadó. (Interprinterea Poligrafică Kolozsvár). 448.[4] p., 15 t. (egy kihajtható). Szövegközti ábrákkal. Kiadói vászonkötésben.
- [17] Neumann Mária – Salló Ervin – Toró Tibor: *A semmiből egy új világot teremtettem*. Facla Könyvkiadó, Temesvár, 1974.
- [18] Loeopold Infeld: *Akit az istenek szeretnek*. Gondolat, 1976, 462. o.
- [19] Kiss Elemér: Kétszáz éve született Bolyai János. *Középiskolai Matematikai és Fizikai Lapok*, 2002/december, 457. o.
- [20] Fotók forrása: www.wikipedia.hu
- [21] Holló Berta: Bolyai János élete és munkássága. 2003, Topolya, Vajdaság. Miskolci Egyetem, Matematikai Intézet, Matematikai Önképzőkör.
- [22] Varga János: A Bernoulli-egyenlőtlenség egyszerű bizonyítása. *Matlap*, 2014/2, Kolozsvár.
- [23] Bolyai emlékkönyv. EMT, 2002.
- [24] Tóth Imre – Surányi László: Bécstől Temesvárig: Bolyai János útja a nem-euklideszi forradalom felé. Typotex, 2002.
- [25] Seebauer Imre: *A térválasztás kompetenciájának fejlesztése a sakkjátékban*. Szolnoki Tudományos Közlemények XVI. Szolnok, 2012.
- [26] Prékopa András: Bolyai János forradalma. 1–3. rész. *Természet Világa*, 2002. július–szeptember.
- [27] Szemjon Grigorjevics Gingyikin / Simon Gindikin: *Történetek fizikusokról és matematikusokról*. 2. jav. kiadás, Typotex, 2004. (Gauss visszafogottsága ebben le van írva.)

JEGYZETEK

- 1 Márkos Ferenc festőművész alkotása. Az Amerikában élő művész a képet a marosvásárhelyi Kultúrpalota féldomborműve, az apja arcvonásait sokban megőrző Bolyai Dénes arcképe, és a rá nagyon hasonlító Klapka György honvédtábornok képmása alapján készítette, iskola-társának, Weszely Tibornak ötlete és felkérése alapján.
- 2 Ebben az évben bizonyította be Ábel, hogy a négyenél magasabb fokú algebrai egyenletek gyökképpel nem oldhatók meg.
- 3 Euklideszi geometria esetén a kör négyzetesítése lenne a matematikailag igazán precíz elnevezés.
- 4 A hiperbolikus geometria esetén viszont majdnem teljesen pontos az elnevezés, mert abban nincs is négyzet, csak négyszög, és bizonyos esetekben elvégezhető a kör „négyzetesítése”, vagyis szerkeszthető egy adott kör területével egyenlő területű négyzet.
- 5 George Bruce Halsted: One Hundred Books Famous in Science.
- 6 Nagy adósságunk, hogy Bolyai Farkas ezen művét a mai napig nem fordították le magyarra.

Az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról szóló törvény tervezete a politika döntéshozói előtt

Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap – ismertebb nevén: ONCSA – a huszadik század magyar szociálpolitikájának talán legmaradandóbb alkotása volt. És nemcsak azért, mert ONCSA-házak ezrei hirdetik az anyaországban és az egykor visszacsatolt területeken az 1940 és 1944 közti szociálpolitikai gondoskodás jelentőségét, hanem azért is, mert komplexebb, átfogóbb és átgondoltabb akció korábban (és sokáig, talán máig) sem volt. Ugyanakkor tanulságos megvizsgálni, hogy a kor politikája, politikusai ezen akció kapcsán milyen beszédmódokat alkalmaztak; azaz a „hárommillió koldus országában” hogyan került az országgyűlés és a politika aktorainak érvrendszerébe a szegénykérdés; hogyan szerepelt érvként és ellenérvként kormányparti és ellenzéki politikusok megnyilvánulásiban.

Az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról szóló törvényjavaslat 1939 végére került kidolgozásra. Az ezt követő minisztertanácsi, felső- és alsóházi vitákat érdemes részletesen bemutatni. A megszólalások ugyanis árulkodóak voltak: sok esetben nem is annyira a résztvevők tényleges érzelmeiről – vagy éppen érdekeiről – szolgáltat fontos részletekkel, hanem arról, hogy a kor, szociálpolitikáról, sőt voltaképpen társadalmi bajokról szóló diskurzusaiban milyen frazeológia használata volt elvárt, sőt „kötelező”, miről mit és hogyan lehetett és kellett elmondani. Bizonyítja ezt, ahogy fokozatosan tágult a politikai nyilvánosság köre a bizalmas és zárt minisztertanácsi megbeszéléstől a sajtót különösebben nem mozgósító felsőházi tárgyaláson át a Képviselőház vitáig, úgy alakult, változott a beszédmód, jöllehet a mögöttes tartalom nem, vagy nem lényegesen módosult. A politikai közbeszédet éppen ezért téves volna minden esetben az érintettek valódi gondolatainak interpretációjaként felfogni – de arról, hogy milyen volt a korhangulat, mégis beszédesen árulkodnak; ez a korhangulat ugyanakkor mégis tagadhatatlanul összeforrott a politikai aktor-csoport elképzeléseivel, szándékaival, terveivel, vágyaival, sőt pont a társadalompolitika esetén sok esetben félelmeivel is.

Ezek a módosulások, például az eredeti javaslatban szereplő progresszív örökösödési adó kikerülése, olykor lényeges tartalmi átalakulásokat is jelentettek. Ezeknek az alakulása, azoknak a politikai erőknél a feltérképezése, melyek az eredeti tervezetet néhány ponton „felvizezték”, más pontokon – mint az egyetemi szociális tanfolyamok esetén – konkrétabbá, szakmaibbá tették, nem dokumentált és emiatt nem is követhető nyomon. Ennek csak egyik magyarázata a Belügyminisztérium iratainak nagyfokú pusztulása.¹ Másik, talán még ennél is fontosabb magyarázat az, hogy éppen a korhangulat miatt, amely minden politikai közszereplőből a nagyfokú „szociális érzékenységük” folyamatos demonstrálását kényszerítette ki, a lobbizások, politikai nyomásgyakorlások vagy éppen csak informális megbeszélések is élőszóban, bizalmasan történtek, lett légyen szó akár a kormányzói iroda, akár az egyszerű, beosztott minisztériumi fogalmazók, akár a szociális szakértők szintjén.²

Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter az 1939. november 24-én tartott minisztertanács előtt ismertette az Országos Nép- és Családvédelmi Alapra vonatkozó elképzeléseket.³ A jegyzőkönyv szerint a miniszter erősen tarthatott a tervezet kedvezőtlen fogadtatásától, mert a tényleges javaslat ismertetése előtt szokatlanul hosszú bevezetőben vette védelmébe azt. Mindenekelőtt hangoztatta, hogy a szociálisan gondoskodó állam gondolata koreszme és megfelel a világon mindenütt tapasztalható törekvéseknek

is. Ennek megfelelően a magyar költségvetés jelentős részét is arra kell szánni, hogy az ország „elesett és eddig meglehetősen elhagyott néprétegeit, anyagilag, kulturálisan és lelkiütemileg is emelje, mert ez elengedhetetlen feltétele a népesség számbeli és erőbeli gyarapításának, valamint a feltétlenül szükséges társadalmi egyensúlynak”. A miniszter szavai eddig nemigen különböztek a korábbi politikai és szociálpolitikai programok szövegeitől – anyagi mellett „lelkületi emelés” –, ám a következő mondatok már arról árulkodnak, hogy Keresztes-Fischer szűk körben, bizalmas környezetben intézte mondanóját: „A modern államnak ez a feladata különösen jelentőssé vált nálunk, ahol az ország lakosságának jelentékeny része oly körülmények között él, melyek nem csak hogy korunk erkölcsi és kulturális színvonalának nem felelnek meg, hanem amelyek azáltal, hogy egyes társadalmi rétegek elsődrendű szükségleteinek kellő kielégítésére sem nyújtanak lehetőséget, ... az állami és társadalmi rend biztonságát is károsan befolyásolják.” (Kiemelés: HP) Mindebből az utolsó gondolat, ti. hogy a társadalmi bajok hovatovább a társadalmi rend felborulásával fenyegetnek, visszatérő retorikai elem volt a magyar (szociál)politikai közbeszédben, ám annak kimondása, hogy a magyar lakosság jelentős része rendkívül rossz körülmények közt, kilátások nélkül él, aligha történhetett volna meg egy kormányzati politikus részéről a szélesebb nyilvánosság előtt; ez még akkor is biztos állítható, ha a miniszter rögtön enyhített is mondanivalóján azzal, hogy nem anyagi, hanem mindenekelőtt erkölcsi, majd pedig kulturális viszonyokról érkezett.

Keresztes-Fischer ezek után tért rá az Országos Nép- és Családvédelmi Alap, pontosabban annak fedezetének a kérdésére. Egy olyan örökösödési és ajándékozási illeték tervét vázolta fel, mely az addig egykulcsú illetéket kétszeresen progresszívvá tette volna: egyfelől a vagyon mértékének arányában emelkedett az örökösök által fizetendő összeg, másfelől azonban minden élő gyermek után csökkenthető is lett volna: egy-egy gyermek után 5%-kal, legfeljebb azonban a teljes összeg egynegyedével; mindebből a miniszter évi 17-20 milliárd pengő bevétellel, mint az Alap dotációjával számolt.

A minisztertanács szűkszavú jegyzőkönyve inkább csak érzékelteti, de nem írja le pontosan azt a vitát, amely a javaslat ismertetését követte. A földművelésügyi miniszter szólalt fel elsőnek, magának követelve az illetékbevitel legalább fele fölötti rendelkezési jogot. Sokkal fontosabb volt azonban a miniszterelnöknek, Teleki Pálnak a véleménye: szerinte ugyanis a tervezett kulcs progresszivitása elfogadhatatlanul magas, akár a 75%-ot is elérheti, ami komolyan veszélyezteti a társadalmi érdekeket; ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a minisztertanácsot a Magyary-féle Tájé- és Népkutató Központ korábban ismertetett kiállításának megnyitása után három nappal tartották – igaz, ekkor még aligha sejtette bárki is, hogy Teleki december 9-én bezáratja nemcsak a tárlatot, hanem magát az Intézetet is...

A minisztertanács végül novemberben nem döntött a tervezet ügyében. Egy héttel később, december 1-jén újra tárgyaltak róla: a belügyminiszter ekkor arra hivatkozott, hogy az Alap fedezete másképpen sehogyan sem biztosítható, amit a pénzügyminiszter is megerősített.⁴ Ennek ellenére az országgyűlés elé már csak megcsönkítva, a progresszív illeték elhagyásával került a javaslat, de ennek a változtatásnak nincs nyoma a későbbi kormányulések jegyzőkönyveiben. Az is említésre érdemes, hogy az Alap létrehozásának indoklásáról Keresztes-Fischernek nem kellett meggyőznie minisztertársait. Ennek részben kereshető az, hogy a többi tárcát – a földművelésügy kivételével – nem érintette hátrányosan egy ilyen, országos szociálpolitikai program megvalósítása. Másrészt viszont (ahogy arra már utaltunk) tudható, hogy nemcsak a bajok feltérképezése nem fejeződött még be – december 22-én szavazott a minisztertanács a vármegyei szociális tanácsadók kinevezéséről –, de a lehetséges megoldási módok is csak homályos elképzelések formájában léteztek.

Párhuzamosan a minisztertanácsi tárgyalásokkal, illetve azt követően az Országos Népi- és Családvédelmi Alapról szóló törvényjavaslatot – szokásos módon – a Belügyminisztérium egyeztetés céljából a társmisztériumoknak, illetve társadalmi egyesületeknek is elküldte egyeztetés és véleményezés céljából. Míg a politika belső köreinek érdekérvényesítő tevékenységéről keveset lehet tudni, ezek az átiratok – vagy egy részük legalábbis – fennmaradtak, és bepillantást engednek a törvénytervezet alakulásának egyéves folyamatába.

A minisztériumok közül a belügyben kidolgozott elképzelésekre elsők az igazságügy részéről fogalmazódott meg kritika 1939 késő nyarán. A kifogások főleg közigazgatási és pénzügyi jellegűek voltak: a tárca szakértői azt szerették volna, ha a nép- és családvédelmet a Belügyminisztérium valamelyik – lehetőleg már létező – osztálya látta volna el, és nem egy, bár korlátozott függetlenségű külön szervezet. Indoklásul a Földművelésügyi Minisztérium Telepítési Igazgatóságának sok kritikát kiérdemelt működését, illetve inkább működésképtelenségét és a Pénzügyminisztérium 1932-ben szervezett és azóta megszüntetett Biztosításfelügyeletének kudarcát említette meg az átirat, egyben kifogásolta a szociális felügyelők túl magas javadalmazását is. Mindebben feltűnő, hogy amikor 1940-ben végül az országgyűlés elé került a törvénytervezet, az már semmit sem tartalmazott az 1939-ben már létező „szociálpolitikai vezérkar”, „kvázi-minisztérium” elképzeléseiből; ugyanakkor ennek a terve mégsem ment feledésbe, hiszen 1941-ben Országos Szociális Felügyelőség néven éppen egy ilyen szervezetet létesítettek.

Aggályokat fogalmazott meg az igazságügyi tárca az örökösödési illeték radikális és progresszív felemelésével kapcsolatban is – ám az ezzel kapcsolatos indokok elősorolásával adós maradt. A jelenség mögött valószínűleg az örökösödési adó által különösen sújtott vagyoni elit rejtett érdekérvényesítését lehet keresni.⁵

A Földművelésügyi Minisztérium 1939. augusztus 11-én keltezett kifogásai részben megegyeztek az imént taglaltakkal, bár ebben az esetben a „tőkeképződés súlyos sérelme” szerepelt indokként az illetékemelés ellenzésekor. A lényeges különbség a Belügyminisztérium hatáskörének kifogásolásában állt: az agrártárca nemcsak ekkor, hanem később is minden érdekérvényesítő eszközt megragadott, hogy – legalább részben – magának szerezze meg az ONCSA bevételeinek egy részét, azzal az indoklással, hogy azokat elsősorban a mezőgazdaságból élő lakosság támogatására fogják felhasználni a törvénytervezet szövege szerint is.⁶ Érthető módon az agrárminisztériummal ellentétben a Magyar Városok Országos Szövetsége éppen ezt a pontot kifogásolta, mondván, hogy a szociálpolitika adóterheit főleg városok lakossága viselte eddig és viseli a továbbiakban, így az „osztó igazság szellemében” elfogadhatatlan, hogy a bevételek legnagyobb részét vagy egészét a vidék gondjainak megoldására fordítsák.⁷ Úgy tűnik, hogy ebben az esetben a Szövetség jobb értesülésekkel bírt, mint a Földművelésügyi Minisztérium: a törvényhozás elé terjesztett javaslatból ugyanis csakugyan kikerült a progresszív örökösödési illeték, és a nép- és családvédelmi pótdadó foglalta el a helyét. Utóbbit pedig nemcsak az ingatlan-hagyatékok után kellett megfizetni – mely érintette ugyan a városi házak, telkek tulajdonosait is, de elsősorban a termőföldet öröklőket sújtotta –, hanem minden jövedelem, így a részvény-osztalék esetén is befizetésre került.

A többi minisztérium közül számottevő kritikát csak a Vallás- és Közoktatásügyi Tárca fogalmazott meg. Mindenekelőtt itt is a tervezett illetékemelés határozott elvetése jelentette a kifogások legnagyobb részét, de feltűnő az is, hogy a „nagycsalád” fogalmának alsó határát a VKM nem négy, hanem három gyermeknél kívánta megvonni. Ez az elképzelés az Egészségpolitikai Társaság beadványában is szerepelt, azonban annak magját egy más jellegű módosítás alkotta. Az EPOL ugyanis kétségbe vonta, de legalábbis kevesellte

az ONCSA megoldásainak hatékonyságát a népszaporodás emelésének kérdésében, hiányolta a házassági kölcsönök és a fedezésére szolgáló aggregény- és gyermektelen-adó Német- és Olaszországban már bevezetésre került intézményét, továbbá az „öröklésbiológia szempontok” figyelmen kívül hagyását.⁸

Az Országgyűlés Felsőháza a minisztertanácsi tárgyalás után csaknem egy évvel, 1940 nyarának közepén vette sürgősségi tárgyalás alá az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról szóló törvényjavaslatot.⁹ A benyújtott tervezet alig másfél nyomtatott oldalt tett ki, és csak igen nagy vonalakban vázolta a tervezett Alap feladatait. 2. §-a leszögezte, hogy célnak a „leginkább támogatásra szoruló néprétegek gazdasági, erkölcsi és szellemi felemelése útján az életviszonyok javítása és a társadalmi kiegyenlítődés elősegítése”, továbbá a „népesség szaporodásának előmozdítása”. Ennek érdekében a sokgyermekes családok „intézményes támogatását”, a gyermekvédelem feladatainak (részbeni) átvállalását, a „megélhetésükben veszélyeztetett – főleg mezőgazdasággal foglalkozó – családok boldogulásának szerves megalapozását”, továbbá a „kellő anyagi feltételekkel nem rendelkező, arra érdemes családok részére az anyagi eszközök biztosítását” tűzte ki célul, utóbbit azért, hogy az érintettek „az állam vagy más közület gazdaságpolitikai tevékenységének részesei lehessenek”. Ennek érdekében házhoz juttatást, kedvezőbb gazdasági viszonyok közé való telepítést vagy a közjóléti szövetkezetek, különböző termelési, értékesítési intézmények és vállalkozások által végzett egyéb gazdasági megsegítést kívánt a törvényalkotó az Alappal végezteni. Végül leszögezte a törvénytervezet, hogy a juttatásokat az állam, illetve az ONCSA visszatérítendő formában nyújtja: pénzben, munkában vagy természetben kell a kölcsönöket törleszteni.

A javaslat ezen 2. §-a számos kérdést nyitva hagyott. Így például homályban hagyta, hogy a közjóléti szövetkezeteken túl konkrétan milyen gazdasági szervezetekre számít a rászoruló megsegítésében, mint ahogy az sem vált világossá, hogy pontosan mit, pontosabban kiket kell érteni a „megélhetésében veszélyeztetett” kategórián, vagy éppen kik és mi által válnak „érdemessé” a támogatásra. A javaslat következő paragrafusa, mely az Alap dotációját határozta meg, sokkal egyértelműbben fogalmazott. A meglehetősen bizonytalan „adományok és hagyományok” mellett az állami illetékbevételek 27%-át, illetve az újonnan bevezetésre kerülő nép- és családvédelmi pótdót kívánta az ONCSA számára biztosítani.¹⁰ A magyar törvényalkotásban meglehetősen szokatlan módon azonban nemcsak azt kötötte ki, hogy 1940-ben mekkora legyen ez az összeg, hanem azt is, hogy a rákövetkező két költségvetési évben, majd azt követően évente hány millió pengőnek kell az Alap rendelkezésére állnia (az 1940-es csonka költségvetési évben 28, 1941-ben 41, 1942-től pedig 46 millió pengőt tett ki az előirányzat). A tervezet a nép- és családvédelmi adó kivetésével párhuzamosan – mellyel egyébként a jövedelemadót, a társulati és tantieme-adót (részvény-jutalék adót) pótlékolták meg, így annak terheit elsősorban a tehetősebbek kellett, hogy viseljék – eltörölte a törvényhatóságok és városok által addig szedett nyomorenyhítő díjak és járulékok rendszerét, ennek részbeni pótlásául viszont megengedte, hogy a belügyminiszter a pótdó egy részét meghatározott szociális célra az önkormányzatoknak átengedje. A bevételek most leírt, rendkívül precíz előírása meglehetősen ellentétben állt a feladatok meglehetősen elasztikus megfogalmazásával éppúgy, mint az Alap szervezetének meghatározásával, melyről csak annyit közölt a törvénytervezet, hogy arról a belügyminiszter később, rendeletben intézkedik. Hasonló kettősséget tartalmazott az 5. §. 1. bekezdésének c. pontja is: egyfelől úgy intézkedett, hogy az egyetemek mellett szociális tanfolyamokat kell szervezni, és azok elvégzése a közszolgálat bizonyos ágaiban való alkalmaztatás előfeltételének tekintendő, sőt, a már közszolgálatban állók utólag is kötelesek ezeken részt venni – másfelől azonban ismét csak a belügyminiszter

rendelkezésre bízta, hogy meghatározza: milyen tevékenységeket kell szociális munkának tekinteni. Mindez részben arra utalt, hogy még a Belügyminisztérium törvényelőkészítői sem voltak teljesen tisztában az ország valós szociális helyzetével és szükségleteivel – másfelől pedig ki akarták vonni az Alap működését a törvényhozás ellenőrzése alól, ami a társadalompolitika körüli, korábban leírt politikai viták és harcok ismeretében valóban indokolt, bár nem teljesen alkotmányos megoldásnak tűnhet.

A javaslat írásbeli indoklása – mely a törvénytervezet szövegénél lényegesebben terjedelmesebb volt – elvi deklarációval kezdődött, mely igyekezett meghatározni az új magyar szociálpolitika kereteit.¹¹ A liberális korszak karitásznak nevezett jótékonyági rendszerének viszonylag rövidre szabott – és a kor más szociálpolitikai dokumentumaiból már ismert, frázisszerű – elítélése után a harmincas évek megoldásával, az ínségmunka, illetve ínségjárulék rendszerével foglalkozik hosszabban az indoklás ismeretlen szerzője,¹² aki más kritikusokénál talán kissé óvatosabb, de így is határozottan elítélő véleményt fogalmazott meg az ínségmunkával kapcsolatban: „Az ínségnyhító tevékenység, amely az első években csak segélyezési akció volt, de amely a későbbi évek során etikai szempontból magasabb értékű szociális tevékenységgé alakult át azáltal, hogy a támogatásra szoruló egyének részére csakis munka ellenében biztosított segélyt: még ebben a fejlődöttebb alakjában sem volt alkalmas a legsúlyosabb szociális kérdések megoldására. Az ínségnyhító tevékenység ugyanis még legtökéletesebb megszervezésében sem volt más, mint a tüneti kezelés egyik rendszere, amely átmeneti megoldást biztosított ugyan, de képtelen volt arra, hogy a megélhetésükben veszélyeztetett néprétegek tagjait fokozatosan önálló, tehát támogatásra nem szoruló gazdasági egzisztenciákká alakítsa.”¹³ Az indoklás kiemelte azt a közismert tényt is, hogy az ínségjárulékok beszédese elsősorban azokon a tehetősebb településeken járt sikerrel, ahol a szociális szükségletek az országos átlag alatt maradtak, míg a legelesettebb vidékek népe, ahol a leginkább lett volna igény ilyen akciókra, a járulék beszédese gyakran lehetetlennek bizonyult (1939-ben emiatt vetették ki ezt az adófajtát egységesen, országosan, és nem törvényhatóságokként – azaz vármegyéként – és városokként külön). Ezek után a törvényjavaslat indoklása, bizonyítandó a magyar politika „szociális érzékenységét”, tételesen felsorolta az 1927 óta meghozott szociálpolitikai törvényeket – ám ebből a listából éppen az világott ki, hogy a magyar állam társadalompolitikája a mezőgazdaság területén csak meglehetősen szerény alkotásokat mutathatott fel.¹⁴

A történeti áttekintés egy elvi deklarációval folytatódott. Ez kihangsúlyozta, hogy Magyarországon államilag szervezett és irányított, „*messzemenően tervszerű, organikusán összefüggő, egységes szociálpolitika megszervezése szükséges tehát, amely a támogatásra szoruló néprétegek részére nemcsak átmeneti segítséget, hanem állandó életlehetőséget, tisztességes megélhetést biztosít*” [kiemelés az eredetiben], mert „... a társadalmi adottságainál gyengébb társadalmi rétegek megélhetésének könnyítése és életszínvonalának emelése a modern állam legsajátosabb, állandó törekvése.” Ez a retorika igen messze esett azoktól a korábbi polémiáktól, melyeket a szűkebb-tágabb értelemben vett politikai aktorok (országos és helyi politikusok, városi és vármegyei törvényhatósági bizottsági tagok, vagy akár szociálpolitikai szakértők) folytattak az államnak és más közületeknek a szociális kérdés megoldása terén betöltött szerepéről, illetve arról, hogy a mindenkori középosztályoknak és eliteknek miért szükséges ehhez támogatásukat adniuk. Ebben a törvényi indoklásban ugyanis nyoma sem volt a fenyegetettség tudatának, a forradalmak (így, mindig többes számban!) emlékével való operálásnak, annak, hogy a szociálpolitikára mindenekelőtt a politikai–gazdasági–társadalmi rendszer stabilizációját, a hatalmi szerkezet változatlanóságát szolgálja. Ennek elmaradása azonban minden bizonnyal nem annak volt köszönhető,

hogyan az indoklás szerzője nem ismerte ezeket a retorikai elemeket, hanem részben annak, hogy a megcélzott befogadói közeg, az Országgyűlés Felsőháza ilyen és hasonló fordulatokat már éppen elégszer hallhatott – másfelől pedig a fenyegetettség-tudatukat nem annyira 1918–19 lassan halványuló emléknymoi, hanem a közelmúlt eseményei, Imrédy „csodás forradalma” indokolhatta bőségesen.

Az imént idézettekén túl a törvényjavaslat hosszas írásbeli indoklásának két elemét érdemes még megemlíteni: az egyik a külföldi minták bemutatása, a másik pedig a törvény kerettörvény-jellegének védelembe vétele.

A „korszellem” ismeretében egyáltalán nem meglepő, hogy az indoklás a német- és olaszországi szociálpolitika eredményeinek felsorolását is tartalmazza – az azonban már igen szokatlan volt, hogy a német megoldások lényegét az „egyéni lét biztosításában” vélte felfedezni, és egy szót sem szólt azokról a nagyszabású közmunkákról, melyeket a nemzetiszocialista politika a világháború előestéjén indított meg.¹⁵ Különösen szembetűnő a német lakáspolitikai, illetve telepítési politika eredményeinek a figyelmen kívül hagyása, jóllehet az ONCSA későbbi építkezéseinek a tükrében ezek különösen jó érvanyagul szolgálhattak volna. Az indokokat keresve elsősorban a Szatmári Norma és a Magyar a Magyarért Mozgalom tapasztalatanyagát érdemes szemügyre venni: az előbbi túl kis anyagi eszközökkel rendelkezett ahhoz, hogy nagyszabású építőtevékenységet folytasson, az utóbbinak pedig ez eleve nem is szerepelt vállalt céljai között, hiszen meghatározott, nem túl hosszú ideig tartó, tűzoltó jellegű szociálpolitikai akciónak szánták, ahogy erről korábban írtunk is. Valószínűleg itt kereshető annak az oka is, hogy a példországok között szerepeltetett Olaszország telepítési akció még csak megemlítésre sem kerültek. Ugyanakkor a mintaadó országok között szerepelt Franciaország és a Code de la Famille, aminek eredményességéhez az indoklás szerzője komoly reményeket fűzött (igaz, annyi engedményt tett a korhangulatnak, hogy a Párizs által 1939-ben kodifikált családvédelmi törvény méltatása közben sajnálkozásának adott hangot, amiért Franciaország nem tekintélyuralmi politikai berendezkedéssel bír).

Az indoklás befejező része a törvény keret-, sőt felhatalmazási törvény jellegét igyekezett megindokolni, sőt, védelmébe venni. A magyar politikai elit tagjai, különösen pedig közülük azok, akik a Felsőház tagjai voltak, még élénken emlékeztek arra, hogy Imrédy Béla miniszterelnök – kormányon lévő kormányfőként példátlan módon – éppen a felhatalmazási törvények körüli politikai viták közepette volt kénytelen távozni. Éppen ezért az indoklás szerzője külön gondot fordított arra, hogy kellőképp erős érvekkel támassza alá a konkrétumok hiányát. Mindenekelőtt leszögezte, hogy a szociálpolitika nem a gazdasági politika függeléke, nem annak kiegészítése, és nem is csak a „függőségben dolgozó munkások gondozása”, hanem olyan életmegnyilvánulása az államnak, mely tevékenységnek megszakítás nélkül arra kell irányulnia, hogy „a nemzet életerőit fenntartsa, illetőleg fokozza és a teljesítőképeséget a lehetőségig emelje”. „Ebből következik – teszi hozzá az indoklás –, hogy a szociálpolitikának nem lehet előre megállapított és lezárt feladatköre, mert a nemzeti erő fokozása állandóan újabb és újabb feladatokat utal munkakörébe”, tehát az új törvény nem is lehet más, mint keret- és felhatalmazási jogszabály... Hasonlóképpen védhetőnek, sőt szükségesnek tartotta a fedezet körvonalazásának hiányát is: egyfelől a folyamatosan változó, de vélhetően egyre növekvő feladatok előre nem láthatására utalt, részben arra, hogy a tervezett Alap vagyona a visszatérítések révén folyamatosan nőni fog – a későbbiekben látni foguk, hogy ez nem felelt meg teljesen a valóságnak –, részben pedig egy jogi huszárvágással azt jegyezte meg, hogy a magyar országgyűlés a bevétel biztosításának jogkörét már régen megadta a kormánynak, amikor 1922. évi I. törvénycikk 29. §-a felhatalmazta a népjóléti- és munkaügyi minisztert,

hogy az inség enyhítésére „a törvényhatóságokban és községekben (városokban) díjnak és járulékoknak a szedését rendelhesse el”; ez a jogosítvány később, a Népjelölti Minisztérium megszűnésével pedig a belügyminiszterre szállott.

Összefoglalva a törvényjavaslat felsőházi írásbeli indoklását, megállapíthatjuk, hogy az szokatlanul alapos, a törvényjavaslat igencsak vázlatos szövegéhez képest pedig szinte terjedős lett. Nem meglepő, hogy a javaslat előadója, Papp Kálmán mindössze néhány semmitmondó mondattal ajánlotta azt elfogadásra.¹⁶ Mondanivalójának egy kiemelendő pontja azonban mégis akadt: óvatossággal arra hívta fel a Felsőház tagjait, hogy „egyhangú lelkesedéssel” csatlakozzanak a javaslatához, ezzel cáfolva meg azoknak a vélekedését, akik a „felsőház Maginot vonaláról beszélnek, amely visszautasít mindenféle szociális javaslatot”.

Valóban, ha elolvassuk a Felsőház naplójában megőrzött beszédeket, komoly vitával vagy ellenérzésekkel alig találkozunk: Balogh Jenő, Heckenberger Kálmán vagy a Hangya-vezérigazgató Schandl Károly is csak általánosságban beszéltek, méltatva a törvény által nyújtott hatalmas perspektívákat és kárhóztatva azt a liberális közgazdasági rendet, mely csak karitást és inségmunkát tudott nyújtani a rászorulóknak.¹⁷ A törvényhatósági bizottsági tag (idősebb) Meskó Zoltán is hasonló húrokat pengetett, megközelítésében sajátos módon azonban nemcsak – sőt nem is elsősorban – az inségmunkára szorulóknak voltak a korábbi szociálpolitikai szisztéma áldozatai, de az azt irányító hivatalnokok is.¹⁸ Vitéz József Ferenc királyi herceg felszólalása pedig aligha minősíthető másnak, mint a szociális kérdésekben járattan, félművelt és önjelölt „szociálpolitikai szakértő” következtetetlen fejtegetéseinek.¹⁹ (A felsőházi tagok látványos egyetértésének egyik oka kétségteljesen az a jelentés is lehetett, melyet az ülésnap kezdetén vehettek kezükhöz, s amely leszögezte: „Megnyugvással veszi az Együttes Bizottság tudomásul a belügyminiszter kijelentését, hogy a törvényjavaslat újabb anyagi megterhelést az adózó polgárságra nem ró.”)²⁰

Ilyen előzmények után Kállay Miklós – aki ekkor éppen öntözésügyi kormánybiztos is volt – helyenként kritikus felszólalása némi meglepetést kelthetett a társadalompolitikai kérdésekben általában teljes érdektelenséget mutató Felsőházban. A politikus mindenekelőtt védelmébe vette a törvényjavaslatot azokkal a szakértőkkel és zurnalisztákkal szemben, akik az iparban már megvalósított családi munkabért és társadalombiztosítást hiányolták a javaslatból, mondván, hogy egyetlen törvénnyel a magyar mezőgazdaság összes szociális problémáját úgysem lehetne megoldani. Kállay ezek után kísérletet tett arra, hogy kiszámítsa: hány ellátatlan, a köz segítségére szoruló egyén él Magyarországon, és milyen összeget igényelne az ő megsegítésük. Hosszas, részben Mórítz (nyilván Mórítz Miklós statisztikus) országos adataiból²¹ visszaszámolt, részben pedig saját, Tiszafüred és Hódmezővásárhely környékén végzett öntözés-szervezési munkáiból leszárt napi tapasztalatok alapján, hosszas fejtegetés végén a rászoruló lélekszámát 200 000 családban,²² a megsegítésükre szánt keretet 200 millió pengőben jelölte meg Kállay, aki valószínűleg maga is meglepődhetett a végösszeg nagyságától, mert következő mondataiban már azt ecsetelte élénk színekkel, hogy Szatmár példája bizonyította: 100 pengővel vagy egy tehénnel is csodálatos eredményeket lehet már elérni (amúgy Kállay e ponton megemlítette, hogy milyen veszélyekkel jár az igények „felesleges felesigázása ... fedezet és program nélkül”). Kállay beszédének legkritikusabb eleme is a program, az azt megalapozó statisztikai adatok és a szervezet hiányához kapcsolódott: előző szerinte csak utalásszerűen volt benne a javaslatban – és ráadásul a szociálpolitika mellé az oda nem tartozó gyermekvédelmet is az Alap által elvégzendő feladatok közé sorolta –, az utóbbiról pedig egy szót sem szolt törvénytervezet.²³

A felszólalásokra – pontosabban leginkább Kállay mégoly ártatlan kritikájára – Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter adott választ.²⁴ Miután a liberális, demoralizáló inségmunkával operáló szociálpolitikai korszakról elítélően és meglehetősen sablonosan

néhány mondatot mondott a miniszter, meglepő fordulattal a mezőgazdasági proletariátus mibenlétének meghatározására tett kísérletet. Megállapította, hogy ebbe a csoportba nemcsak a teljesen nincstelen családok tartoznak, hanem az is, „akinek van valamije, de nincs anyyija, hogy ezt a valamit a köz javára hasznosítani tudja”: a „párhoidas zsellér, aki földjét nem tudja jól megművelni”, sőt a falusi kisiparos is, „aki egészen a mezőgazdasági réteghez tartozónak tekintendő és akinek abszolúte nincs meg az anyagi ereje ahhoz, hogy komolyan hasznos tagjává váljék a társadalomnak”. A miniszter ezután általánosságban és részleteiben is visszautasította Kállay kritikáját: kihangsúlyozta, hogy nagyon is tisztában vannak az ország szociális állapotára vonatkozó statisztikai adatokkal – csak éppen azok olyan „elriasztó” helyzetképet festenek, melyek nem a szükséges „csendes munkához”, hanem „lármához” és „demagógiához” vezetnének.²⁵ A szervezetet hiányoló szavakra adott válasza is meglephette a Felsőházat. A miniszter ugyanis nem kevesebbet állított, mint hogy rendelkezésére áll „egy meglehetősen nagyszámú gárda, ehhez az új embertípus-hoz tarozó emberek közül”, igaz, hogy rögtön elismerte: „ezek csak a vezérkarát tudják betölteni a feladat munkáinak”.

Kikre gondolhatott Keresztes-Fischer? Alig egy évvel a Táj- és Népkutató Központ kiállításának már idézett botrányos bezárása, majd az Intézet feloszlatása, a Féja Géza és más népi írók elleni pörök, vagy éppen által a törvényhatóságok első tisztviselői mellé delegált szociálpolitikai előadók tevékenységének igencsak vegyes fogadtatása után érthető, hogy a miniszter csak burkoltan utalt arra a szociálpolitikus gárdára, akik közül sokak nevével lehet majd 1941-től találkozni az Országos Szociális Felügyelőség, a Nép- és Családvédelmi Alapot irányító „kvázi-minisztérium” hivatalnokai között.

Mint láttuk, az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról szóló törvényjavaslat a Felsőházban különösebb viták nélkül „átment” – igaz, hogy végül kimaradt belőle a fedezetül szolgáló, gyermekszám arányában progresszív örökösödési adó, amely érthető módon elsősorban a Felsőházban jelen lévő nagybirtokosokat sújtotta volna. Azt azonban, hogy a Képviselőházban már súlyosabb kritikák fogják érni a törvénytervezetet, előre lehetett sejteni. (A képviselőházi vita nem is ért véget Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter 1940. június 27-i vitázáró beszédével, hanem novemberben, az állam, illetve a Belügyminisztérium költségvetésének vitájában folytatódott, sőt az 1941-es évben is gyakran került sor interpellációkra, költségvetési hozzászólásokra a Képviselőházban az Alap munkájával kapcsolatban.)

1940 nyarán a javaslat előterjesztője Somogyi Ferenc, a pécsi kerület országgyűlési képviselője volt.²⁶ Somogyi, aki ekkor Baranya vármegye és Pécs törvényhatóságú jogú város szociális felügyelője volt, és 1940 végétől az Alapot irányító Országos Szociális Felügyelőség meghatározó egyéniség lett,²⁷ korábban a Turul Szövetség szenátoraként és a Falukutatás című, részben a népi szociográfiák ellenében született kötet szerzőjeként tette ismertté a nevét.²⁸ Bevezetésül a képviselőházi előadó is a korábbi inségenyhítő akciók kritikáját fogalmazta meg, híven követve a kor szociálpolitikai gondolkodásának jellemző retorikáját: előadása szerint a karitatív segélyezés és az inségmunka „kitermelte a szegénység ügyes vámszedőit, a tisztán hatósági támogatásból elő haszontalan embereket, akik mindenre szívesen vállalkoztak, csak dolgozniok ne kelljen. A törekvő, a becsületes szegényember azonban hiába kísérletezett bármivel. Izmainak erejére, becsületes nevére és gyermekeinek csengő kacagására senki sem adott neki kölcsön még filléreket sem, mert a kölcsön folyósításához bankszerű fedezet szükséges.” Hosszasan elemezve azt az utat is, mely során Láng János 1926-os interpellációjától, majd az 1927-es Országos Gyermeksegítő Alap törvényjavaslatától a magyar törvényhozás eljutott az ONCSÁ-ról szóló törvénytervezetig. Somogyi előadása alapján ez a folyamat töretlennek és megsza-

kítatlannak tűnt – igaz, Esztergár Lajos szavait idézve maga a képviselő is utalt arra, hogy a szociálpolitikai törvényalkotásban a tudatlanság volt a – beállítása szerint mindig jóakarátú és következetesen cselekvő – kormányok legfőbb ellensége.²⁹ A beterjesztő a szatmári és pécsi kísérletet bemutatva kihangsúlyozta, hogy az Alap célja a családok gazdasági önállósítása lesz, de nem titkolta azt sem, hogy a kormányzat egy hosszú, sokéves folyamatban gondolkodik (a belügyminiszter 1939. december 18-i rendeletét idézte, mely legálább ötesztendő szociális munkaterv megállapítására utasította a törvényhatóságokat³⁰).

A törvénytervezethez elsőnek a Nyilaskeresztes Párt képviselője, gróf Serényi Miklós szólott hozzá, lényegében egy önálló ellen-javaslatot beterjesztve.³¹ A 14 pontból álló program meglehetősen heterogén volt: egyszerre tartalmazott egyke-ellenes, házasodást elősegítő, a sokgyermekesek megsegítését célzó, mezőgazdasági családi pótlékot előíró és represszív jellegű, büntető és városellenes elemeket.³² Sajátos részét alkotta a javaslatnak az a megállapítás, mely szerint már három élő gyermeknél nagy-, tehát támogatásra jogosult családról lehet beszélni. Jellemző pontja volt a tervezetnek az öröklési szabályok radikális átalakítása: ennek értelmében a gyermektelenek egész vagyona, az egygyermekeseknél a vagyon fele, a kétgyermekeseknél a harmada a törvényes örökösök helyett az államra szállt volna, amit a következő pontban már úgy módosított Serényi, hogy azt az állam a sokgyermekes távolabbi rokonoknak adja tovább – pedagógiai célzatból lehetőleg ugyanabban a faluban, ahol az elhalt örökhagyók vagy közelebbi rokonaik éltek. Összhangban pártjának elképzeléseivel, a javaslat a mezőgazdasági családi pótlék azonnali bevezetését is tartalmazta. A projektumnak a sokgyermekes családok adókedvezményeire, az aggregényadóra és az állami állások nagycsaládosoknak való fenntartására vonatkozó része – melyben Serényi németországi mintákat vett alapul – már nem az agrárszegénységnek, hanem a középosztálynak szóltak. Összességében megállapítható, hogy a tervezet komplex pronatális elképzeléseket tartalmazott ugyan, azonban köszönőviszonyban sem volt a kormány eredeti törvényjavaslatának többi elemével, a mezőgazdasági proletaritátus felemelésével, illetve a vidék társadalmi feszültségeinek enyhítésével.³³

Serényi széleskörű, sok elemében ellentmondásoktól is terhes, de visszafogott stílusú előadásaihoz képest Matolcsy Mátyás sokkal messzebb ment. Éles hangú beszédében³⁴ sok év mulasztásait kérte számon a kormányzaton, idézve a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Állandó Mezőgazdasági Bizottsága 1939 novemberében határozatát a mezőgazdasági társadalombiztosításról (ez a betegségi és öregségi biztosítást a leghatásosabb eszköznek nevezte a falusi életszínvonal emelésére), illetve a Földmunkások Nemzetközi Szövetségének 1938-as VIII. amszterdami kongresszusának döntését az ipari és a mezőgazdaság munkabérek egy nivóra hozásáról (ezeknek a nemzetközi szervezeteknek az idézése igen kellemetlenül érintette Keresztes-Fischer belügyminisztert).³⁵ Egyebekben Matolcsy törvényjavaslatot kiegészítő javaslatai erősen emlékeztettek Serényi gróf elképzeléseihez, azzal az eltéréssel, hogy annak a középosztályra vonatkozó pronatális terveit nem vette át: az ő javaslatában az Alap szinte kizárólag az egyke elleni küzdelmet szolgálta volna. Matolcsy illeszkedett a kor szociálpolitikai beszédmódjához: érvei közt első helyen állott a kisantant és Magyarország népszaporulatának összehasonlítása, illetve Németország és Olaszország e téren elért eredményeinek ecsetelése. A kérdés körül érdekes vita bontakozott ki, amikor Benes Zoltán kormánypárti képviselő és szociálpolitikai szakértő³⁶ megállapította, hogy Németország és Olaszország népszaporulata pillanatnyilag még magas, de mivel ez a tekintélyuralmi politikának és nem a szociálpolitikának köszönhető, valószínűleg nem marad tartósan magas szinten. Ezt a jóságot Donáth Görgy – szintén a Magyar Élet Pártjának képviselője – igyekezett megcáfolni, Franciaország és a „dekadenciába merült” első világháború utáni Németország adatait

idézve.³⁷ Összességében Matolcsy amellet, hogy elfogadta az egyéni megoldások szükségességét, határozottan elvetette a törvényjavaslatot, melyben elsősorban a kormány propagandájának az eszközt vélte felfedezni.³⁸

Matolcsy hasonlóan, aki ekkor a Nyilaskeresztes Front képviselőjeként foglalt helyet az országgyűlésben, Kéthly Anna, a szociáldemokraták vezérszónoka szintén a törvénytervezet teljes elutasítása mellett foglalt állást – igaz, egészen más indokokra hivatkozva. Kéthly a Code de la Famille-t hozva például, hevesen kikelt az „érdemesség” kategóriája ellen, és ehelyett a francia törvény pontos intézmény- és jogosultsági kör-leírását ajánlotta átvételre. Megjegyzendő, hogy az alanyi jogosultság elismertetése a szociálpolitikában már régóta követelése volt a Szociáldemokrata Pártnak.³⁹ Rámutatott arra a körülményre is, hogy mivel az érdemességet mindig a középosztály illetve annak tagjai állapítják meg a rászorultakról, ez még inkább fokozza a két társadalmi csoport szembenállását, és az áhitott társadalmi kiegyenlítődés helyett inkább az osztályellentétek elmélyüléséhez vezet (Kéthly érvelése e kérdésben különben megegyezett a nyilas Kranz Raymund képviselőével).⁴⁰ A megosztás és szembenállás azonban nem csak a két osztály között erősödik meg ezáltal: mivel az „érdemesség” kategória elnyerése a rászorultak részéről is együttműködést, a középosztály értékrendjének bizonyos fokú átvételét tételezi fel – és a törvényalkotók célja, ahogy arra már rámutattunk, valóban éppen ez volt. A szónok szerint egy ilyen megoldás megbontaná a falu belső békéjét, közösségét és szolidaritását is, emellett olyan állampolgári magatartásformákat erősítene meg, melyek „az egyént minél alaposabb függőségbe hozzák a mitikus magasságban lebegő államhatalommal szemben”.⁴¹ Kéthly Anna marxista alapelvekből kiinduló, de a parlamenti közhangulat miatt patikamérlegesen kiszámított beszédében – melybe így is többen bekiabáltak, az Egyesült Keresztény Párt soron következő felszólalója, Közi Horváth József pedig tűrhetetlennek nevezett – a többi felszólalóhoz hasonlóan a liberális szociálpolitikát elítélte ugyan, de kétségbe vonta, hogy az annyit hangoztatott „szociális állam” több volna, mint a „befolyásukban fenyegetett vezető rétegek” önvédelme (Kéthly érvelése e ponton különben nagyjából egyezett Rapsányi László nyilaskeresztes képviselő kritikájával⁴²). Emellett elsősorban az ONCSA és általában a falusi szociális tevékenységek akciójellegét, jövőtlenségét kérte számon: szavai szerint a magyar mezőgazdasági proletariátusnak szociálpolitika helyett megfelelő gazdaságpolitikára, jó munkabérré, földreformra és „kellő kulturális és politikai vezetőkre van szüksége”.

Matolcsy és Kéthly ellenében a kormánypárt részéről többen vették védelmükbe a törvény egészét. Ezek közül Nagy László és Bencs Zoltán beszédét érdemes felidézni, előzőt érvrendszere és jellegzetes retorikája, utóbbit tartalmi elemei miatt is. Nagy László az állam aktívabb szociálpolitikai szerepvállalása mellett elsősorban a társadalmi elégtelenség kitérése, a forradalom rémképének a felemlegetésével érvelt, csakúgy, mint azt sokan tették a húszas-harmincas évek Magyarországon.⁴³ Bencs Zoltán szintén a javaslat elfogadása mellett érvelt, részben elfogadva az érveket is, melyek több mindent – így a mezőgazdasági társadalombiztosítást – kérték számon a kormányon, azonban rámutatott az ország teherbíró-képességének korlátaira, és arra, hogy a túlzottan széles szociálpolitika csak elégtelenséget, nem pedig társadalmi békét eredményez.⁴⁴

Bencs Zoltán az Alap általános méltatása mellett részletkérdésekre is kitért. Ezeknek vitája problémakört érintett: az Alap fedezetéül eredetileg tervezett és a törvényjavaslatban végül nem szereplő progresszív örökösödési adót, a társadalom bevonását az ONCSA munkájába, ezzel szoros összefüggésben az Alap ügyeit intéző szervezet és személyek kérdését és végül a szociális gondozás elméleti és gyakorlati kérdéseit.

A progresszív örökösödési adó esetében – melyet még Imrédy Béla helyezett kilátásba már idézett kaposvári programhirdetésekor – a parlamenti frontvonalak egyértelműen a

párthovatartozás szerint húzódtak. Az ellenzék felszólalói egyértelműen hiányolták ennek az elhagyását – egyesek pedig, így Matolcsy Mátyás fennebb idézett beszédében egyenesen a Felsőházat okolva ezért.⁴⁵ Érdekes mellékkörülmény, hogy a radikális ellenzék – de a kormánypárt is – figyelmen kívül hagyta, hogy az örökösödési illeték „fajvédelmi” szempontból kedvezőtlenebb megoldást kínált, mint a bevezetésre kerülő nép- és családvédelmi pótagó. Míg az előbbinek a terheit elsősorban a közép- és nagybirtokos rétegek gyermektelen vagy kevés gyermekkel bíró családjai viselték volna, addig a pótagót minden jövedelem, így a részvényosztalék adója után is kivetették, ez viszont a magyarországi ipari és kereskedelmi tőkét, a kor megítélése szerint tehát főleg a zsidóságot tette a szociális terhek hordozójává.

A kormánypártiak közül többen védelmükbe vették a progresszív örökösödési illeték elhagyását, igaz, eléggé különböző érvek alapján. Bencs Zoltán alapvetően igazságtalannak találta a javaslat beemelését, mondván, senki sem tudhatja, egy családban miért születik vagy miért nem születik gyermek. A statisztikus Laky Dezsőnél keveredtek a gazdasági és nemzetpolitikai indokok: egyfelől arra figyelmeztetett, hogy egy ilyen rendelkezés „olyan vagytonokat érinthet, amelyekre mint tőkekomplexumokra manapság fokozottan nagy szükség van, ma, amikor a magyar jövő igazi útjait építjük ki”, másfelől pedig aggódott, hogy az örökösödési adó sokgyermekes családoknak való „visszaosztásával” a magyarnál sokkal nagyobb népszaporodású nemzetiségek (mindenekelőtt a ruszinok) nyernének. Ferenczy Tibor pedig egyenesen arról szónokolt, hogy az új adó nem „véres operációt” jelentett volna nemcsak a nagyobb vagytonok, de „a polgári munka és szorgalom eredményeként apáról gyermekekre szálló szerényebb vagytonok” számára is.⁴⁶

A társadalomnak, illetve a szociális célú egyesületeknek az ONCSA munkájába való bevonásának kérdésében szintén két, egymással élesen szembenálló vélemény fogalmazódott meg. Az egyik szerint, melyet részben a szélsőbal-, részben a szélsőjobboldal fogalmazott meg, a társadalmi szervezetek alkalmatlanok a nagyarányú szociálpolitikai alkotásokra, ráadásul illetékességük is erősen kétségbe vonható. Kéthly Anna és Meskó Zoltán egyaránt hevesen bírálta azt, hogy az állam saját illetékességét igyekszik áthárítani a különböző – jellemzően középosztályi – szervezetre. Lényeges különbség volt azonban, hogy míg a szociáldemokrata képviselő ezt a körülményt elsősorban elvi alapon támadta, addig Meskó inkább gyakorlati szempontból (ettől függetlenül igen indulatosan), külföldi – német és olasz – példák nyomán próbálta keresztülvinni, hogy az állam vegye saját kezébe a szociális közigazgatást. Lehetetlen nem észrevenni ugyanakkor, hogy mindkét politikai irányzat a általánosságban a kormánypolitika, az elitek – akár országos, akár helyi elitek – bírálatára is felhasználta a kérdést.⁴⁷

Velük szemben a kormánypárti képviselők azt hangoztatták, hogy az államnak elsősorban a pénzügyi keretekről kellene gondoskodnia, míg a kiválasztás, gondozás, ellenőrzés munkáját a jótékony szervezetekre kellene bízni, hasonlóan az Egri Normához. A megoldás legátfogóbb védőbeszédét, egyben a hagyományos, középosztályi öntevékenységre és hivatástudatra építő, paternalista szociálpolitikai koncepció vázlatát, mely egyben leképezte az 1930-as évek Magyarországnak hivatalos társadalompolitika-képét is, Németh Andor MÉP-képviselő mondta el. Mindenekelőtt leszögezte: az ONCSA által felhasználható pénzügyösszegek csak akkor nem pazarlódnak el feleslegesen, ha a bürokrácia kikapcsolásával mindenekelőtt a meglévő, de a hatóságok által gondosan megrostált, koordinált, sőt irányított egyesületek bevonásával végzi az állam a juttatásokat. Az indoklásnak a lényege azonban nem a gazdasági szempontokról szólt, hanem annak a társadalomképnek az apológiáját jelentette, amit Matolcsy és Kéthly oly hevesen tett bírálat tárgyává. Németh elismerte ugyan, hogy „Tejet, cukrot, állatot vagy bármi mást lehet úgy adni, hogy aki kapja, annak

ökölbeszorul a keze”, de megoldásként rögtön hozzátette: „az egyesületeknek kell pótolni azt, amit a hivatalos szociálpolitika képtelen nyújtani: a szeretetet, a jó szót, a lélek megerősítését, a bizalmatlanság legyőzését.” A kezdő lépést – hasonlóan sok más szociálpolitikai szakíróhoz, publicistához és politikushoz – a középosztálytól várta: „A falun élő intelligens nők feladata, hogy elmenjenek a falusi házakba, megnyerjék bizalmukat, mert csak ezen az úton, házról-házra járva lehet elérni azokat a célokat, amelyeket a hivatalos szociálpolitika is maga elé tűzött. Ebbe a munkába kell beállítani az egyesületeket.” Jóllehet Németh Andor és Kéthly Anna gondolatmenete olykor még keresztezte is egymást – Németh is fel- és elismerte a falusi paraszttársadalom végletes belső tagoltságát és ellentéteit –, jövőképükben, megoldási módjaikban homlokegyenest különböztek.

A kormánypárti felszólalók társadalmi, pontosabban középosztályi öntevékenységet hirdető és sürgető felszólalóitól alaposan különbözött az a Tegzes László MÉP-képviselő, akit ekkor már elég széles körben ismertek, mint szociálpolitikai szakírót, és aki a már idézett Somogyi Ferenchez hasonlóan a fiatal, konzervatív szociológus–szociográfus nemzedékhez volt sorolható (34 illetve 35 évesek voltak ekkor). Tegzes ugyanis a „szerves szociálpolitika” legnagyobb ellenségének a szervezetlenség mellett a dilettantizmust nevezte; az ONCSA egész fennállása alatt folyamatosan az utóbbival kellett, olykor reménytelenül és kilátástalanul küzdenie.⁴⁸ Beszédében újra és újra visszatért a harmincas évek végének konzervatív társadalompolitikuskainak egyik legfontosabb témájához: a középosztály az egész társadalmat, de különösen a szociálpolitika alanyait nevelő, irányító, sőt fegyelmező szerepének a kérdéséhez. A különféle ifjúsági mozgalmak közhangulatát idézve, és talán az Egri Normával kapcsolatos tapasztalatok miatt is erős kételyét fejezte ki abban a kérdésben, hogy a magyar középosztály(ok), illetve a részben az országos szinten inkább a középosztályhoz sorolható helyi elitek az adott pillanatban mennyiben képesek ezt a nekik szánt feladatot betölteni. Arról szó sem volt természetesen, hogy a feladat elvégzése alól fel kívánta volna menteni a magyar „úri társadalmat” – csak éppen a jó szándék dokumentálása mellett a teljes hozzá nem értést, a szociális kérdések átlátására való képtelenséget – és talán a sorok közt az ilyen problémákra való érzékenység – hiányát róta az említett csoport szemére. Tegzes éppen ezért a teljes középosztály mozgósítását sürgette, de legalábbis a „néppel foglalkozó” közhivatalnokok megfelelő szellemiségét, illetve ennek érdekében széles körű oktatást szeretett volna elérni.

Anélkül, hogy a társadalom bevonásának kérdése igazán nyugvópontra jutott volna, került sor az Alap pénzeszközöit országosan és helyben kezelő, illetve a szociális gondozást koordináló szervezet kérdésének megtárgyalására. A szatmári és felvidéki kísérlet sikerei nyomán a felszólalók szinte mindegyike ellenzéki oldalon és a kormánypártok részéről egyaránt elfogadta az általános közigazgatáshoz hasonló, illetve azzal összekapcsolt, négyes tagozódású rendszert. Ennek a csúcán a belügyminiszter állt, aki az országos költségvetésért és az ellenőrzésért volt felelős, de a konkrét programokat, a pénzkezeket felosztását törvényhatósági, illetve városi szinten a helyi szakközegekkel kívánták végeztetni, a közigazgatás első tisztviselőjének (alispán, illetve polgármester) vezetése mellett. A helyi szintű végrehajtást azonban nem a főszolgabírók, hanem a járási szociális titkárokra és a községekhez beosztott szociális kisegítőkre, illetve a velük párhuzamosan munkába állított gondozó(nők) végezték volna. Az elképzelésekkel szemben mindössze három aggály merült fel: Kéthly Anna általános politikai bizalmatlanságát fejezte ki a vármegyerendszerrel kapcsolatban, és országos szervezetet ajánlott,⁴⁹ mások pedig a bürokráciától féltették az új szociálpolitikai rendszer mozgékonyágát (Somogyi Ferenc a törvény bemutatásakor különben ki és tért rá, hogy ezt mindenképpen el kell kerülni).⁵⁰ A legérdekesebb bírálat e tárgyban a kormánypárt Stitz Jánostól hangzott el, aki gyanít-

hatóan Magyary Zoltán professzor nyomán mutatta be, hogy 1938-ban Magyarországon 137 szociális ügykör létezett, 30 főcsoportban – nyolc minisztériumhoz és a miniszterelnökséghez csoportosítva, majd óva intett attól, hogy az ONCSÁ-t akár a magyarországi »minisztériomság«, akár a napi politika eszközüül használják fel.⁵¹ Számos aggály merült fel azzal kapcsolatban is, hogy a közigazgatás községi és járási szintje már így is túlterhelt, így ha a meglévő ügyintézési feladatok mellé csoportosítják a szociális kérdéseket, akkor azok okvetlenül elsikkadnak az ehhez nem értő, és gyakran különösebb érdeklődést sem mutató hivatalnokok (főszolgabírók és jegyzők) kezén.⁵²

A bürokráciától annál is inkább tarthattak a képviselők, hiszen köztudomású volt, hogy a magyar vármegyei és városi közigazgatás hajlamos az aktaszerű ügyintézésre, a rugalmatlanságra. Ezen túlmenően gyakori volt a panasz a tisztviselők szociális érzéketlenségére, kasztszerű elzárkózására is – a Felvidék visszacsatolása kapcsán (ahogy erről korábban már írtunk) is számos keserű tapasztalatot szerezhetett erről az ország közvéleménye. Tegzes László – ahogy fentebb arról már szó volt – az egész középosztályt kívánta „megnevelni”, mások sokkal konkrétabb tervekkel álltak elő. Míg a református lelkész Tildy Zoltán elsősorban a „szív megnevelését” tartotta fontosnak, szakértelmet pedig csak a központ és a vármegyékbe kiszálló »repülő bizottságok«, tanácsadó testületek tagjaitól várt volna el, a hozzászólók többsége – a törvényjavaslattal egybehangzóan – komoly tudást biztosító, az egyetemek mellett szervezett szaktanfolyamokat sürgetett. Az viszont már talán nem is annyira a az országgyűlési képviselők tájékozottságáról, mint inkább a magyar szociológiai oktatás hiányáról, illetve alacsony színvonaláról árulkodik, hogy konkrét javaslattal mindössze egy téren álltak elő, igaz, csaknem tucatnyian.⁵³ Kormánypárti és jobboldali ellenzéki képviselők egyaránt azon a véleményen voltak ugyanis, hogy komoly, gyakorlati szociális munkát csak nők képesek végezni. Többen a zöldkeresztes védőnői szolgálatot szerették volna az ONCSA szolgálatába állítani, mint mintaszerűen működő intézményt, bár azt azért szóvá tették, hogy a közegészségügyi védőnői képzés nem szociálpolitikai jellegű, jöllehet a feladatok nagyobb része, melyeket elvégeznek, éppen ilyen, ráadásul fizetésük és messzemenően méltánytalan, különösen ahhoz képest, hogy a védőnők többsége középosztályú eredetű leány.⁵⁴

Másutt már utaltunk arra, hogy a konzervatív–paternalista szociálpolitika illetve társadalomkép milyen szerepet szánt a nőknek a szegénygondozás, szociálpolitika területén. A magyar országgyűlés képviselőházának nyári ONCSA-vitája, illetve őszi költségvetési tárgyalása tökéletes leképezése volt ennek az elképzelés-rendszernek. Gyakorlatilag minden hozzászóló sietett megemlíteni a „női szív érzékenységét”, a „női megértés fontosságát”, az „anya kebel melegét” – attól sem mindig zavartatva magukat, hogy a szociális munka gyakorlati részét ebben a rendszerben minden bizonnyal gyermektelen hajadonok fogják végezni... Még olyan koncepciók szakírónak ismert hozzászólók is, mint a sokat idézett Tegzes László leszögezte: a gondozási, hétköznapi munkát csak nőkre lehet bízni – de a szociálpolitikai vezérkar „természetesen” kizárólag férfiakból állhat...

Az Országos Népi- és Családvédelmi Alapról szóló országgyűlési tárgyalás lényeges pontja volt végül az Alap ténylegesen végzendő tevékenységének elemzése. Itt azonban már alig került, kerülhetett sor komoly vitára: a törvényjavaslat ugyanis annyira általánosan fogalmazott és oly mértékben tartózkodott a konkrétumoktól, hogy igen kevés lehetőséget adott a képviselőknek a hozzászólásokra. Több kisebb megjegyzés mellett három fő csoportba lehet gyűjteni a megszólalásokat: mindenki méltatta a szatmári kísérlet sikereit, továbbá egyetértettek a juttatás fokozatosságával és azzal, hogy annak ellenőrzéssel, irányítással és neveléssel kell együtt járnia. Utóbbira vonatkozóan két szociálpolitikai szakértőnek számító képviselő mondatait érdemes kiemelni, úgy is, mint kor mentalitás-

történeti dokumentumait. Bencs Zoltán a baloldalhoz címezve gondolatait így vélekedett: „A fokozatos emelkedés már csak azért is fontos, mert ... ebben az elesett néprétegben nagyon sok helyütt még a saját helyzetének felfogására és meghatározására szükséges intelligencia is hiányzik; a kezébe adott eszközökkel nem tud úgy élni, hogy magán segíteni tudjon, úgy, hogy jóformán meg kell tanítani arra, hogy melyik eszközzel milyen módon tudja magát és családját, ha csak valamiképpen is, előbbrevinni az élet göröngyös útjain.”⁷⁵⁵ Nagy László mintegy erre válaszolva sietett hozzátenni: „Sokszor azzal az emberrel kell a legnagyobb küzdelmet folytatni, akit meg akarunk segíteni.”⁷⁵⁶

Az Országos Népi- és Családvédelmi Alap törvényhozási tárgyalását Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter lakonikus szavai zárták: „Ha van valami új ebben a javaslatban, akkor ez az új, hogy tudniillik az állam feladatává teszi az állandó munkálását a társadalmi egyenlőtlenségek kiküszöbölésének.”⁷⁵⁷ A vita hű tükre volt a kor szociálpolitikai gondolkodásának, illetve annak irányainak éppúgy, mint annak, hogy a szak- és napisajtóban a társadalompolitikáról csaknem egy évtizede folyó vitákat a politikum miképpen váltotta „aprópénzre”. Terjedelmes bemutatását az is indokolta, hogy a polémia a napi sajtóba nem került át: a legtöbb lap, köztük az ellenzékiek is csak hosszabb–rövidebb méltatást közöltek a törvényjavaslatról. Mindössze a Népszava és az Új Magyarország fogalmaztak meg kritikát.⁷⁵⁸ Mindkettő azt kifogásolta, ami törvényből szerintük kimaradt: a szociáldemokrata napilap a mezőgazdasági munkások betegségi biztosításának régóta ígért bevezetését hiányolta, a szélsőjobboldali fórum pedig a törvény felhatalmazási, keret-jellegét bírálta. Sajátos módon a Népszava ezúttal kifogásolta, hogy a szociális juttatás nem alanyi jogon, rászorultsági elv alapján, hanem az „érdemesség” vizsgálata nyomán jut el a nincstelenséghez, pedig a baloldali párt szociálpolitikai programjaiban – vagy inkább a szociálpolitikai programok bírálataiban – ez a pont a húszas évek óta visszatérő elem volt.

JEGYZETEK

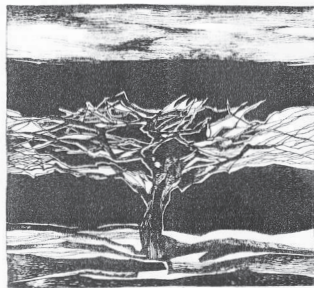
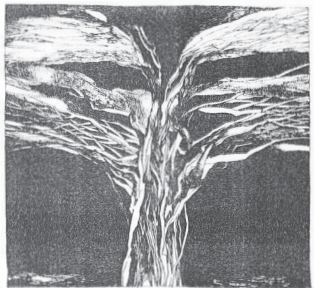
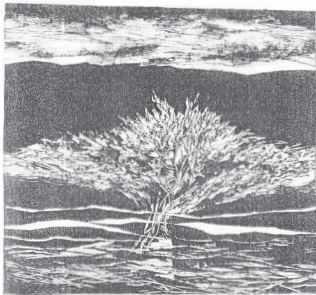
- 1 Pl. 1939 nyarán Esztergár Lajos és Dessewffy Gyula szociális tanácsadókat tanulmányútra rendelték ki Finnországba és Dániába, amiről bizonyára beszámoló is készítették, ennek azonban semmilyen nyoma nem maradt (Minisztertanács, 1939. augusztus 4. 1. napirendi pont. Szociális tanácsadók kiküldetése Finnországba és Dániába. OL. K-27. 202. dob.) Esztergár Lajos esetében ez több egyszerű valószínűsítésnél: a pécsi alpolgármester fia, Esztergár Pál emlékei szerint apja kötetnyi anyagot adott át a Belügyminisztériumnak tapasztalatairól (interjú Esztergár Pállal; Budapest, 1999. augusztus 3.).
- 2 Utóbbira adalék Esztergár Lajos egy fennmaradt levele is. (Esztergár Lajos levele, amelyben feltárja annak okait, hogy miért vált meg az Országos Népi- és Családvédelmi Alap vezetésétől és miért mondott le a Szociális Felügyelőség miniszteri biztosi megbízásáról. Szociálpolitikai Értesítő, 1990. 1. 206–218.)
- 3 Minisztertanács, 1939. november 24. 5. napirendi pont. Az Országos Népi- és Családvédelmi Alapról szóló törvényjavaslat tárgyában. OL. K-27. 203. dob.
- 4 Minisztertanács, 1939. december 1. 2. napirendi pont. Az „Országos Népi- és Családvédelmi Alapról” szóló törvényjavaslat. OL. K-27. 204. dob.
- 5 1940. XXIII. törvényi cikk véleményezése. OL. K-150. 2799. cs. g. dossz.
- 6 Uo. Valószínűleg a földművelésügyi lobbitevékenysége állt annak is a háttérben, hogy egy kormánypárti képviselő, Németh Andor a Belügyminisztérium 1941-es költségvetésének vitájában éles hangon kifogásolta az Fm. hatáskörének csorbítását és a népi- és családvédelmi feladatoknak (és ezzel a pénzeszközök) egy részének a belügybe való átcsoportosítását. (Németh Andor (Magyar Élet Pártja) hozzászólása a Belügyminisztérium 1941. évi költségvetéséhez. KN, 1940. november 20. VIII. köt. 612.)
- 7 Uo.
- 8 Uo.
- 9 A Felsőház Társadalompolitikai, Pénzügyi és Közigazgatási Bizottságának együttes jelentése az »Országos Népi- és Családvédelmi Alapról« szóló 149. számú törvényjavaslat tárgyában. FI, 150. szám, III. köt. 235.
- 10 Az „adományok és hagyományok” rovatval kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy amikor a

- kultuszminiszter a nyomor és a munkanélküliség enyhítése érdekében 1937-ben és 1938-ban adakozásra szólította fel a bankokat, a takarékpénztárakat és a nagyvállalatokat, összesen 50 000 pengő folyt be, ami egyedül a budapesti bankok 21 millió tisztá hasznáého képest valóban elenyészőnek tekinthető. (Bocsáry Kálmán – Magyar Élet Pártja hozzászólása a Nép- és Családvédelmi Alapról szóló törvényjavaslat vitájában. KN, 1940. június 27. VI. köt. 446. és A vallás- és közoktatásügyi miniszter tájékoztatója a munkanélküliség elleni küzdelemről. Minisztertanács, 1938. február 25. 37. napirendi pont. MOL K-27.) Későbbiekben a törvényhatósági Nép- és Közjóléti Alapok és a közjóléti szövetkezetek 200–2000 pengő közötti összegeket vettek fel ilyen címen a tervezett évi költségvetéseikbe, de ezt az Országos Szociális Felügyelőség rendre vagy törölte, vagy 50-200 pengő közti összegre szállította le.
- 11 „Minden gazdasági rendszer fejlődésének bizonyos időpontjában olyan kiegészítő, kiegyenlítő intézkedéseket kénytelen tenni, melyek alapszemléjük szélsőségeinek s az azokkal járó antiszociális jelenségeknek kiküszöbölésére alkalmasak.” (Melléklet a 149. számú irományhoz. Indoklás az »Országos Nép- és Családvédelmi Alapról« szóló törvényjavaslatához. FI, 150. szám, III. köt. 226–234.)
 - 12 Stílusa alapján akár Esztergár Lajos, akár a Somogyi Ferenc országgyűlési képviselőt, a belügyminisztérium szakértőjét és a törvényjavaslat képviselői előadóját, sőt, akár Kovrig Béla egyetemi tanárt, a Miniszterelnökség V., Társadalompolitikai Osztályának vezetőjét is sejtethjük a szöveg mögött.
 - 13 Indoklás az »Országos Nép- és Családvédelmi Alapról« szóló törvényjavaslatához. FI, I. m.
 - 14 1927:XXI és 1928:XL. (az ipari, kereskedelmi, stb. munkavállalók kötelező társadalombiztosításáról); 1928:V. (gyermekek, fiatalok és nők védelme az ipari foglalkozások körében); 1936:XXVII. (törvény a telepítésről); 1936:XXXVI. (a gazdasági kötelező biztosításáról); 1937:XIII. (a többgyermekesek családi pótlékának emeléséről); 1937:XXI. (a munkaviszony egyes kérdéseiről); 1938:XII. (a mezőgazdasági munkások kötelező öregségi biztosításáról); 1938:XXXVI. (gyermeknevelési pótlékról az iparban, kereskedelemben és bányászatban); 1939:XVI. (az 1938:XII. kiterjesztése az özvegyekre); 1940:IV. (a kishaszonbérletekről, kisbirtokokról és házhelyekről); 1940:XV. (a legkisebb gazdasági munkabérekéről);
 - 15 Frerich, Johannes; Frey, Martin: Handbuch der Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland. Bd. 1., Von der vorindustriellen Zeit bis zum Ende des Dritten Reiches. R. Oldenbourg Verlag, München, Wien, 1996.
 - 16 „A törvényjavaslat szabatos fogalmazása, kerekded külseje és logikai fejtegetése, valamint annak mindenre kiterjedő indokolása könnyűvé teszi az előadónak a feladatot és igazán felesleges munka, sőt talán megbántás lenne a felsőházzal szemben, ha itt ennél a világos törvényjavaslatnál hosszás magyarázatokba fognék.” (Papp Kálmán előadó az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról szóló törvényjavaslatának betérjesztője. FN, 1940. július 12. I. köt. 364–367.)
 - 17 Balogh Jenő: FN, 1940. július 12. I. köt. 367-368; Heckenberger Kálmán: FN, 1940. július 12. I. köt. 374–375.; Schandl Károly: FN, 1940. július 12. I. köt. 375–379.
 - 18 „Ez a törvény volna hivatva a megszegényítő, minden becsületes magyar ember önértetét sértő inségakciót vagy úgynevezett nyomorenyhítő akciót s az ebből eredő támogatást megszüntetni. Méltóztatassék elgondolni, ha valaki törvényhatósági bizottsági tag, – szerény személyem is működik ilyen bizottságban – milyen helyzetbe kerül, amikor ezek az inségsegélyek minden hónapban adatnak és amikor inségmunkában való alkalmaztatás válik aktuálisá, írásban és szóban minek van kitéve, nem minősítem zaklatásnak, de százai jönnek el anyáknak, munkanélküli embereknek kérni, hogy alkalmazzák őket valahol mint inségmunkásokat.” (Meskó Zoltán hozzászólása az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról szóló törvényjavaslatához. FN, 1940. július 13. I. köt. 391–394.)
 - 19 A főherceg ultima ratio-ként a munkatáborok kötelező és azonnali bevezetését ajánlotta pl. „azoknak, akik nem akarnak, vagy nem tudnak foglalkozni munkával és rátanítani, rászoktatni őket bizonyos katonai fegyvellemmel a munkára”. (FN, 1940. december 11. II. köt. 12–18.)
 - 20 A Felsőház Társadalompolitikai, Pénzügyi és Közigazgatási Bizottságának együttes jelentése az »Országos Nép- és Családvédelmi Alapról« szóló 149. számú törvényjavaslat tárgyában. FI, 150. szám, III. köt. 235.
 - 21 Pontosan nem lehet tudni, hogy Kállay Móricz Miklós melyik művére hivatkozott. A neves (társadalom)statistikus több írásban foglalkozott a „hárommillió koldus” kérdésével és valódi létszámukkal, de egyik adata sem egyezik meg pontosan a Kállay által idézettekkel. Ld.: Móricz Miklós: A »hárommillió koldus« statistikája. Stud [Statistikai Tudósítój], 1937. július 10. 1–4.; Móricz Miklós: A „hárommillió koldus” keresete. Uo., 1937. július 24. 1–5.; Móricz Miklós: Hány család van kirekesztve mindennemű ingatlanvagyonból Magyarországon? Uo., 1938. január 26. 1–4.; Móricz Miklós: A magyar szegénység politikája. Gyoma, 1939. Különösen az első tanulmány adatai állnak közel a Kállay által idézettekhez, de egyeznek meg azokkal teljesen: a 670 000-es összlétszám az egyedüli, ahol a két adatsor fedi egymást.
 - 22 Kállay a következőképpen sorolta a rászorulókat kategóriáit: törpebirtokosok (280 000 család), gazdasági cseléd (130 000 család), napszámos

- (260 000 család), azaz összesen 670 000, kerek számban 600 000 [?] család; ezt azonban tiszavidéki tapasztalatai nyomán – ti. segíteni csak a munkaképteleneknek kell és szabad – 200 000 családra redukálta, meglehetősen önkényesen. (Kállay Miklós hozzászólása az Országos Népi- és Családvédelmi Alapról szóló törvényjavaslatához. FN, 1940. július 12. I. köt. 368–373.)
- 23 Uo.
- 24 Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter zárszava az Országos Népi- és Családvédelmi Alapról szóló törvényjavaslatról. FN, 1940. július 13. I. köt. 394–398.
- 25 „...most meglehetősen világosan állanak előttem a statisztikai vonatkozások, de szándékosan nem beszélek számokról, mert abszolút tisztában vagyok azzal, hogy azok a feladatok, amelyeket ez az alap megoldani ebben a vonatkozásban hivatva van, nem oldhatók meg egykét év alatt, hanem azok szukcesszív megoldásához évtizedek lesznek szükségesek, s így tehát csak elriasztó hatással volna az, ha én ma számokkal jönnék.” Uo.
- 26 Somogyi Ferenc előadó a Népi- és Családvédelmi Alapról szóló törvényjavaslat tárgyalásakor. KN, 1940. június 24. VI. köt. 309–312.
- 27 MOL K-27. Minisztertanács, 1940. október 4. 26. napirendi pont. Az Országos Népi- és Családvédelmi Alap szerveként működő Országos Szociális Felügyelőségénél rendszeresített nyolc szociális felügyelői állás betöltése.
- 28 Országgyűlési almanach az 1939–44. évi országgyűlésről. Szerk.: Haefler István. Budapest, 1940. 305–306.
- 29 Ehhez hozzátette azt is, hogy rosszakaratot nem tapasztalt senki részéről...
- 30 133.000/1939 IX. Bm. rendelet: Az 1939. év IV. negyedére és 1940. évre inségényhító tevékenység költségeinek fedezésére inségjárulék kivetése. A Jogi Hírlap Törvénytára 458. sz. Budapest, 1939; 135.124/1939 IX. Bm. A 133.000/1939. Bm. végrehajtása tb. Kovrig Béla: A munka védelme a dunai államokban. Acta Oeconomica, 2. Universitas Francisco-Josephina, Kolozsvár, 1944. 22.
- 31 Gr. Serényi Miklós (Nyilaskeresztes Párt) hozzászólása a Népi- és Családvédelmi Alapról szóló törvényjavaslat vitájában. KN, 1940. június 24. VI. köt. 309–312.
- 32 1. nagycsaládnak a három- vagy többgyermekes család számít; 2. gyermektelenül az egész vagyon, egygyermekesnél a fele, kétgyermekesnél a harmada az örökösök helyett az államra száll; 3. ezt az állami részt a nagycsaládos távolabbi rokonok kapják meg, lehetőleg ugyanabban a községben; 4. a rászoruló házasodók 1000 pengőt kapjanak; a második gyermek megszületése után nincs kamat; többi gyerek után 200 pengő engedmény kapjon a házaspár; 5. ha a család jövedelme a 10 000 pengőt nem éri el, a 3. gyerektől gyermeként 10-10% adómentességet engedélyezzenek (itt Serényi Németország példájára hivatkozott: 1934. október 16-tól 3 gyermekes család 40 000, négygyermekes 60 000 RM vagyoni adómentes); 6. vezessék be németországi mintára az agglagényadót (10 éves házasság alatt legalább 2 gyermek hiányában); 7. a harmadik gyermektől e gyermekek kapjanak 50% tandíjmentességet, amit a kisebb családok magasabb tandíjából vagy pótdíjából lehetne fedezni; 8. a sokgyermekeseknek lakást bére adó háztulajdonosok kapjanak 1% adókedvezményt; 9. állami állások elnyerésénél a sokgyermekeseket részesítsék előnyben; 10. vezessék be a családi pótlékot a mezőgazdaságban is; 11. a vidékről a városokba költözők csak kormányhatósági engedéllyel történhessen (jellemző fordulattal ehhez Serényi hozzáteszi: „Ezeknek az embereknek nincs más bajuk, mint hogy önzők és gyávák, nem akarnak egyetlenegy szórakozásról sem lemondani, nem tudnak semmiféle mulatságról lemondani, kényelmük és nyugalomuk megóvása érdekében már jegyes korukban elhatározzák, hogy nem fognak gyermeket a világra hozni. E közben állandóan romlanak az erkölcsök és a városokban napról-napra szaporodnak a kétes életű, nők; míg ezeket régebben a tisztességes nőktől élesen el lehetett választani, sajnos, ma azt kell mondani, hogy ezek a válaszfalak lassan kezdenek leomlani. Az erkölcsi felfogás lazasága lassan beszívárog a társadalom legszélesebb rétegeibe és megfertőzéssel fenyegeti a nemzet egész emberanyagát.”); 12. a sokgyermekes családokat a városokról a falvakba kell visszatelepíteni; 13. tiltsák be a fogamzásgátló szereket; 14. az egykés községeknek a kormány ne nyújtson semmiféle támogatást.
- 33 A gróf nyilaspárti képviselőtől különben szokatlanul higgadt hangú beszéde során csak egyszer esett ki szerepéből, amikor éles szavakkal szólt az Orgmánság egykészi szokásairól, arra a következtetésre jutva, hogy „az ormánsági lelkekből pedig kivészett, teljesen hiányzik belőlük az igazi vallásos élet”. Tildy Zoltán válaszul éles hangon kérte ki a magyarországi protestantizmus nevében ezeket a kitételeket, hosszan ecsetelve, mi mindent tett egyháza az egyke jelensége ellen. (Tildy Zoltán (FKgP) hozzászólása a Népi- és Családvédelmi Alapról szóló törvényjavaslat vitájában. KN, 1940. június 24. VI. köt. 328–332.)
- 34 A Felsőház bírálata miatt a házelnök beszéde során többször megintette Matolcsyt.
- 35 A belügyminiszter több ízben beleszólt Matolcsy beszédébe, sőt még negyednap tartott zárszavában is „szerencsétlen kitételnek” nevezte azt, hogy a szónok ezekre a szervezetekre hivatkozott. Matolcsy egyébként beszéde során idézte a visszacsatolt Felvidék példáját is, ahol a Prága bevezette a mezőgazdasági társadalombiztosítást, és ezt a Bécsi Döntés után a magyar kormány is – igaz, kellellenül – érvényben hagyta.

- 36 Bencs számos szakkönyv megírása mellett kormányzati feladatot is kapott: 1937-től Imrédy miniszterelnöki kinevezéséig a családvédelmi és népesedési ügyek miniszteri biztosa volt. (Országgyűlési almanach 1939–1944, i. m. 128–129.)
- 37 KN, 1940. június 25. VI. köt. 343–348; uo., 348–353.
- 38 „Az előttünk lévő megoldás azonban csak egy »társadalmi-félek« megoldást ad ahol a nyomorultakat bizonyaira ünnepek keretében megajándékozzák. (Maróthy Károly A gyermeknek nincs cipője, csak medáliája! – Zaj a szélsőbaloldalon.) ... En azt látom, hogy ebben a törvényjavaslatban, amely előttünk fekszik, nagy vonalakban, kontúrokban egyedi kezelést és megoldást kívánnak adni, de a nagy kérdéseket nem tudják megoldani.” (Uo., 327.)
- 39 Példa erre Petro Kálmán egri pártönkízüli képviselő, a konzervatív szellemiségben megalkotott Egri Norma egyik kidolgozója és a szociáldemokrata Kertész Miklós szópárba az országgyűlésben 1936-ban (Petro Kálmán (pártönkízüli) hozzászólása a belügyi tárca 1936/37. évi költségvetéséhez. KN. 1936. május 26. VIII. köt. 167–169.; Kertész Miklós uo., 192. Míg Petro az egri mintára szervezett szegénygondozás sikereiről beszélt, kiemelve, hogy az az „alkoldusok” kiszűrésében különösen hatékonyak minősíthető, Kertész azt hangsúlyozta, hogy „Mi valljuk ... a szociálpolitikai kötelező elvét mint jogot, ellenben nem fogadtuk és nem fogadhatjuk el az alamizsnázkodást, mint expedienst, legyen az akár a karitás alapján, akár pedig egyéb elgondoláson felépítve.”
- 40 „Jelen törvényjavaslatnak súlyos hibája az, is, hogy a törvényjavaslatból kéri a mai rendszernek az a célja, hogy minél több embert hozzunk függő helyzetbe, hogy az anyag hatalmán álló mai uralkodó osztályok alkalomadtán e függő egyedek támogatását biztosítani tudják a maguk részére, például a községi, megyei és országgyűlési képviselői választásokon.” (Krancz Raymund (Nyilaskeresztes Párt) hozzászólása a Népi és Családvédelmi Alapról szóló törvényjavaslat vitájában. KN, 1940. június 27. VI. köt. 422–423.)
- 41 „Ez megint azt jelenti, hogy a falu népében elhárányítják azt a gondolatot, hogy aminek őt a törvény hozzájuttatja, az az ő jogos része az ország javaiból és megerősítik az adminisztráló középosztályban azt a meggyőződést, hogy amit a népek adnak, az a középosztály kegye, vagy hogy szebben mondjuk, a középosztály szociális megértésének függvénye. [...] Az ilyen felhatalmazás segítségével tehát még mélyebbre ássák a szakadékot a két osztály között, valósággal szemléltető oktatást adnak az osztályok közötti különbségről és ennek összes kihatásairól. (Zaj a közében.) De, t. Képviselőház, rá kell mutatni arra is. hogy ilyen juttatás, az egyeseknek és kiválasztottaknak való juttatás a zárt közösségben élő falu önmagában is megbontja és ellenséges érzésre hajlamossá, gyűlölködővé fogja tenni. A nagyváros nehezen bírja el. hogy vannak egyesek, akik külön kegyként jutnak ahhoz a pénzhez, amivel gazdasági egzisztenciát alapíthatnak, de a nagyvárosban az emberek nem élnek annyira egymás közelségében és így ezt könnyebben elviselhetik. A faluban, ahol az emberek egészen szorosan együtt élnek, ez a kivételzés nem fogja azt jelenteni, hogy a falu békéje fennmarad.” (Kéthly Anna (SZDP) hozzászólása a Népi és Családvédelmi Alapról szóló törvényjavaslat vitájában. KN, 1940. június 25. VI. köt. 334–338.)
- 42 Uo., 353–362.
- 43 „Állítom, hogy a székesfővárosnak, ha nem is teljes egészében a szociálpolitika eszményi vonalán való 10 esztendősi működése eredményezte azt, hogy Budapesten nem volt forradalmi megmozdulás, állítom, hogy a főváros szociálpolitikai szervezetének helyes, az emberekig lemenő működése eredményezte, hogy az a nagy nyomorúság, amely Budapesten különösképpen kiütöközött, nem tört ki lázadásban és az emberek bizonyos türelemmel várták az idők jobbrafordulását.” (Nagy László (Magyar Élet Pártja) hozzászólása a Népi és Családvédelmi Alapról szóló törvényjavaslat vitájában. KN, 1940. június 27. VI. köt. 418–422.)
- 44 Bencs Zoltán (Magyar Élet Pártja) hozzászólása a Népi és Családvédelmi Alapról szóló törvényjavaslat vitájában. KN, 1940. június 25. VI. köt. 343–348.
- 45 A Független Kisgazdapárt képviselője, Tildy Zoltán és a pártönkízüliként induló, de a nyilasokhoz közelálló Oláh György (a Hárommillió koldus írója) nemcsak azonos véleményen volt a kérdésben, de érvelésük is rimelt egymásra.
- 46 KN, 1940. június 25. VI. köt. 343–348; uo., 362–363; uo., 434. Imrédy különben még egy évvel később, 1941 nyarán is az örökösödési adó bevezetéséért küzdött, az enélkül megvalósított ONCSÁ-t üres kortesfogásnak nevezve. (Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter válasza vitész Imrédy Béla interpellációjára. KN, 1941. június 24. X. köt. 178–180.)
- 47 Meskó valamivel később egyenesen így fogalmazott: „Jótékonycélú bazárok rendezése, ez a liberális maradvány, tünjék el egyszer s mindenkorra. Nekem ne izzadjon senki bálokat végig a verejtékező magyarság érdekében, nekem frakkot ne öltsenek, pezsögő ne szürcsöljenek ott a magyarság dolgozóinak érdekében, mert azt mondja az egyszerű ember: az urak mulatnak, hogy mi dolgozassunk. – A pezsögő árát tej formájában juttassuk annak a szegény asszonynak, akinek nincs elég anyateje, mert gyengén táplálkozik és így nem tudja a gyermekét megfelelően táplálni. Egy egészen más világnak kell ezen a téren bekövetkeznie, a családvédelem nem jótékonyosság, ez az állam kötelessége és itt nem szabad semmit sem kímélni.” (Meskó

- Zoltán interpellációja a belügyminiszterhez tb. KN, 1941. február 14. IX. köt. 378.)
- 48 Tegzes László (Magyar Élet Pártja) hozzászólása a Nép- és Családvédelmi Alapról szóló törvényjavaslat vitájában. KN, 1940. június 27. VI. köt. 423–427.
- 49 Kéthly: i. m.
- 50 Somogyi Ferenc előadói beszéde, i. m.
- 51 Egy-egy főcsoportért volt felelős a Miniszterelnökség és a Kereskedelmi Minisztérium, kettőért a Külügyminisztérium, háromért a Honvédelmi Minisztérium, ötért a Pénzügyminisztérium; a VKM Igazságügyminisztérium hatért-hatért, az Iparügyi Minisztérium 12-ért, a Belügyminisztérium pedig 19-ért. Stitz János felszólalása, i. m.
- 52 Közi Horváth József, az Egyesült Keresztény Párt győri képviselője egyenesen azt állította, hogy a köztisztviselők 60-70%-ánál a szociális érzék teljesen hiányzik.
- 53 Somogyi Ferenc előadói beszédében utalt rá, hogy Tegzes Lászlóval és Nagy Lászlóval részletes tervet dolgoztak ki az egyetemi tanfolyamok tartalmi részére nézve is, ez azonban sem az Magyar Országos Levéltárból, sem az egyetemi levéltárakból, sem a Baranya Megyei Levéltár Somogyi-levelezéséből sem került elő.
- 54 Csoór Lajos felszólalása a Belügyminisztérium 1941-es költségvetésének vitájában. KN, 1940. november 13. VII. köt. 583–586.
- 55 Bencs Zoltán hozzászólása, i. m.
- 56 A nyilaspárti gróf Serényi Miklós is hasonló véleményen volt: „Minden egyes családot, minden egyes embert, amelyet és akit valamely akcióba bele kívánnak vonni, meg kell vizsgálni, az egyéni rátermettségétől kezdve, gazdaságának legapróbb részletéig, mert csak így lehet megállapítani azt, hogy melyik segítség jelent számára legtöbbet. Nem lehet például mindjárt tehénjuttatással kezdeni annál, akinek nincs istállója, vagy, ha van is, de nincs elég földje ahhoz, hogy a takarmányát kitermelhesse és nem elég egy juttatást egyszerűen lebonyolítani, hanem továbbra is gondoskodni kell, talán évekig, arról is, hogy az a juttatás tényleg gazdasági felemelkedést jelentsen és valóban törleszteni is tudjanak. Végtelenül nagy körültekintést és hosszú munkát igényel tehát az itt inaugurált szociálpolitikai munka, amelynek gyümölcsei talán csak évek múlva lesznek láthatók és ennek megvalósításához nagyon sok ember közreműködésére, talán az egész társadalom munkájára lesz szükség...” (Serényi Miklós hozzászólása, i. m.)
- 57 Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter vitázása a Nép- és Családvédelmi Alapról szóló törvényjavaslat vitájában. KN, 1940. június 27. VI. köt. 450–454.
- 58 A belügyminiszter sajtótájékoztatója a Nép- és Családvédelmi Alapról. Népszava, 1940. július 16.



Józsefváros zsidó múltja* (2. rész)

Zsidó ellenállás

1944. október 15-e, a nyilas államcsíny után 1944. október 15–16-án egyedül a Józsefvárosban volt aktív zsidó ellenállás a németekkel szemben. Ennek voltak előzményei is, hiszen 1943-ban már aktív embercsempész-hálózat működött a külső-Józsefvárosban. A cionista mozgalom itteni jelenlétére utal az is, hogy a közeli Tisztviselőtelepen, a Rezső téren, ahol zsinagóga is működött, élt 1939-ig Szenes Hanna, a cionista ellenállás hőse. Az 1921-ben született Szenes Hanna izraeli (angol) katonatisztként érkezett Magyarországra, hogy a magyar zsidóságot mentse. 1944. március végén ért földet ejtőernyővel, májusban fogták el, és végül a Margit körüti fegyházban kivégezték.

1944. október 16-án a Népszínház u. 31.-ből és a Teleki tér 4.-ből cionista fiatalok lőttek rá a német megszállókra, többen közülük meg is sebesültek. A németek bosszúból a zsidó lakosok közül sokat kivégeztek a Népszínház u. 59. udvarán, vagy deportálták őket. Zsidó tagjai és vezetője volt az úgynevezett Szír-csoportnak is, amely a Gömbös-szobor felrobbantásával és a Városi Színház előtti bombamerénnyellett hívta fel magára a figyelmet.

Lévai Jenő kortársként számolt be a zsidó ellenállásról: „Egyes fegyverhez jutott zsidó munkaszolgálatosok, kommunista és szociáldemokrata munkásokkal együtt a Népszínház utca 31. számú és Teleki-tér 4. számú házakban megkísérelnek szembeszállani, azonban gépfegyverrel, sőt ágyúval nyomják el őket és október 16-én a Tisza Kálmán tér, másnap a Teleki-tér megtelik ártatlanul legyilkolt zsidók hulláival. Így kezdődött Szálasi Ferenc és pártjának rémuralma...”²¹

„Reiner dr.t a Síp utcai színházból való eltávozása után a Rákóczi-úton nyilasok tartóztatják fel és annak ellenére, hogy romeltakarítási igazolványt mutatott fel, továbbengedik. Közvetlenül utána találkozik azzal a szomorú menettel, amelyet a Népszínház-utca felől tereltek nyilasok és németek a Blaha Lujza-téren át a Rákóczi úton a Nagyatádi-Szabó utcai Cyklop-garázs felé. Megrendítő és megdöbbentő látvány, amikor a VIII. kerület zsidóságának egy tekintélyes hányadát – több ezer férfit, gyermeket és aggot – tereltek maguk előtt feltartott kezekkel a náci-nyilas pribékek. Ez volt az a csoport, amelyet a Népszínház-utcai és Teleki-téri ellenállás leverése után az ottani és környékbeli csillagos házakból szedtek össze. Reiner dr. a látottakat azonnal megtelefonálta Domokosnak, esetleg lehetséges intézkedések megtétele céljából.”²²

Majd egy 1969-ben megjelent, történelmi dokumentumokat közlő kötetben is olvashatunk a józsefvárosi harcokról.

„Kimenő rádiótáviratok

20. sz. Sztrokácsnak és Rákosinak.

Egy szemtanú elmondta, hogy Budapesten október 15, 16, 17-én harcok folytak. A szemtanú 18-án reggel jött el a központból. A harcok főként a VIII. kerületben: Népszínház utcában, Bezerédi utcában, József utcában, Nagyfüvaros utcában, Teleki téren voltak észlelhetők. A harcokban részt vettek polgári ruhába öltözött katonák, számos zsidó, aki levette magáról a megkülönböztető jelzést. A nyilaskeresztesek azt mondták, hogy minden házban ellenség van. Az összekötőm elutazott a központba.

Lévai Jenő beszámolóját, illetve Nógrádi Sándor jelentését évtizedekig nem erősítették meg más források. Pedig számos jel mutatott arra, hogy zsidó munkaszolgálatosok, illetve fiatalok valóban fegyverrel álltak ellen a németeknek, illetve a rendőröknek és a felfegyverzett nyilasoknak. Ezt tanúsítja a Népszínház utca 31. sz. ház falán 1998 áprilisában leleplezett emléktábla szövege is:

Kis Varsónak nevezték utalva a gettófelkelésre a Népszínház utcát, ahol 1944. okt. 15–17. között zsidó polgárok, munkaszolgálatosok, katonák fegyvert fogtak a német megszállók és nyilaskeresztes társaik ellen. A megtorlás kegyetlen volt. A hősök és mártírok emléke legyen áldott!

1998. IV. 25.

Mo-i Holocaust Emlékalapítvány

Legutóbb azonban dr. Számvéber Norbert, a Hadtörténeti Levéltár vezetője Lévai Jenő és Nógrádi Sándor beszámolóját igazoló dokumentumokat tett közzé az interneten. A nagy jelentőségű szöveget, melyet a házról készült fotókkal illusztráltak, teljes terjedelmében idézem.

Komoly, a pontosság igényével készült beszámolót találtam a Népszínház utca 31.-ről, és a Királytigrisek ellen harcoló hősök történetéről (külön tanulság benne a vélhetően nyilas líkőrgyári munkás beszámolója):

Királytigrisek „Kis-Varsóban”, 1944. október 15–17.

*Német nehéz harckocsik harci bevetése a budapesti Teleki László tér körzetében
1944. október 15–17. között*

Az 1944. október 15-én és 16-án Budapesten lezajlott magyar kiugrási kísérlet, valamint a német katonai támogatással végrehajtott nyilas hatalomátvétel történetének legtöbb részletét a történészek az elmúlt évtizedekben már igen alaposan feldolgozták. Az eseményeknek van azonban egy olyan kevésbé ismert hadtörténeti vonatkozása, amely megítélésem szerint alapvető a magyarországi fegyveres ellenállás története szempontjából.

Több mint egy évtizeddel ezelőtt zártam le kutatásaimat a német 503. nehézpáncélososztály magyarországi tevékenységével kapcsolatban. A témát levéltári és szakirodalmi források, valamint az alakulat egykori katonáitól beszerzett dokumentumok és visszaemlékezések segítségével dolgoztam fel, majd könyv formájában publikáltam is.

E német alakulat harcjárműveinek alkalmazása 1944. október 15-én délután a Magyar Királyi Honvédség budapesti egységeinek lefegyverzésére, illetve a főváros fontosabb közlekedési csomópontjainak és a hidak lezárására ugyanúgy ismert volt előttem, mint a Várhegy birtokbavételében való részvételük 1944. október 16-án hajnalban. Azonban soha, egyetlen német forrásból származó utalást sem találtam arra, hogy e német páncélososztálynak akkor igen korszerű Tiger B (később elhíresült néven Königstiger; vagyis Királytigris) nehéz harckocsijait a Népszínház utcában és a Teleki László téren tevékenykedő – főként zsidó származású – fegyveres ellenállók felszámolására is bevetették volna.

A felkelők ellen bevetett „Tigris” harckocsik motívuma a hazai ellenállás témáját feldolgozó publikációk egy részében is felbukkan, de sajnos bármiféle részletezés nélkül.

Szerencsére néhány hónappal ezelőtt kezembe került egy magyar katona egykori felettesének írott levele, amely igen tényyszerűen számolt be német – ahogy ő említi: „Tigris” – harckocsik harcszerű bevetéséről a Népszínház utcában. Részlet Petrovics György, I. gépkocsizó lövészrezdabeli tartalékos zászlós 1947. január 10-én Nagy Miklós őrnagyhoz írott leveléből:

„1944. október 16-án éjjel részt vettem vele [Vaska István ezredessel – Sz. N.] az Andrássy laktanya leszerelésében, amikor a Latorczay ezredes úr megsebesült. Vaska ezredes úr akkor Budapest Észak parancsnoka volt. [...] Másnap [1944. október 16-án – Sz. N.] a Népszínház utcába mentünk ki, de ott nem történt semmi részünkről, mert akkora a Nemzeti Színház mellett állomásozó német Tigrisek elvégezték a szokott romboló munkájukat. Amikor mi bementünk, harckocsi ágyúkkal kilőtt felső emeleti lakásokat és tetőket láttunk és az utca vége felé a jobboldali járdán kb. 25-30 zsidó férfinak a hulláját, amit a németek előtte géppuskáztak le. A mi alakulataink megérkezte után már csak egy pár lövés történt, de nem lehetett megállapítani, hogy honnét jön és kárt sem tett senkiben, így harc nem fejlődött ki.

Majd rövidesen kijött a csendőrség, rendőrség is és így a katonaságot kivonták. A csendőrség megérkezte után újra felélénkült a lövöldözés, de a továbbiakat nem tudom, mert mi eljöttünk.

Eljövetelünk előtt Vaska ezredes úr magához hívatta a német Tigrisek parancsnokát, egy német hadnagyot és kifogásolta az épületek megrongálását.”

Ráczi Éva, az akkor 12 éves kislány, aki a „csillagos háznak” kijelölt Népszínház utca 31. számú házban lakott, maga is szemtanúja volt az odaérkező német páncélosoknak:

„Ugyancsak október 15-én, a proklamáció napján, több német tank érkezik a Népszínház utcai ház elé, ahonnan állítólag kilóttek... Kikergetnek a házból mindenkit, és a »Tattersaalba« (Lóversenypályára) hajtanak bennünket. Két napig tart a fogság a lóversenypályán. Ez alatt megszilárdul a nyilas hatalom az országban, és amikor hazaengednek, szétlőve találjuk a Népszínház utcai házat.”

A Népszínház utca 31. számú ház elleni bevetésen kívül a német nehéz harckocsik 1944. október 17-én részt vettek a Teleki László tér 4. körzetében kifejtett fegyveres ellenállás leküzdésében is. Erről számol be részletesen G. Zoltán, az akkor 15 éves likörgyári munkás:

„Mindenki a tegnapi [1944. október 15-i – Sz. N.] eseményeket tárgyalja! Tankok a Várban, rengeteg német a városban. Sokfelé közlekedni sem lehetett. És délután egy német járőrre rálóttek a Teleki tér egyik házából! Egy németet berántottak a kapu alá, lelőtték és kidobták a járdára! Rögtön lezárták a németek a környéket. A háztömböt körülvették és felszólították a bennlévőket – magyar segítséggel – hogy mindenki jöjjön ki a házból! Persze, senki se jött ki! A vastag bejárati keményfa ajtó zárva! Belelőttek a zárba, de az nem nyílt ki. Akkor a másik ház első emeletéről rájuk lőttek. Újabb halott és több sebesült!

Akkor a németek elkezdték válogatás nélkül lőni az ablakokat mindkét házon! Az üvegek kitortek, az elsőtető papírok mögött meg téglából falazott ablakok, kis lőréssel a közepén! Vagyis itt már felkészültek a támadásra!

Később elmentem megnézni a helyszínt. Alfréd is ott volt, mesélte, mi történt. Ő is lőtte a házakat három napon át, míg a Tigris tankok segítségével harmadnap leverték a lázadást. A házakban zsidók voltak többségben. Sokakat lelőttek, mások meg fogságba

kerültek a végén. Elfogyott a lőszer is. Tehát igaz volt, amit meséltek! Az utca szinte minden közeli háza egy kis erőddé volt kiépítve! Még a padlásokról is lőttek. A visszalövő németek szétlőtték a tetőket, cserepeket géppuskával. A falakban sok ezernyi puska- és géppisztolyövedék becsapódása volt látható. Néhol teljesen leverte a vakolatot a falakról a sok lövedék. Több házon, de még 200 méterre, az OTI oldalán is – [mivel a] Tigrisek lőtték a házakat gránátokkal – háromméteres lyukak tátongtak a falakban. Több tucatnyi!

Rengeteg ember harcolt a németek ellen [október] 15-17-ig! A németek meg a Teleki téri fabódék mögül tüzeltek a bennlővőkre. 18-án bementem Alfrédde, mert előző este megjött. Oda vitt, ahol ő is tüzelőállásban volt, egy fabódé sarkánál. Mindenfelé ezerszám a kilőtt töltényhüvelyek! A látvány szörnyű! A bódék is kaptak sok lövést, de ezred annyit se, mint a házak! Talán kilenc német halt meg! Alfréd annyit mondott. Abban már az első nap meggyilkoltak is benne voltak! De sebesült sok volt. Hatalmas túlerővel szemben kellett harcolniuk! Így is csak tankokkal sikerült őket leverni! Igaz, ha nincs lőszer, akkor tank se kellett volna!

A gyárban a munka megy, de az udvaron néha hallani a távoli fegyverropogást! Néha egész közelről hallatszik. Pedig ide a Teleki tér légvonalban megvan két kilométer is! Igaz, a házak sokat felfogtak a dőrejek zajából.

Másnap [1944. október 17-én – Sz. N.] – de mondták, a csata éjjel sem szünetelt – folytatódott [a harc – Sz. N.]. Délben mondták, Budáról telefonáltak, hogy Tigris tankok jönnek a hídon át Pestre a harcot befejezni. 13 tank! Aztán hallottuk a körúton a láncfalak csörgését, hiszen egy megálló ide a körút! A közlekedést meg leállították. Fél óra se telt el, már hallani is a dőrejeket. Tompán, hiszen a házak felfogják, szétszórják a hangokat! Sok dőrej, vagy két óra alatt!

Sokan kimenekültek a házakból a légópincékbe vágott átjárókon. Azokat később üldözőbe vették. Így lehetett, mert egyszer csak látom, amint éppen a hátsó udvarba megyek, hogy a szemközti fal felől – a környező házak tűzfalai voltak ott – hangos fegyverropogás hallatszik. Egyes lövések, majd néhány géppisztolysorozat! Csattannak a lövések, visszhangzik a zárt udvarunkon! Ez már csak egy-két házzal odébb lehetett! Honnan kerültek ide? Akkor, ahogy ott állok, földbegyökerezett lábakkal, látom, hogy ott, ahol a kis beugró van a tűzfalon, ahol három ablak nyílik, az egyik – jobboldali – ablakból valaki átugrik a szemközti ablakba. A távolság van két méter, ez meg a második emeleten történt! Az egész egy pillanat volt! Más nem is volt az udvaron! Aztán még valaki átugrott, de utána mindjárt valaki kibújt ugyanazon az ablakon, de nem ugrott, hanem több lövést adott le pisztolyából a másik ablak irányába! Aztán minden elcsendesedett! Az utolsó lövésre már többen kiszaladtak az üvegműből is, de akkor már nem lehetett látni senkit! Mondtam, mit láttam! Mindenki sietett gyorsan vissza a helyére. Aztán már sehol se lőttek, ez volt az utolsó lövés, amit hallottam.”

Fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a Népszínház utca és a Teleki László tér – zömmel névtelen – ellenállói jelentős létszámhátrányuk ellenére olyan példátlanul elszánt ellenállást tanúsítottak három hosszú napon keresztül, amelyet a németek csupán nehéz harckocsik bevetésével tudtak véglegesen felszámolni. Ezzel a „Kis-Varsó” területén harcolók véleményem szerint a hazai fegyveres ellenállás egyik legjelentősebb, ha nem a legjelentősebb fegyvertényét hajtották végre.

Joggal merülhet fel a kérdés: vajon a visszaemlékezők nem tévesztették el a harckocsik típusát? Elképzelhető, hogy egy másik német páncélosalakulat támogatta a felkelők felszámolását?

Budapest körzetében 1944 októberében négy német páncélosalakulat fordult meg. Ezek közül elsőként a német 109. páncélos dandár 33 Panther harckocsival és 11 Panzer IV/70

vadászpáncélossal felszerelt 2109. páncélos osztálya állomásozott a főváros körzetében 1944 szeptemberétől. Ezt az alakulatot azonban 1944. október 9-ig bezárólag az Alföldre vezényelték, majd az ott zajló páncéloscsatában vetették be.

Másodikként érkezett az 503. nehézpáncélos-osztály 45 Tiger B nehézharckocsival és egyéb támogató járművekkel. Az alakulat 1944. október 13-án érte le a fővárost vasúton.

Harmadikként a 24. páncélosadosztályt (benne a 24/III. páncélos osztályt) vezényelték Budapest körzetébe. A seregetestet eredetileg Szolnok körzetébe irányították, de a politikai események miatt 1944. október 15-én vasúti szállítmányait átmenetileg megállították a főváros körzetében. A fennmaradt adatok szerint a 24/III. páncélos osztály harcjárművei nem is rakodtak ki, hanem október 16-án tovább indultak Szolnok irányába.

A negyedik német páncélosalakulat a 12. rendőr-páncélosszázad volt, amelynek összesen sem volt 13 bevethető harcjárműve. Ráadásul a század csupán 1944. október 27-én indult útra Bécsből Budapestre.

Fenti visszaemlékezések egyébként is számos olyan adatot tartalmaznak, amelyek szerint a beavatkozó német harckocsik az 503. nehézpáncélos-osztály harcjárművei voltak. Ugyanis nem volt másik olyan német kötelék akkor Budapesten, amely Tiger vagy annak tűnő nehéz harckocsikkal rendelkezett, egyes részei a Nemzeti Színháznál is biztosítottak, de Budán is állomásoztak erői és 1944. október 17-én kora délután még Budapesten tartózkodott. Ráadásul biztosan tudjuk, hogy az 503. nehézpáncélos-osztály a Szolnokra való átcsoportosítás érdekében csak 1944. október 17-én délután rakodott be a Keleti pályaudvaron, amely igen közel fekszik a Teleki László térhez.

Am akkor az 503. nehézpáncélos-osztály egykori katonái vajon miért nem említették meg ezt a bevetést az egyébként igen alapos alakulattörténetükben? Nos, véleményünk szerint a háborús bűnökkel soha meg nem vádolt, 1943–1945 között számos hadszíntéren igen kiválóan helytállt és a hadijogot mindig betartva harcoló önálló páncélos osztály személyi állománya minden bizonnyal minél gyorsabban igyekezett elfelejteni ezt a „sötét” bevetést, amely makacs foltot ejthetett volna méltán kiérdemelt hírnevükön.

E sorok írójának nem kutatási területe a második világháborús magyarországi fegyveres ellenállás története. Így az események nem hadtörténeti jellegű részleteinek további felderítésére lehetősége nincs. Soraimat csupán rövid összefoglalásnak szántam. A hadtörténeti vonatkozások kutatását azonban szeretném folytatni. Ezért ha a Tisztelt Olvasók közül valakinek esetleg van a birtokában olyan korabeli dokumentum (például magánnapló, levél vagy akár egy fénykép), amely segít az eseményeket minél alaposabban megismerni, kérem, hogy itt vagy magánüzenetben lépjen velem kapcsolatba! Előre is köszönöm!

Dr. Számvéber Norbert

Egy túlélő fiatal zsidó, K.I. interneten közzétett vallomása is megőrökíti a nyilas államcsíny után spontánul megszerveződő ellenállást: „Az 1944. október 15-i Horthy-proklamáció meghíúsulása után, a zsidó házban, ahol laktunk, az egyik idősebb ember azt javasolta, hogy vigyünk fel téglákat a ház tetejére, és ha majd esetleg nyilasok próbálnak bejönni, akkor dobjuk a fejükre. Én ezt már akkor sem tartottam jó ötletnek, de, mivel megkértek rá, két magam-korabeli fiúval együtt megtettük.

Október 16-án megjelent a házban két felfegyverzett nyilas és két rendőr, és minket kerestek, ugyanis valaki feljelentett, méghozzá abban a formában, hogy mi fegyvereket cipeltünk fel a tetőre. Először a Munkácsy utcai rendőrörsre vittek be minket, ahol a

főnyilas vállalt minket (engem meg is pofozott), és be akart vinni a Röck Szilárd utcai Gestapo székházba, ami a biztos pusztulásunkat jelentette volna. A rendőr azonban (rendességből, vagy bürokratikus kötelességtudásból) ragaszkodott ahhoz, hogy minket a Mozsár utcai kerületi kapitányságon állítsanak elő. Így is történt. Másnap átvittek a Mosonyi utcai toloncházba, ahova rengeteg zsidót zsúfoltak be, és így elkeveredtünk a többi között. Harmadnap a Dohány utcai templomban töltöttünk egy éjszakát, majd szabadon eresztettek. A következő napon kellett bevonulniuk a zsidó férfiaknak sáncására.”⁵⁵

A főváros körüli szovjet ostromgyűrű bezáródását megelőző két hónapban, a nyilas kormányzat alatt zűrvaros és kaotikus viszonyok uralkodtak Budapesten, különösen 1944. október 15-én, 16-án és 17-én. Tömérdek kivégzés, illetve fegyveres leszámolás történt városszerte, melyeknek zsidók – különböző korú civilek, valamint munkaszolgálatos férfiak – voltak az áldozatai. Ezért a józsefvárosi zsidó ellenállás nyomait sem egyszerű felkutatni, illetve a benne résztvevőket azonosítani.

Erdemes azonban felidézni néhány vallomást, melyben feltűnnek a VIII. kerületi helyszínek, jellemzően a Városi Színház, a Teleki tér és a Józsefvárosi pályaudvar, ahol a németek és a nyilasok a zsidó lakosságot összegyűjtötték és terrorizálták.

1905-ben született nő: „Az Aréna úton védett házban laktam, sveiczi sutzpassom volt. Júniusban az összeköltöztetéskor csillagos ház lett, aztán a ház megszerezte a védettséget, ekkor lekerült a csillag. A nyilasok állandóan piszkálták a védett házakat, állandóan „ellenőrizték” a sutzpasszokat. Ez alatt az ellenőrzések alatt, ami kezük ügyébe akadt, mindent elloptak. 1944. 12. 04-én ismét megjelentek a nyilasok és 20 percnyi időt adtak a csomagolásra, amit hirtelen meg is tettünk és egy hátizsákba összecsomagoltunk. Elvittek a Teleki tér 5. szám alá, ahol megmotoztak és teljesen kiraboltak minket. Ruhaneműinket és az élelmet elvették. Bevagonírozásunk a Józsefvárosi pályaudvaron történt, ahol egy kocsiba 40 embert tettek fel.”⁶

1923-ban született szabónő: „1938-ban kezdődtek a zsidóellenes dolgok, minket nem érintettek, mert mint iparosok dolgozhattunk egészen addig, amíg csillagos házba nem kellett menni. Ezek a rendelkezések bennünk nagy elkeseredést váltottak ki. Nem tudunk csinálni ez ellen semmit. /H.H./ Én bent a Zsidó Tanácsnál dolgoztam, így elkerültem a munkaszolgálatot és a romeltakarítást. Mikor be kellett vonulni a Kisok pályára, létszámfeletti voltam. Később megkaptam a svájci védettséget és november első napjaiban mentem a Pozsonyi út 54-es védett házba, ahol 4 hétig éltünk és onnan a nyilasok egy reggel bejöttek és csináltak egy svájci passrevíziót, de ennek dacára mindenkit elvittek a Teleki tér 5. számba. Ott 2 napot töltöttünk, enni nem adtak semmit. 2 nap után este vagoníroztak, ez december 4-én volt.”⁷

1915-ben született budapesti nő: „A Sziget utca 25. számú úgynevezett védett házba költöztem a sárgacsillagos házból. Eleinte valóban azt hittük, hogy itt megvéd bennünket a svájci védlevél, azonban rövidesen látnunk kellett, hogy egyáltalán nem respektálják azt a nyilasok és napirenden voltak a házkutatások, razzziák a házunkban. Egy ilyen razzia alkalmával, 1944. 12. 04-dikén engem is elvittek a házból. Reggel 9 órakor volt a razzia. Azután a rengeteg embernek, akiket így a védett házból szedtek össze, és akiknek nagy része sok csomagot, ágyneműt cipelt magával, egész nap állni kellett a Szt. István parkban. Délután nagy kerülővel elvittek a Teleki tér 10. számú házba. Itt töltöttük az éjszakát teljes bizonytalanságban. Másnap reggel kivittek a Józsefvárosi pályaudvarra és vagonokba raktak.”⁸

Huszonkét éves nő: „A német bevonulástól kezdve állandó rettegetésben éltünk, apámat el akarta vinni a Gestapo, de olyan beteg volt, hogy otthon hagyták. Ezután következett a gettó. Ebben az időben apám súlyos műtéten esett keresztül, és ennek dacára október 16-án a nyilasok kihajtották a gettóházból, és felemelt kézzel hurcolták végig Budapesten,

egészen a Tattersallig, miközben a polgári lakosság üvöltött és éljenzett és élvezte, hogy a »libamájon hizlalt« zsidókat viszik agyonütni. A Tisza Kálmán téren leállítottak a Városi Színház falához háttal és kezdtek lövöldözni. Azt hittük, hogy mindnyájunkat agyonlőnek, de abbahagyták a lövöldözést és kezdték a férfiakat külön állítani. 65 éves súlyosan operált apámat puskatussal hajtották a Dohány utcai templomba, s a szemben lévő házból a nyilasok lövöldöztek ki, s azt mondták, ha még egy lövés eldördül, akkor megtizedelik az előttük álló csoportot. Mikor ezt befejezték, behajszolták az embereket a Dohány utcai templomba, és ott lezárták őket. Minket a Tattersallból éjjel 3-kor engedtek haza. Megérkezve a lakásunkba, addigra a nyilasok teljesen kifosztották. Apámról 2 napig nem tudtuk, hogy hol van, 2 nap után megérkezett a Dohány utcai templomból félhalottan. 2 napig együtt volt a család, amikor is plakátok jelentek meg a zsidó nők bevonulása tárgyában, és akkor nekem is be kellett vonulnom.⁹⁹

Harmincöt éves nő: „1944. december 4-én a Hollán utca 18. sz. védett házból hurcoltak el a nyilasok. Egy éjszakát a Teleki tér 5-ben töltöttünk, majd másnap átvittek a Teleki tér 10-be, ahol teljesen kifosztottak. Elvették az Omega karórámát és 900 p.-t. Másnap reggel vagoníroztak a Józsefvárosi pályaudvaron és három napig ültünk a vagonban, amíg elindultunk. A Ferencvárosi Pályaudvaron csendőrök észrevették, hogy 7-en kilógtak az ablakon, ezért mindannyiunkat kilökdöstek és megvertek, sőt tizedeléssel fenyegettek. A tizedelést csak az utolsó percben tiltotta le egy parancs. Az ütéstől a szájam teljesen felhasadt és nagyon vérezett. Csak 14 nap múlva kezdett el gyógyulni a sérülésem. 14 napig utaztunk étlen szomjan, mikor a magyar csendőröktől vizet kértünk azt mondták: »Dögöljete meg szomjan« – és nem adtak.¹⁰⁰

A Teleki-tér közvetlenül a második világháború befejezése után, 1946 tavaszán újra figyelemre méltó szerepet játszott abban, hogy a „zsidókérdés” ismét foglalkoztatta a közvéleményt. Az új életre kelt rémhír – vagyis hogy a zsidók keresztény gyerekek vérért veszik rituális célra – feltehetően a Teleki-téren keletkezett, legalábbis a *Világ* című napilap 1946. május 12-i száma szerint. Alapjául egy állami tisztviselő hatéves kislányának, bizonyos Z. Piroskának az eltűnése szolgált az év elején – a gyermek holttestére végül egy budai ház fürdőszobájában találtak rá. A rendőrség megállapította, hogy a kislányt egy játszótársa ölte meg a bátyja rejtegetett pisztolyával, de ebben sokan kételkedtek. A rendőrség életvédelmi osztálya ebben az időben, 1946 elejétől legalább tizenöt eltűnt gyereket köröztetett, és a neveket a rádióban is beolvasta a rendőrség, melynek telefonkapcsolat híján nem volt más lehetősége arra, hogy a vidéki kirendeltségeire továbbítsa a személyleírásokat.

De mindez nem indokolta volna a vérvádhisztéria kitörését, ha a rémhírek nem fejezték volna ki a szembenállást a kommunistákkal azonosított zsidósággal. A volt nyilasok kétségtelenül örömmel adták tovább a háborzongató történeteket, s idéztek elő hisztériát, melynek kezelése nehéz helyzetbe hozta a tapasztalatlan, kommunista vezetés alatt álló rendőrséget. Az első tömeghisztéria a Teleki-téren tört ki, május elején. Ruhát vásárló rákospalotai emberek, akik ott egy büfében romlott disznósajtot ettek, és rosszul lettek tőle, azt kiabálták a mentőkocsira várva, hogy gyermekhústól lettek rosszul, melyet a zsidók adtak el nekik. Ugyanekkor Újpesten, ahol a Teleki térhez hasonlóan megjelentek a holokausztot túlélő zsidó piaci árusok, egyesek „gyermekkörmöket” találtak a virsliben. Ők is kollektív hallucináció áldozatai lettek. Pesterzsébeten pedig az a szóbeszéd terjedt el, hogy a gyermekvirslit Pesten, a Lázár utca 8. alatt töltik. Kőbányán azt beszélték, hogy a Dob utca 7. szám alatt gyermekhús-szalámigyár működik. A hisztéria továbbterjedt Újpestre is, ahol azt állították, hogy a virsliben gyermekkörmöket találtak. Lincselésre tettek kísérletet a Lehel téri piacon is.

A vérvadás rémhírektől felzaklatott tömeg 1946. május 8-án a Teleki-téren kis híján meglincselte a „gyermekgyilkos zsidónak” tartott Molnár Lajos ószerest, akit csak rendőri fedezettel sikerült kórházba szállítani. A Józsefvárosból terjedt el ugyanis az egész országot előntő vérvád-hisztéria, mely aztán több helyen, pl. Hajdúszoboszlón, Kunmadarason, Makón, Miskolcon és másutt is felszínre tört, és jelentős szerepet ját a korabeli politikai harcokban.

1946. április 16-án a VIII. kerület József körút 63. sz. alól elveszett egy négyéves kisgyermek. Az eset antiszemita szóbeszédet indított el. Az Illatos út 5/b szám lakó egyik kislány május 8-án azt állította, hogy Molnár Lajos zsidó ószeres gyermekeket rabol el rituális gyilkosság céljára. A felheccelt lakók (többségében asszonyok) összeverték a férfit, akit a rendőrség alig tudott kimenekíteni. A tömeg az őrszobát is ostrom alá vette, ahová karhatalmat kellett kirendelni. Ezután Molnárt szembesítésre visszavitték a házba, ahol a lakók ismét brutálisan bántalmazták. A támadók a mentőautó ablakait is bevették. Az áldozatot súlyos állapotban kórházba szállították.¹¹

Hitélet és szórakozás

A Józsefvárosban 1869. év végén az izraelita vallásúak száma 2050 fő volt. Ekkor még templomuk nem volt, vallásuk gyakorlásához különböző helyeken, lehetőleg lakóközösségükben, imaházakat létesítettek.

A József körút és a Múzeum körút közötti területen 1867-ben létesült a pesti zsidóság első imaegylete, az Üllői út és a Mária utca sarkán lévő lakóházban. Az imaházat *Atlasz Samu, Kohn Jakab, Szauer Ármin és Weiszkopf Jakab* alapította. Ez kezdetben csak egy nagyobb szobából és konyhából állt, de később kibővítették, és a nők részére karzatot építettek hozzá. Az imaház férőhelyeinek a száma ekkor 440 fő volt. Néhány évvel később ez az imaház a Mária utcába, egy másik épületbe költözött, amelyet 1907-ben avattak fel.

A józsefvárosi palota- vagy Mánásnegyedben épült fel az 1876-ban alapított Országos Rabbiképző és Tanítóképző Intézet, amelynek felavatására 1877-ben került sor. Az intézethez saját imatermet létesítettek, ahol az intézmény növendékei, oktatói, illetve a környéken lakó zsidó hívők imádkoztak.

Az őszi nagyünnep idején ideiglenes imahelyként üzemelt a régi Országház nagyterme a Főherceg Sándor (ma Bródy Sándor) utca 4. sz. alatti épületben, továbbá már 1908-ban, amikor a hívek száma már több mint 23 és félezer volt a kerület akkori területén, a József körút 8. és a Szentkirályi utca 6. sz. alatti házakban is tartottak istentiszteleteket. Az előbbi épület (az úgynevezett Simplon-ház) első emeletén működött a Gyenes tánciskola, ahova a zsidó fiatalok jártak szórakozni-találkozni, s ahol ünnepi istentiszteletet is tartottak. Az utóbbi házról tudni kell, hogy 1903 körül építették, és 1939-ben a gazdag zsidó báró, Kohner bankár és családja vette meg. A Kohner-család a házat az Izraelita Hitközségre hagyta, és az államosítás után a lakások részben tanácsi, részben hitközségi tulajdonba kerültek.

Egyesületi imaház volt abban az időben a Szentkirályi utca 1. sz. alatt a Magyar Zsidó Ifjak Egyesületének épületében. Ideiglenes főünnepi imahely volt továbbá 1904-től a Kálvin tér 19., valamint 1914-től a Baross utca 5. sz. alatti Országos Izraelita Tanítóképző Internátusának termeiben, akárcsak a Baross utca 77. és a Baross utca 124. sz. alatt működő Izraelita Hitoktatók Egylete Imaházában.

1920-ban alapították meg az Ahavas Cheszed (= a jótékonyág szeretete) Imaegyesület imaházát az Örmvölgy utca 9/b. sz. alatt (ma Diószeghy Sámuel u.), ahol a rendszeres istentiszteletek mellett a templom eljárósága gyakran rendezett ünnepségeket, társasvacsorákat. A zájin-ádár (Mózes születésének és halálának emléknapja) ünnepélyek keretében rendszeresen tartottak gyászistentiszteletet, elhunyt tagtársaik emlékére.

Az Emberbarát Egyesület imaháza 1887-ben kezdte meg működését a Szilágyi utca 5. sz. alatti épület emeletén. 1895-ben a Kerepesi út 45. sz. alatt létesült dr. Grauer Vilmos magánimaháza. 1911-ben a Karpfenstein (ma Karácsony Sándor) utca 26. számú házban nyílt imaház. 1913-ban kezdte meg működését a Guttman Ignác vezetése alatt álló egyelet a Teleki tér 1. számú házban, az I. világháború után, 1920-ban pedig a Haladás Templomegyelet, a Luther utca 4. számú ház udvari épületében. A Békeegyesület imaterme a Dobozi utca 45. sz. alatt volt.

1921-ben a Magdolna utca 15. sz. alatt létesült az ortodox Sevesz Achi (= Testvérek együttléte) Egyelet imaháza. Ugyancsak e korból való a Magdolna u. 44. (a zsidó templom), valamint a Lujza utca 8. sz. alatti „Kereskedők temploma”. Ezek a piaci ószerekek és árusok törzshelyei voltak. A Lujza utca 21. sz. alatt volt az askenázi (= német, de valószínűleg galíciai-országi) imaház, amelyet különösen a Tóra-másolók látogattak. Ez időtájtban kezdte meg működését a Teleki tér 5. sz. alatti imaház és a Teleki tér 22. sz. alatti az úgynevezett Csörtkeve Sil szefárd zsinagóga. Alapítói ugyanis csörtkevi (galíciai) házsidók voltak. A Józsefváros Imaház-egyesület az Erdély utca 19. sz. alatt működött.

„A Nagyfuvaros utcai közösség székhelye eredetileg a Szilágyi utcában volt. Az volt akkor a kerületben a legnagyobb imaház. Az Emberbarát Egyesület (ez volt a gyülekezet akkori neve) iskolával is rendelkezett, s a nagy létszámra való tekintettel nagyobb helyre volt szükségük. Ez volt az oka, hogy a Szilágyi utcából el kellett költözniük. A tagok társadalmi gyűjtés útján, saját erőből vásárolták meg 1921-ben a Grosz Zsigmond és Neuvelt Róza tulajdonában lévő Nagyfuvaros u. 4. szám alatt házat, ahol régebben a Józsefvárosi Kaszinó működött. Udvari részében építették fel nagyméretű, 800 férőhelyes zsinagógát, melynek földszintjén és első emeletén közösségi helyiségeket alakítottak ki, egyesületi konyhával, kultúrteremmel, Freud Dezső tervei szerint. A templomot, amely a második világháború előtt nagyon látogatott volt, 1922 őszén avatták fel.

A jelenleg is működő, s a Józsefvárosban legnagyobb alapterülettel (hossza: 19,2 m, szélessége: 14 m, belmagassága: 7,80), s legtöbb hívővel rendelkező zsinagóga bejárata a földszinti előcsarnokból nyílik. A földszinten van az imahelység, a terjedelmes előteremmel és az egykori vendéglőből kialakított előcsarnokkal, ruhatárral együtt. A fölémeleten lévő női karzatra a Nagyfuvaros utcából elszeparált lépcsőn lehetett feljutni, ám ezt a bejáratot a háború után megszüntették. Az udvart teljesen beépítették zsinagógává, így a templomot három oldalról a zömök, négy pilléren nyugvó karzat veszi körül. A templom feszített vas-betonszerkezetű, természetesen világítást kap az egykori udvar teljes szélességét átfogó, lapos üvegtetőn keresztül.

A frigyszekrény és a bima (a Tóra-olvasó asztal) kialakítására a húszas évek jellegzetes, geometrizáló, később bécsi szecessziója és az Art Deco egyaránt hatott. A frigyszekrényt körülvevő korlát bejáratánál egy-egy pilléren kandeláber áll, faragott, aranyozott Dávidcsillagos dísszel. A középen álló, lépcsővel megközelíthető bima is hasonló kivitelezésű, rácsos korlátjának négy sarkán hatalmas menórakkal. A padok egyszerűen barnára festett, konzervatív kialakításúak.”¹²

Ahogy a templom előterében levő márványtábla is jelzi: a zsinagógát dr. Adler Illés status quo főrabbi, valamint Rosenberg Ármin és dr. Scheiber Lajos helyi rabbik szentelték fel 1922. szeptember 17-én. Ekkor választották meg a körzeti vezetőket is. Dr. Hajdu Marcell lett az elnök, az elnökhelyettes pedig Weisz Márk. Alelnökök lett Zimmermann Dezső, Hajdu Jenő és dr. Körmöczy Zoltán, míg az előljárásági tag Klinger Leó, Schwartz Bernát, Ungár Adolf, Wertheimer Lajos, Wertheimer Soma és Weiner Samu. A körzet titkára Sarbó Vilmos és Gosztonyi Gyula volt.

A Budapestről 1956-ban elmenekült testvérpár, a Pressburger fivérek így emlékeztek a Nagyfuvaros utcai zsinagógára, ahol 1944 utolsó heteit töltötték, más gyerekekkel együtt,

összezsúfolva: „Nagy és rejtelmekkel teli volt az a templom. Amikor először léptem be, csodálatos világ tárult fel előttem, amelyben azok az emberek, akiket naponta láttam vitatkozni, csereberélni, tevékenykedni, most imakendőikben fekete csikos, merev lárváknak tűntek. Én is másnak éreztem ott magam, a tér, a levegő, a fény különös formát és szerepet kapott. Nem tudtam a szememmel befogni, annyira nagy volt az a terem, végig oszlopokkal, szegletekkel, lámpákkal, karzatokkal és telizsúfolva zsidókkal. Később többször feltártam ezt a rejtelmes világot, de mindig csak apránként haladva, hol a szószekeket, hol a terem mélyét, hol a bejáratától balra eső részt, anélkül, hogy sikerült volna valaha is gondolatban feltérképezni.

Meglehetősen gyér volt a fény, s ebből a varázslatos atmoszférából, mintha a semmiből bukkantak volna elő, különleges jelenések emelkedtek ki. Igen, a piac zsidóinak templomában volt valami az égi Templomból és Salamon templomából, a zsidó nép örök kincséből. A női karzat nagyon keskeny volt, a felső szinten helyezkedett el, és sűrű rács választotta el a templom többi részétől. Ott ültek a nők mind sorban kendőkkel és fátylakkal félig elfedve arcukat. Néha lepillantottam a templomra a rácson keresztül. Egyenletes, megindult, méltóságteljes boldogságot éreztem és azt kívántam, hogy örökké tartson.”¹³

Működése során neves és nagy tudású rabbik funkcionáltak a Nagyfuvaros utcai körzetben. Mindenekelőtt Rosenberg rabbi: az ő unokái voltak a politikus Vas Zoltán és a történész Ránki György akadémikus. Scheiber Lajos, aki egészen a felszabadulásig végzett rabbinikus tevékenységeket a kilé-nél, és feleségével együtt a holokauszt áldozata lett. Az ő fia volt dr. Scheiber Sándor, a Rabbiképző világszerte ismert tudós igazgatója. Őt követte, de segéd rabbiként már korábban is mellette működött, dr. Salgó László, a budapesti rituális élet felügyelője és a rabbisági iroda vezetője, aki mindig szívügyének tartotta a körzetet. Az ő működése idején a Nagyfuvaros utcai zsinagógában volt főkantor Stern László, a kiváló énekes, a körzetben felnőtt Moshe Stern világhírű főkantor nagybátyja.

A háború előtt, különösen szombatonként és ünnepnapokon, rengeteg gyerek látogatta az istentiszteleteket. Ők rendszeresen jártak Talmud Tórára is, ahol megtanulhatták a zsidóság alapjait, és tagjai voltak az OMIKE-nek (Országos Magyar Izraelita Közművelési Egyesület). A háború előtt az ifjúsági csoport tagjai minden hónapban egyszer előadást tartottak a templom dísztermében. A Nagyfuvaros utcai zsinagóga (egyesületi, majd körzeti) elnökei (a templom alapításától, 1922-től fogva): dr. Hajdu Marcell, Weisz Márk, dr. Körmöczy Zoltán, dr. Vas Lipót, Dobó Zoltán, Köves Aladár, Atlasz Miklós, Steuermann Antal, Galambos József voltak, 1992 óta Streit Sándor.

A kerületben mindig működött női és ifjúsági szervezet. A vallásosabb, cionista ifjak a Szerdahelyi u. 1.-be jártak, ahol klubjuk is működött. 1930 körül, Pehr Sándor vezetésével komoly ifjúsági csoport jött létre, amelynek alapszabályait is ő állította össze. A Nőegylet legismertebb elnökei dr. Ságvári Sándorné és Szegő Artúrné voltak. A Nagyfuvaros utcai Női Tagozat jelenlegi elnöke az utóbbi leánya, Szegő Alíz.

Az Éc Háji (= Élet fája) ortodox imaegylet imaháza, a nagy zsinagógával szemben, a Nagyfuvaros utca 3/b. sz. alatti Kauffmann-ház első emeleti és udvari lakásában volt. A ház udvarán, a *táslich* célját szolgáló kút maradványa mindmáig látható.

A századforduló elején Oroszország és Galícia felől érkező, letelepedési engedéllyel nem rendelkező, haszid zsidók közül sokan béreltek szállást átmenetileg az úgynevezett Zsibárus-házban, a Lujza utca 16. sz., Magdolna u. 40/46. és Dobozi u. 19. alatti, annak idején még egybefüggő, egymásba átjárható épületegyüttesben. A román tulajdonosnak ugyanis jó rendőrségi kapcsolatai voltak, előre értesült a készülő razziákról. Így uzsoráron, egy-egy lakásba több családot is beszúfolva tudta értékesíteni ingatlanát.

Ebben a körzetben, érthető módon, számos kis szefárd és hászid imaház létesült. Ilyenek voltak a Dobozi utca 7–9. (átjáró-ház, amelyen keresztül a Lujza u. 8. zsinagógába is át lehetett jutni), a Szilágyi u. 4.; a Magdolna u. 2. szám alatt működő imádságos házak. A volt Tisza Kálmán (ma Köztársaság) tér 12. sz. alatti épületben hosszú ideig működött egy haszid imaház, ahol az 1940-es években az Ukrajnából átszöktetett belzi csodarabbi is működött. A rabbi itt mondta el híres búcsúbeszédét.

A Teleki tér 22. szám alatt házban található zsinagóga, jelenleg a főváros egyetlen szefárd (spanyol) rítusú, ortodox imaháza, az úgynevezett csortkovi zsinagóga, valójában nem a spanyol eredetű zsidók imádságos helye volt, hanem a galíciai (többségében csortkovi) haszidoké. Az imaház ugyanis a mai Ukrajna területén található Czertkóv (Csortkov) városkáról kapta nevét. Innen származtak el e templom alapítói, sőt, a Majna-Frankfurtba került Rotschildok is.

A Teleki téri közösségnek jiddis volt a nyelve; imarendje, szokásai csak annyira különböztek a német minhágtól (liturgiai szokásrendszerétől), amennyire a haszidizmus általában fölvelt némely hatást a törökországi szefárdiaktól, különösképp az észak-izraeli Cfat (Safed) városában élt legendás kabbalistától, a „szent oroszántól”, Jichák Lurja Askenázitól.

A több mint 100 éve épült lakóház földszintjén berendezett egyszerű zsinagóga az udvarról nyílik. Körülbelül 50 férfi és 30 nő fér el a belső térben, természetesen egymástól függönnyel elválasztva. Eleinte rengetegen látogatták az istentiszteleteket, főleg a piaci árusok és a vallásosabb zsidók. A háború után a kereskedők temploma és a Zsibárus házban (Magdolna u. 44.) működő zsinagóga megszűnt. A két gyülekezet híveinek többsége ettől kezdve ide járt imádkozni. Eleinte a tudós Lichtmann Navhman, majd veje, Lebovics József látta el a rabbi teendőket, kántorként a zsinagóga széphanjú, tanultabb és vallásos tagjai (Zenner Nándor, Gold Vilmos és mások) tevékenykedtek. A gyülekezet vezetője Koltai József nyugdíjas hitoktató (1886–1966), majd a Glaser-fivérek vállalták magukra. A mindennapos imádkozás mellett minden hónap végén tartottak „Szombatbúcsúztató halvacsorát” (salesüdeszt).

Berendezési tárgyai a padosoroktól a Tóra-szekerényig, a megalapítástól kezdve mind a mai napig megegyeznek. A Tóra-olvasó asztalt, ahol ma lejnolnak (Tórát olvasnak), a Dobozi utcai templomból hozták el, miután azt megszüntették. A falra eredetileg a „Somér Jisraél” kezdetű ima volt felírva, de a templom beltéri festése során azt lefestették. A zsinagóga ma az Autonóm Ortodox Hitközséghez tartozik, noha rítusa folytán attól mégis elkülönül. Istentiszteleteket ma már csak szombat délelőttöként és ünnepnapokon tartanak.

Az előzőekben felsorolt imahelyeken kívül a kerületben a 20. század elejétől további jelentős számú imahely működött, ám ezekről hiteles adat nem maradt ránk. Azok, akik a piacon dolgoztak, a tér körül számos kis zsinagógát, imaházat, illetve imaszobát létesítettek. Például a lengyel árusoké volt a Lujza utca 8.-ban a „Szachre Pajlen” imaház. A többiek a Teleki tér 1.-ben és 5.-ben, a Dobozi utca 3.-ban és 7–9.-ben, az Erdélyi utca 19.-ben, a Lujza utca 21.-ben és még számos kis imaházban imádkoztak. A piaci árusok többnyire a Zsibárus ház U alakú tömbben (Lujza utca 16. – Magdolna utca 40–42–44–46. és Dobozi utca 19.) laktak. Ez volt a központja a zsibárus szervezeteknek.

A Józsefvárosban a hagyományos zsidó élet minden kelléke megtalálható volt. A Nagyfuvaros utca elején (a 4. számú házban) zöldészes, odébb (a 27.-ben) pékség működött, ahová péntek délután a sóletet vitték a zsidó asszonyok, hogy megsüljön a kemencében, mire a szombati asztalra kerül. Innen nem messze, a Dankó utca 28.-ban volt kóseráj; a Kender (ma Auróra) és Bérkocsis utca sarkán a vegyesbolt. A vegyesbolt tulajdonosa évről évre a PÁSZKA MAC felirattal akart széles vevőkört becsalogatni magához. Nem

volt szigorúan kóser, de arra ügyelt, hogy a tejes és a zsíros élelmiszert elkülönítse egymástól. (Mészárszék működött a Magdolna utcában is.) A híres Engländer pék a Teleki tér és a Karpfenstein utca sarkán (ma Karácsony Sándor u. 1.), az úgynevezett Brüll-templom épületében kezdte működését. (A II. világháborúban itt sok zsidót rejtegettek, de az épületet bombatalálat érte.)

A Nagyfúvaros utca 26.-ban működött a híres Czóbel-nyomda, amelynek héber betűkészlete volt, és sok héber könyvet, aprónyomatványt jelentetett meg. Ő adta ki 1944 nyarán (!) illegálisan a belzi csodarabbi búcsúbeszédét *Drisat prédá* címmel. Ez volt a holokauszt idején napvilágot látott utolsó zsidó kiadvány. A Nagyfúvaros utcai templom első rabbija, Rosenberg Ármin a Bérkocsis utca és a Kender utca sarkán (ma Auróra u. 7.) lakott, az első emeleti saroklakásban. Gyakran üldögélt az erkélyen, és sokan jártak hozzá bölcs tanácsért, mert a környéken igen nagy tisztelet övezte személyét.

A Kun utca 12. (III. emelet 27.) bérházban volt az elmúlt évszázad egyik legnagyobb magyar rabbijának, Scheiber Sándornak az otthona. Kétszobás, egyszerű lakás volt. A Scheiber-család lakott ott, Scheiber Lajos (1867–1944), a Nagyfúvaros utcai templomkörzet rabbija. A háború után, amikor már egyre nehezebb volt lakáshoz jutni, Scheiber Sándor, a hagyomány tiszteletéből, meg persze azért is, mert a Kun utcától a Rabbiképző Intézet csak néhány sarokra volt, ott maradt haláláig. Apósa, Bernáth Miklós zuglói főrabbi is ott lakott. Scheiber professzor lakását úgy kell elképzelni, mint egy igazi könyvtárat. A könyvek mellett rengeteg adatgyűjtő cédulával és kézirattal, levéllel voltak tele a polcai. Sok eredeti kézirat származott Kiss József, Arany János, Mikszáth Kálmán, vagy József Attila kezétől.

A zsidó lakosság szórakoztatásáról a nagyobb vendéglőkben fellépő jiddis színtársulatok gondoskodtak, többek között a híressé vált Wertheimer-mulató egyszerű spárgaszőnyeggel letakart dobogóján. A mulatóhely a Népszínház utca 28.-ban működött és „orfeum jellegű” volt. Műsorát Bass Lajos szervezte: lengyel zsidó (jiddis) népies dalok hangzottak itt el, kelet európai, szlávos hatást mutató zsidó dalok, jiddis szövegekkel. Az 1886-tól 1912-ig fennállt „zengerájról” címszó található a Magyar Színházművészeti Lexikonban (Akadémiai Kiadó, 1994, 869. o.) is. „Wertheimer mulató: zenés kávéház a Népszínház utcában. 1886-ban alapították. Műsorában éveken át lengyel zsidó társulatok léptek fel, élükön Litmann Pepi énekesnővel, akinek nevével később majd minden orfeum műsorán lehet találkozni.” Nevét tulajdonosáról, Wertheimer Lajosról kapta. Első orfeumát 1886-ban nyitotta meg az Új vásártéren (Köztársaság tér). 1906-ban társult Steinhardt Gézával, és a Rákóczi úti Nemzetközi Orfeumot igazgatták. 1912-ben megvette a Szerecsen (Paulay Ede) utcai Palais de Dance épületét, amely ettől kezdve Kristálypalota néven működött. Guthi Imre Fővárosi almanachja szerint „Wertheimer Lajos kávé és mulatótulajdonos. Az ipartestület régi, előkelő tagja, a Józsefváros társadalmi életében szép szerepe van, a fővárosi bizottság tagja.”

Az orfeumok műsorai fokozatosan elmagyarosodtak, követték a közönség igényét. „A német műsor után – emlékezett vissza Somlyó Zoltán –, fel-felugrott egy-egy vendég, egy kereskedőség vagy egy-egy konflis kocsis, aki standjáról bement néhány percre a Wertheimerbe, és hangosan követelték a magyart! A lokál tulajdonosok belátták, hogy egy újabb kor virradt rájuk. A »művész« uraktól és hölgyektől most már maguk követelték, hogy műsorukba állandóan illesszenek be magyar számokat is.”¹⁴

A Wertheimer mulató előadásai 1906-ban még alapvetően jiddis darabokra épültek. „Ami emellett van – írta Vári Rezső 1906 novemberében –, csak arra szolgál, hogy kikerekítse a műsort. Itt már annyira a zsargon hangneme az uralkodó, hogy aki ezt a nyelvjárást nem érti, egy hangot sem értene meg.”

Az Internationale Artisten Revue a Wertheimert még három évvel később is a „lengyel-zsidó múzsa” éltetőjeként jellemezte. 1908 és 1911 között, a Monarchia jiddis brettlijei-nek csillaga, a tarnopoli születésű Pepi Littmann két 78-as lemezt is felvett Budapesten, az egyiket a Premier Record, a másikat a Baby-Record gondozásában. A dalok címei: Messiach per Automobil, Schojmer Jisruel, Kol Jisroel Chaverem, Das Talesl „A ruganyos városi zsidónők [...] angolul beszélnek a társalkodónővel, de szívből csak a Wertheimer kávéház lengyel (értsd: zsidó) színtársulatánál mulatnak”, írta Krúdy egy 1917-ben közölt, a háborús idők Pestjét leíró elbeszélésében. Elképzelhető, hogy Krúdy kicsit összemosta az éveket. A kelet-európai jiddis vendégtársulatok a háború előtti években rendszeresen feltűntek a mulatók színpadán, ekkortájt leggyakrabban az 1909 és 1912 között működő, Szerecsen utcai Friedmann Orfeumban. De a sztár, Pepi Littmann még 1914 első felében is hónapokon át fellépett a Bálint Dezső vezette elegáns Royal Orfeumban.¹⁵

A zsidó vándor társulatok tréfákat és bohózatok mellett melodramákat is játszottak a közönség, köztük Ignotus legnagyobb gyönyörére. Ő egy 1908-as cikkében, azt bizonygatta, hogy „a taknyosságnak s a tetveségnek is” megvan „a maga szépsége és költészete”, és Pepi Littmann és társulatát hozta például. „Aki nem hiszi, menjen el a Wertheimer kávéházba, és, ha ért egy kicsit színészethez és beszédhez, nézzen és hallgasson meg egy Litmann Pepi nevű, nem is túlságosan fiatal s éppen nem a legszebb lengyel lányt vagy asszonyt, aki kaftános és pajeszes zsidólegénynek öltözködve és zsargon-nyelven énekel mindenféle sikátori malacságot és gheftó-érzelmisséget. De oly szemtelen jókedvvel, oly patakzó biztossággal, olyan egyszem pillantás alatt egybemarconizódó össze-köttetésben az egy szavát alig értő közönséggel s oly elektromosan megtöltve első kilépésével színpadot és nézőteret, hogy, vakaródzva s keze fejébe törülve meg az orrát, föl is hüppögve, amit le nem törült s nem is alt, hanem basszus hangon, nem is énekelve, hanem kiabálva, olyan erre született megtestesítője a fajtája népiességének, mint csak is Blaháné, az ő bájjóságában, a magyarnak, és csakis Hansi Niesse, az ő huncutságában, a bécsinek. Igen, ami elektromosság, mint a leideni palackba, bele van igézve egy fajiságba, egyéniségbe, külsőségeibe, mindaz kiserked, kisercen, kisziporkáz és kipattan e pompás nősze-mély kövér ujjai alól, kivillámlik a vele stagionező oláh-zsidó színtársulat primitív és érzelgős darabjainak rabbinus-személyeiből, kitáncol marsalik-figuráiknak, a sekrestyés samesznak, a házasságszerző sadhennak retékboffenéses mókáiból, bakugrásos tánciaiból.”¹⁶

Raj Tamás nagyapja, Gold Vilmos is fellépett fiatalon az utolsó pesti zengerájban, Littmann Pepivel együtt. Népi szindarabokat, valamint neves színműveket, például Goldfaden Szulamitját és Anszki A dibbukját adták elő. Bár Litmann Pepi a húszas évek végére már visszavonult, a Józsefvárosban maradt közönsége a jiddis szórakoztató műsoroknak. Az *Egyenlőség* 1929. április 20-i száma számolt be arról, hogy „Híres művészek, politikusok és bankárok nézik meg a zsargon színészeket”. Az Egy este a budapesti jiddis kávéházban című cikk arról tájékoztatta az olvasókat, hogy a Népszínház utca végén, az Alföldi utca sarkán vagy egy szerény kabaré, a Nagy Komédia, ahol kis bohózatokat, apró vígjátékokat játszanak. Itt vert ugyanis egy tanyát egy Csernovitzból érkezett zsidó vándorszínész társulat, összesen talán nyolcan-kilencen. Vezetőjük Carl Siegler, a primadonnájuk Sevilla Pastor volt. Műsoruk két részből állt: az elsőt magyarul, s második jiddisül adták elő. „Eleinte néhány színházi ember ment ki, valósággal fölfedező útra a Népszínház utcai kabaréba. Később már autók sorakoztak fel a Népszínház utca és az Alföldi utca sarkán. Ma már az a helyzet, hogy esténként kiakasztják a »megtelt« táblát, törzsvendégek vannak, előkelő pesti zsidó bankárok, művészek, írók, közéleti emberek, gyárosok, estéről-estére ott ülnek az első sorokban.”

Józsefvárosi zsidók: fényes pályák és tragédiák

Írók és költők. Kiemelkedik közülük az úttörő, Molnár Ferenc (1878–1952), az első jelentős magyar író, aki Budapesten született, a városnegyed újonnan kiépült főútvonalán, a József körúton. A 83. sz. ház első emeletén, 1878. január 12-én látta meg a napvilágot. Szülőkerületében három tábla is őrzi emlékét: a József körút 83. számú bérházon, a Pál utca 2. számú épületen és a Molnár Ferenc tér 2. számú ház falán. A bérházat édesapja, Neumann Mór (1848–1907) építette, aki sebész volt, de sokáig üzemorvosként dolgozott: előbb a Margit hidat építő Eiffel-cégnél, majd a Ganz Gyárban. Kapcsolatokat tartott fenn a korai munkásmozgalom vezetőivel, a szociáldemokrácia megalapítóival, de barátja volt a Budapesten született, szintén orvos Max Nordau, aki Herzl Tivadar mellett a korai cionizmus legjelentősebb teoretikusa és szervezője volt. Molnár fiatalon megismerte ezeket az embereket, és az általuk vallott eszméket. A magyar zsidók számára a szocializmus és a cionizmus egyaránt alternatíva volt. De Molnár egyik eszme körhöz sem szegődött: a magyar nyelv és az irodalom vonzotta, s tartotta bűvöletében. Egész életműve az asszimiláció kimeríthetetlen témáját dolgozza fel, és a hazai tapasztalatokat olyan szellemesen, akkorra átéltséggel öntötte formába, hogy műveivel a maga korában az első világháború előtt és utána világsiker aratot. A világirodalom egyik legszebb ifjúsági regénye, Józsefvárosban játszódó *Pál utcai fiúk* is erről szól: Nemeček Ernő szívből jövő szeretete a grund iránt, kötődése öt befogadó társaihoz, hősiessége és áldozatkészsége az író személyes érzéseiből, átélte élményeiből fakad. (A regény megjelenésének századik évfordulóján avatták fel a Pál utcai fiukat megőrkítő szoborcsoportot, Szanyi Péter alkotását a Práter u. 11. számú iskola előtt, ahova gyerekként Molnár is járt.) A Józsefvárosban játszódik az *Üvegcipő* c. nagyszerű darabja is. A városrész baloldali hagyományait örökölte meg 1918-ban írt, Andor című regényében: vallástalan zsidó főhőse egy ott élő, szervezett munkás lányába szeret bele, s ettől az érzéstől remél, végül hiába, megváltást.

„A Kender utca egyik emeletes házában talált kiadó szobát, most ott lakott két nap óta. Több levegőt érzett maga körül, hogy divatos nőket és elegáns férfiakat nem látott. Ezeknek a szegény józsefvárosi házaknak az élete, amely alapjában véve éppoly nyomorult és szennyes volt, mint azé a másik társaságé, amelynek látása elől idemenekült, most tisztának és boldognak tűnt fel előtte. A szegény emberek és az idegen emberek más világot ringattak körülötte. »Nem gyógyulok meg itt – gondolta –, de talán egypár nappal tovább bírom.« Tegnap egész délután kisgyermekkel játszott Gubásék udvarában. »Ha örökre köztük maradhatnék – gondolta. Aztán, amikor a gyerekek hazaszéledtek, azon töprengett, hogy ez mind nem elég, mint menekülés az életből, idegenek közé, gyerekek közé, csupa olyan helyre, ahol állandóan mégse maradhatott meg. Tegnap este már rá nézett a vacsoránál Kubényi Sándor, de még mindig nem szólt hozzá. Pedig említette az asztalnál, hogy egy időre ő is Juli kosztosa lett. Már kétszer-háromszor felmerült benne a gondolat: mindent otthagyni, idejönni, munkásnak lenni, a Kubényi Sándorok nyílt és bátor életét élni. De úgy össze volt törve benne minden, hogy ezt az eszmét mindannyiszor, ahányszor csak felmerült, szomorú mosollyal végezte ki. »Korábban kellett volna...« Aztán: »Pfuj, micsoda gyűlöletes dolog lehet ez az ő szemükben: egy gazdag úrfi, aki életundorában és bánatában úgy megy közénk, mintha kolostorba vonulna.«

Ezen a harmadik estén a két szocialistának nem terítették Gubásék asztalán. Gyűlösen voltak, s ilyenkor kocsmában vacsoráztak. Andor szabadabbnak érezte magát. És ezúttal különösen kedves és nyugalmas volt az őszi este. Künn egy kis szél járt, s itt benn, a petróleumlámpa alatt az egész napi erős munkán üldögélő emberek szent csendessége... Andor is pihenést érzett. Egész délután kóválygott a Józsefváros külső részein, egészen a Kálváriaig járt, bekalandozta a Koszoni utca, a Szűz utca vidékét, a hosszú Práter utcán

kiment végig, minden udvarba benézve. Úgy állt meg a házak kapujában, mint a kirakatok előtt szokás. Kétszer is megesett vele, hogy megszólították:

- Kit tetszik keresni?
- Senkit – mondta, és továbbment.
- Mikor a második helyen kérdezték tőle, hogy kit keres, ezt felelte egy asszonynak:
- Magamat.”¹⁷

Molnár, bár tizennyolc éves korában elhagyta a szülői házat, sokszor megfordult a józsefvárosi szerkesztőségekben. A 19. század végi sajtómágnás, Rákosi Jenő a Józsefváros szélén, a Nemzeti Színház (akkor még Népszínház) háta mögött, a Röck Szilárd utca és a József körút között telken építtette fel a Budapesti Hírlap újságpalatóját Czigler Győző tervei alapján. Az 1893-ban átadott épületben született meg a magyar bulvársajtó: a Budapesti Hírlap kiadóhivatali vállalkozásaként indult meg három évvel később az Esti Újság, az első utcai árusításra szánt, rikkancsok által terjesztett olcsó hírlap. Később valóságos „sajtónegyed” alakult ki, sorra költöztek ide a századfordulótól kezdve kisebb lapok, hetilapok szerkesztőségei. Különböző irányzatú újságokat szerkesztettek a Gyulai Pál és a Mária utcában is. A Röck Szilárd utcában a Nap című politikai szenzációlap nyomdája (9. szám) és szerkesztősége (12. szám) működött.

A Népszínház utca 22. volt a Polgári Serfözde bérháza, vagy ahogy máshogy nevezték: a Sörös palota. Nevezték Szódás-háznak is, mivel a szódás kocsik és lovak jártak ki-be széles hátsó bejáratán át. Élete vége felé itt lakott, a III. emeleten, Kiss József (1843–1921), a legnagyobb magyar zsidó költő, *A Hét főszerkesztője és kiadója. Itt volt lapjának szerkesztősége* is. A költő a Röck Szilárd utcából költözött ebbe a palotába, mert nyugalmasabb helyre vágyott időse korára. Patinás lakásáról, perzsaszőnyegeiről még ma is beszélnek. Kosztolányi Dezső így írt róla: „A selyem-perzsáktól derengő szobában, párnáktól körülámasztva trónolt a rengeteg ágyon” (Nyugat, 1922).

A magyar irodalom egyik legnagyobb alakja, Radnóti Miklós, a Józsefvárosban született, itt volt gyerek. Munkaszolgálatosként lőtték agyon 1944. november 9-én, Abda határában, majd az exhumálást követően a Kerepesi úti temetőben temették el, 1946-ban. Emlékére, szülőházán az egykori Örömvölgy, ma Diószeghy Sámuel utcában emléktáblát helyeztek el 1999. október 18-án. Szerb Antal, akit a Józsefvárosi pályaudvarról deportáltak munkaszolgálatosként 1944. november végén, 1926 szeptemberétől a Vas utcai községi felső kereskedelmi iskolában tanított német és francia nyelvet. 1935-ben így írt a városrészről „Budapesti kalauz marslakók számára” című művében:

„Józsefváros. Az egész városrész albérletbe kiadó. Az albérlők a jövő Magyarországot. Orvostanhallgatók a klinikákról, finom elméjű bölcsesek, a Városi Könyvtár tisztviselői. Esténként borral locsolgatják meggyulladni készülő agyukat, az Adria Hajóban, ahol nagyobb és spontánabb a lárma, sűrűbb a füst és kedvesebb a készpénzért kapható szerelem, mint a Montparnasse-on. Az albérlők idővel mind ismert emberek lesznek. De kicsodák a főbérlők, senki sem tudja megállapítani. Hol volt az a sok férfi, aki után ez a rengeteg özvegy és árva maradt? A főbérlő kijön az Ön csöngetésére, a fején valami olyan háló van, mint apám korában a bajusz kötő, és szidja a jelenlegi albérlőt, aki még mindig nem kelt fel. A főbérlő minden testrésze idővel füllé alakult, magánélete nincs, teljesen feloldvad albérlője megfigyelésében, aminthogy őseiről is mind lemondott, kiakasztotta őket a főbérlő szobájába, a papírvirágok fölé és a kitömött kőszáli tyúk alá. És Ön mégis valami misztériumot fog sejteni, amint karácsony előtt magányosan baktat a józsefvárosi utcák homályán, nem tud szabadelni attól a gondolatától, hogy a főbérlő, befőttes üvegei közt, valami receptet őriz, az életnek valami abszolút rendjét, amely csak a Józsefvárosokban nyíllhat virággá, szőke lányok formájában, itt és az egész világon.”¹⁸

A Nagyfuvaros utca, a Kisfuvaros utca és a Köztársaság tér környékén nevelkedett számos zsidó vagy zsidó származású író és színész, mint Mándy Iván, a már említett Giorgio és Nicola Pressburger, továbbá Fejes Endre, Garas Dezső és Kézdy György, hogy csak néhányat említsünk név szerint.

Idézzük fel végül Zelk Zoltán 1933-ban írt, csodálatos versét a Józsefvárosról. A költő, aki maga is megjárta a Mosonyi utcai toloncházat, 1973-as, Bekerített csönd című kötetének fülszövegében így írt önmagáról:

„1906. december 18-n születtem. Hogy hová való vagyok, nem tudom megmondani: születési helyem Érmihályfalva, gyermek Miskolcon, kamasz Szatmáron voltam, aztán Budapesten a Józsefváros, Zugló és Angyalföld a hazám. Közben összesen öt évig voltam munkaszolgálatos, toloncház- és börtönlakó. Kenyérkereső foglalkozásaim közül is megemlítek néhányat: dodzsemkocsi tologató, segédmunkás, színi bíráló, lektor, gyermeklap szerkesztő. Bőven volt hát részem úgynevezett élményben, talán ezért is, hogy nem „intellektuális”, hanem érzelmi költő vagyok, ahogy azt néhány bírálóm megállapította. Volt, aki azt írta rólam, úgy vagyok költő, ahogy a rigó rigó. Vállalom. Szeretnék még néhány évig füttyülni, de nemcsak tavasztól őszig, ahogyan a rigó – hanem télen is.”

Józsefvárosi hajnal

ÉS KÉK ÉS KÉK
és egyre kékebb
és megpattan a cimbalom,
a küszöbről még visszanezék,
nem dübörög már a falon,

nem hullámszik a tánc árnyéka,
egy eltaposott hegedű
gyermekhangon felnyűszít néha
és kék és kék és keserű.

KÉK CILINDERÉBŐL
a hajnal
fákat varázsol, s házakat,
kis kurvák szomorú kalappal
szállnak az ablakok alatt.

Mert mindig is volt, aki szárnyal,
mert mindig lesznek angyalok,
akik ha törött, sáros szárnyal,
de sohase, sohase gyalog.

EGY FÉLLÁBÚ KOLDUS
zihálva
áll a tejszínű hold alatt,
tört mankójával hadonászva
felkölti a galambokat.

De tudja már, hiába áll ott,

mankójával hiába suhog,
partra vonják a teli hálót
a razziázó hekusok.

FELRÖPPEN A GALAMBOK

csokra
fordul, cikázik, meglazul,
kibomlik és a párkányokra
lassú hullással visszahull.

A kialvó hold füstté lobban.
Kinyit a csarnok. Kosarak,
ládák közt fanyar forrás csobban
szívárog a friss gombaszag.

A RÁKÓCZI TÉRI

padokra
kiül a munkátlan sereg,
csak nézik rozsdás halomba
gyülő lehullott perceket.

A pad támlájára hajolva
csak ülnek, ülnek, ülnek ott,
csak ülnek, mint akik horogra
várják a tegnapi napot.

HAZÁM VOLT

ez a táj nékem,
e süppedő sikátorok,
hajdan volt hajnalok vizében
most bokáig gázolok.

És ami kék volt, egyre kékebb,
És hegedű és cimbalom,
Ott imbolyog, bármerre lépek,
árnyékom a régi falon.

(1933)

Szervezett munkások és vezetőik. Mónus Illés, a „régimódi munkásvezér” nem a ke-
rületben lakott, de itt élt, hiszen a Szociáldemokrata Párt Conti utca 4. szám alatti köz-
pontjában dolgozott. 1909 novemberében költözött ide a párt vezetősége és a Népszava
szerkesztősége. Orosz zsidó családból származott, Baltában született 1888-ban. Apja ek-
kor menekült a pogromok elől Magyarországra, és cipészként dolgozott Újpesten, majd
bekapcsolódott a munkásmozgalomba. Példáját követve Mónus Illés (eredeti nevén:
Brandstein Illés) a cipőfelsőrész-készítő szakmát tanulta ki, majd funkciókat töltött be az
SZDP-ben és a Bőripari Munkás című szaklapot szerkesztette. 1933-ban a párt főtítkárává
választották, szerkesztette a Népszavát és a Szocializmus című folyóiratot, egészen 1939

nyaráig, amikor meg kellett válnia a tisztségeitől. 1944 őszén a Gestapo letartóztatta, majd a nyilasok agyonlőtték.

Józsefváros zsidó múltjától elválaszthatatlan a szociáldemokrácia és a szakszervezeti mozgalom, annak ellenére, hogy az itt nagy számban élő szervezett munkások nem gyakorolták a vallásukat, ugyanakkor továbbra is zsidónak vallották magukat. Azonosultak a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1891-ben megjelent, elvi nyilatkozatával, mely kimondta: „Az MSZDP arra törekszik, hogy az összes népet, nemzetiségi-, faji és nemi különbség nélkül a gazdasági függés bilincséből kiszabadítsa, annak politikai jognélküliségét megszüntesse, valamint hogy a munkásnépet a szellemi satnyulásból kiemelje.”

A korai munkásmozgalom vezetői, a tagság, sőt, valószínűleg az első szervezkedéseiknek otthont adó kocsmárosok is jórészt zsidó származásúak voltak. A sűrűn lakott VIII. kerületben élt a főként zsidó és német származású ipari munkásság legaktívabb része, mely a szakegyletekbe tömörülve megalapozta a szakszervezeti mozgalmat és a szociáldemokrata pártot. A szakegylet segínyt nyújtott a bajban, ugyanakkor közösséget alkotott, ahogy ezt Molnár Ferenc is megörökítette Andor című regényében. Amíg nem épültek meg a székházak, a szaktársak rendszerint a lakásukhoz közeli kocsmákban jöttek össze, s ehhez a környezethez később is ragaszkodtak. Távolról sem volt véletlen, hogy a szociáldemokraták többször is feldúlt központjukat a Conti, a mai Tolnai Lajos utcában építették fel, a „vigalmi negyed” kellős közepén, nyilvánosházak és kocsmák között. Itt építették fel otthonaikat a legbefolyásosabb a szakszervezetek is: a Vas- és fém munkások (a Magdolna utcában) és a nyomdászok (a Sándor, ma Gutenberg téren). A negyvenes évek elején a nyilasok kampányt indítottak a „zsidó szociáldemokrácia” felszámolásáért. Ezt az akkori belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc megakadályozta, ellenállt a nyomásnak. Ezért az MSZDP és szakszervezetek egészen a német megszállásig, 1944. március 19-ig legálisan működhettek, és a Népszava is megjelenhetett. De a nyilas újságírók is akadálytalanul uszíthattak, úgy, mint a Virradat főmunkatársa, Fiala Ferenc, aki 1941-ben Vörös kalapács címmel egész könyvet jelentett meg a témáról. Fiala adatai megbízhatóak, csak az értelmezésük végletesen torz. Elég, ha csak egy bekezdést idézünk belőle:

„Érdekes és mindenképpen megemlítendő tény, hogy az 1904. évi szakszervezeti tanács szónokai majdnem kivétel nélkül mind zsidók voltak. Az igazolóbizottságban például a következők kaptak beosztást: *Fleischer* Dávid, *Kóhn* Miksa, *Lehoczky* Manó, *Gausser* Antal és *Horovitz* Gábor. Az igazolóbizottság jelentését a későbbi kommunista népbiztos, Horovitz Gábor adta elő, aki a jelentés szerint 56 000 munkást képviselt. Az osztrák szakszervezeti tanácsot egy *Grünwald* nevű zsidó szociáldemokrata képviselte. Az elnöki tisztikart az ugyancsak zsidó *Jászai* Samu a következő személyekkel ajánlotta betöltetni: *Teszársz* Károly, *Matós* Jenő, *Mujdrica* József, *Farkas* István, *Beck* Samu, *Lehoczky* Manó és *Lerner* Dezső. A részletes tárgyaláson a következők szólaltak fel: *Kóhn*, *Garbai*, *Horovitz*, *Drucker*, *Weál* Miksa, *Gogoya* György, *Jászai* Samu, *Berger*, *Nuszbaum*, *Neuhaus* Vilmos – *egy-egy résztvevő kivételével majdnem mind zsidó*. A kongresszus második napjának a szónokai a következők voltak: *Fleischer* Dávid, *Weil* Miksa, *Kóhn* Miksa, *Grosszmann* Hugó, *Roth* Artúr, *Vanczák* János, *Garami* Ernő és *Schwarcz* Ambrus és *Schwarcz* Samu – *kettő kivételével valamennyien zsidók*. Ezek az emberek irányították már ekkor a szociáldemokrata párt munkáját, s nem csodálkozhatunk, hogy a magyar munkásvezetés teljesen nemzetközi vágányokra siklott át.”

A szociáldemokrata tömeggyűlések törzshelye a VIII. kerületi Tattersall volt. A pártra az országgyűlési választásokon még 1935-ben is 25,5% szavazott, ami jóval meghaladta az országos átlagot.

A puritán életet élő, autodidakta Mónus Illés a Conti utcai székházban Frankel Leó íróasztala mögött ült. Egy közeli szobában dolgozott a zsidó származása miatt az SZDP

vezetéséből eltávolított másik munkásvezér és országai képviselő, Mauthausenbe deportált Buchinger Manó. Mindketten a kommunistáktól távolságot tartó népfrentpolitika hívei voltak, ugyanakkor a lehetőségeihez képest támogatták a szervezett munkások fellépését a fenyegetően erősödő nyilas mozgalom ellen. A nagyrészt zsidó származású munkásokból álló józsefvárosi szociáldemokrata pártszervezetből jött létre az Országos Ifjúsági Bizottság. Tagjai Ságvári Endre vezetésével 1937. szeptember 6-án a szomszédos Ferencvárosban megtámadták a nyilasok gyűlését. A nyolcvanas években kiadott hivatalos párttörténet ezt írta a Tompa utcai nyilasház szétveréséről: „Az akcióban mintegy 200 szociáldemokrata ifjómunkás vett részt, és lényegesen nagyobb létszámú nyilas gyűlést vert szét. A támadást elhárítani akaró nyilasok, mint ismert, fegyvert is használtak, majd a rendőrség segítségét kérték. Jellemző, hogy nyilas támadások esetén a rendőri beavatkozás vagy elmaradt, vagy késett, most azonban azonnal a helyszínen volt a rendőrség, hatalmas apparátussal. Mintegy másfél száz fiatal szedtek össze, közülük 25 szociáldemokrata volt. Ságvári Endrét, Friedmann Tibort, Mózes Lászlót és Zimmermann Imrét tartották fogva, őket ítélték több hónapos börtönbüntetésre.”¹⁹

A VIII. kerület volt a baloldali eszmekör és az asszimilálódott zsidóság első, sok tekintetben ma is élő egymásra találásának első színhelye. Erről szólva azonban tekintetbe kell venni, hogy a szociáldemokrácia mellékesnek tekintette tagjainak és vezetőinek származását. A nagy múltú MSZDP-t likvidáló (vele formailag egyesülő és új pártot létrehozó) kommunisták később hallani sem akartak arról, hogy baloldaliságnak bármi köze lenne a zsidósághoz. Pedig a harmincas évek végén a nyilas sajtó valóságos pergőtűzet zúdított a „viperafészeknek” nevezett Conti utcai pártközpontra, és ezzel az antiszemita uszítással a nem tudott mit kezdeni a szociáldemokrata párt vezetése. Elég, ha itt csak egyetlen vezércikkből idézek. Rajniss Ferenc írta és az *Új Magyarország* hasábjain jelent meg 1938. november 9-én, A magyar munkás felszabadítása címmel. „A magyar ipari munkásság hallja az idők szavát s érzi a bátor, határozott átalakulás szükségét, amelybe a marxizmus vezette bele. Nyugtalanság borzongatja a szakszervezeti sorokat. A vezetőség kiöregedett, s túlságosan hozzászokott a fixfizetéses polgári életmódhoz. Sok rossz szagú üzlet emléke kísért. Sok a zsidó a vezetőségben. Az ügyvéd-elvtársak kirívóan gazdagok. Olyan megaranyóralánosodott, kisburzsuj szellem terjeng az irodákban... A nemzeti gondolat ereje hatalmas sorokat vág el jobboldalra, régi tagokból.” Rajniss aljas és cinikus volt, de nem buta: érzékelte, hogy a hazai baloldal visszaszorulóban van. A minden gondot orvosolni ígérő zsidóellenes propaganda a Józsefvárosban is hatott: az 1939-es parlamenti és törvényhatósági választásokon az Egyesült Polgári ellenzék, a liberálisok jelentéktelen törpepártta zsugorodtak, és a szociáldemokraták is súlyosan visszaestek. A nyilasok és a Nemzeti Front közel 30 százalékot szereztek a parlamenti és törvényhatósági választásokon, a szociáldemokraták szavazata a felére, mintegy húsz százalékra csökkent a húszas évekhez képest.²⁰

Peyer Károly ebben a helyzetben „hátravonta”, a párt zsidó származású vezetőit, el-tüntette őket a nyilvánosság elől. Ekkoriban kapott állást a Conti utcában, a Népszava szerkesztőségében Kállay Gyula, Szakasits Árpád, Marosán György, vagyis az a vezetői garnitúra, mely 1945 után asszisztált a az MSZDP és a MKP 1948 pünkösdi „fúziójához”, az MDP létrehozásához.

Kávéház-látogatók és futball-szurkolók. A Józsefvárosban a gójok (nem zsidók) és zsidók közötti elkülönülés kifejezésre jutott a mindennapi élet több területén, a kávéházaktól a sportpályáig. Együtt éltek, hatottak egymásra, átvették egymás szokásait és nézeteit, ugyanakkor vetélkedtek is, őrizték különállásukat. A többség és a kisebbség eltérő identitása nem

feltétlenül vezetett konfliktushoz, de magában hordozta az ellentétek lehetőségét, amit a politika szakadékká mélyített. A Pressburger fivérek megörökítették a nyolcadik kerületi zsidók és keresztények ellentmondásos viszonyát: „Gój: ezt a szót a nyolcadik kerületi zsidók mindig is közömbösséggel vegyes gyanakvással ejtették ki. Ha valakire azt mondták: gój, az azt jelentette, hogy az illető valószínűleg képes mindarra, amire egy zsidó sohasem tenne meg – rossz értelemben természetesen. Bármilyen higgadtan hangzott is el ez a szó, évszázados bizalmatlanságot, alig leplezett ellenségeskedést rejtett, amelyet – emlékezetem szerint – a keresztények buzgón viszonoztak. Valahányszor vitába keveredett valaki közülünk egy árussal a piacon, nem maradt el a »büdös zsidó« emlegetése. A keresztények műveltebbje, amint a zsidó téma került szóba, azonnal ilyeneket kérdezett:

– Hogy lehet, hogy maguk hisznek a Messiásban?

A nyolcadik kerületi zsidók között mégis akadt néhány keresztény, beékelődve a rokonságba, még inkább a háztartásba: idegen test az élő szervezetben. A gazdagabb közösségekben mindez nem keltett volna különösebb meglepetést: a gazdag zsidó kereskedők világszerte keresztény személyzetet tartottak. Ezzel a módszerrel sikerült áthidalniuk bizonyos vallási tilalmakat. Szombatonként például zsidó nem folytathat semmiféle tevékenységet, még a liftet sem indíthatja el, ugyanakkor a keresztény szobalány minden szükséges munkát elvégez: ha valaki nem tartozik a kiválasztott néphez, akkor édes mind-egy, hogy megtartja-e vagy sem a parancsolatokat.

Mégsem ez volt a keresztények nyolcadik kerületi jelenlétének oka. Ami a vallási szabályok megtartását illeti, a szigort már rég nem érvényesítették: talán több mint egy nemzedék óta. A vallásokkal együtt apró megegyezések, érzelmek, érdekek és üzletek is összefonódtak.²¹

A zsidók szívesen jártak vendéglőkbe, kávéházakba. Híres volt a környéken Pless Henrik kávéháza, a Déri Miksa utca 10.-ben. Szolid, tágas, előkelő polgári helyiség volt. Sok helyütt volt ezen a részen kocsmá, kiváltképp a Teleki tér felé, a piac közelében.

A kávéházak fontos szerepet tölthettek be a Józsefváros életében. 46 működött belőlük a VIII. kerületben, a fővárosban pedig 322 egy 1912-ből származó felsorolás szerint.²²

Érdemes közelebbről szemügyre venni a józsefvárosi kávéházakat, melyeket legnagyobb részben jobb módú zsidók látogattak, és ők voltak ezeknek a tulajdonosok és fenntartók is. Ezek a polgári intézményekben, mint Budapesten mindenütt, zajlott a társadalmi élet, itt beszéltek meg a politikai eseményeket, a magánélet híreit vagy a futballmeccseket. De mindenekeelőtt a kereskedelmet, az üzletet szolgálták, mivel akkoriban a külön iroda fenntartását csak az igazán gazdag üzletemberek engedhették meg maguknak. A kávéházakban találkoztak a közvetítő kereskedők az ügynökeikkel, ott számoltak el egymással. Ide irányították a leveleiket, innen telefonáltak. Persze, bárki bejöhett és fogyaszthatott, de a szegény munkástömegeknek drágák voltak, az „urak” viszont, akik megengedhették volna maguknak az árakat, nem alacsonyodtak le odáig, hogy kávéházakba járjanak. Az egyszerű emberek, munkások és a szegényebb magántisztviselők inkább az olcsóbb kávéházakba jártak.

Érdemes továbbá a legfontosabb kávéházakat felsorolni, tulajdonosaikkal együtt. Az elegánsabbak a fő útvonalakon, a Rákóczi úton, illetve József körúton várták a vendégeket. Ilyen volt az Adria (Rákóczi út 41., Neumann és Schwartz), a Balaton (Rákóczi út 17., Tihanyi József) a Bodó (József krt 56., Bodó Adolf), a Budapest (József krt. 70., Schlezinger Simon) a Frühauf (Rákóczi út 73., Fodor Berczi), a Hamburg (Rákóczi út 75., Hamburger Adolf), a Hazám (József krt. 3., Vámos Dezső), a M.I.E.N.K. (József krt. 29., Fried Jenő) a Mikszáth (József krt. 55. Kanzler Gyula és társa), a Munkás (József krt. 60. Mózes Samu), az Otthon (Rákóczi út 9. Márkus Imre), Spolarits György kávéháza (József krt. 37–39.), a Szalon (József krt. 9., Weisz Béláné), a Turin (Rákóczi út 84., Edelman Mór), a Valeria (József krt. 87., Szeiffert Antal). Más, kevésbé ele-

gáns kávéházak kifejezetten az ószeresek és zsbárusok kiszolgálására létesültek. Így az Erdélyi (Kis Stáció u. 5., Apfelbaum Zsigmond), a Fortuna (Békkocsis u. 21., Weisz Adolf), vagy a Nizza (Tavaszmező u. 2. Grünfeld Miksa). A használtcikkpiac közvetlen közelében működött a Józsefvárosi Ipar (Teleki tér 7., Lissauer Ignác), a Józsefvárosi Nagykávéház (Kálvária tér 18., Teiszler József), Ungár Dániel kávéháza (Orczy út 40.) a Józsefvárosi Otthon (Práter u. 46., Grün Jánosné). A Népszínház utcai kávéházak: a Nemzetközi (Népszínház u. 28., Deutsch Artúr), a Népopera (Népszínház u. 33., Weisz József) és a Népszínház (Népszínház u. 29., Grosz Dezső). Bizonyára hangulatos hely volt a Rákóczi kávéház is (Teleki tér 4., tulajdonos: Zuckerkandel Izidor), mely elnevezésében hazafias, profilját tekintve viszont erősen üzleties lehetett.

Az asszimilálódott zsidók és nem-zsidók közötti, az eltérő kultúrából és szocializációból fakadó elkülönülés a futbalcsapatoknak való szurkolásban is kifejezésre jutott. Az MTK, a „liberális zsidó csapat” és a jobboldali, nacionalista beállítottságú FTC közötti versengés magával ragadta a táborkat is, és áttételesen persze, de felfogható a két szomszédos városrész, a Józsefváros és a Ferencváros közötti szimbolikus közdelemnek is. Megjegyzendő, hogy az MTK igen népszerű volt Terézvárosban és az Erzsébetvárosban is, azaz a főváros hatodik és hetedik kerületében, ahol ugyancsak nagy számban éltek zsidók. Természetesen az FTC-nek is sok szurkolója volt a fővárosban és szerte az országban.

Mégis, az 1888-ban alapított „zsidó futballklub”, az MTK sorsa sok tekintetben erősen kötődött a Józsefvároshoz, hiszen innen került ki szurkolóinak és sportolóinak jelentős része. A maga korában korszerűnek számító Hungária úti pálya a kerület határán, a Salgótarjáni úti zsidó temető mögött, a vasút túloldalán épült fel 1912-ben, Brüll Alfréd nagyiparos 155 ezer koronás támogatásával. A labdarúgás ugyanúgy áttételesen formálta az asszimilálódott pesti zsidók „identitását”, mint a politika. A zsidó fiatalok, a felnövekvő nemzedékek számára a sport a szocializáció dinamikus és vonzó formája volt. Brüll Alfréd nagyiparos, az MTK elnöke és mecénása nemcsak a labdarúgást, hanem számos más sportágat is nagyvonalúan támogatott. Persze, csak a futballnak volt a legnagyobb „identitásképző” tábora, formálta és megtestesítette szurkolóinak társadalmi hátterét, mentalitását. A Józsefvárosban gyökerező MTK örökös harca a Ferencvárossal a nemzeti bajnokságért bizonyos értelemben a magyarságba asszimilálódott zsidó és német nagyvárosi rétegek vetélkedését szimbolizálta a vezető szerepért.

„A két csapat versengése természetesen nem csupán a futballpályán zajlik, hanem az azt övező igen összetett anyagi és szimbolikus univerzumban is. Nyilvánvalóan nem véletlen – hogy egy jelentéktelennek tűnő példával kezdjük –, hogy az MTK éppen 1912-ben, egy évvel az Üllői úti Fradi-pálya fölvatása után nyitja meg saját stadionját. Miképpen az a tény is e versengés révén válik értelmezhetővé, hogy az MTK-stadiont egy árnyalattal korszerűbbnek építik az egyébként akkoriban világszínvonalúnak számító, 20 ezer nézőt befogadó Fradi-pályához képest. Talán az sem véletlen, hogy az MTK-pálya helyszínéül Brüllék éppen a Hungária körutat (!) választják, mintegy demonstrálva az MTK-t támogató zsidó polgárság erőfeszítéseit, hogy a Fradi-publikummal vívott *asszimilációs versenyfutásban* se maradjanak le.”²²³

Itt azért annyit feltétlenül érdemes megjegyezni, hogy az MTK-stadion helyének kiválasztásakor, abban, hogy a Józsefváros szélén épült fel ez a maga idejében korszerűnek számító pálya, a szimbolikus okoknál fontosabb lehetett a praktikus szempont, az, hogy közel volt a csapat szurkolótáborához. Persze, meg kell jegyezni, hogy ahogy a kávéházak törzsközönsége tekintetében, úgy a labdarúgók és a szurkolók között is csak viszonylagos volt a „zsidó dominancia”. Hadas Miklós és Karády Viktor idézett tanulmányában leszögezi: „A két csapat labdarúgóinak származási összetétele nem fedi egyértelműen az

FTC-vel és az MTK-val kapcsolatban elterjedt társadalmi képzeteket. Kétségtelen, hogy lakóhelyük szerint valamelyest különböznek egymástól a játékosok, mivel a fradistákat elsősorban a Csengery térről, az MTK-sokat pedig inkább az Almássy térről szedik össze a csapatok edzői, illetve toborzói. Ugyanakkor osztály-hovatartozásukban nemigen térnek el egymástól, mivel többnyire munkás- és kispolgári közegekből kerülnek ki. Figyelemre méltó továbbá, hogy az MTK játékosainak bő fele, de az FTC focistáinak is mintegy negyede-harmada zsidó származású. Egyáltalán nem igaz tehát az a nézet, hogy a zsidóság csak az MTK-ban képviseltette volna magát, s hogy ezért az FTC kezdettől fogva »keresztény«, az MTK pedig lényegileg mindig »zsidó« csapat lett volna. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az idő előrehaladtával, nyilvánvalóan nem függetlenül az ideológiai és politikai szféra egyre keménykedő és intézményesülő antiszemitizmusától, különösen a világháborúk közötti időszakban, a két csapat szembeállításában egyre fontosabb szerepet játszik a zsidó-nem zsidó polarizáció. E polarizáció fölerősödése nem elsősorban a két csapat szociológiai adottságai-ból származik, hanem a külső, politikai-ideológiai erőter alakulását képezi le.”

A békés és konstruktív, tömegeket magával ragadó sportvetélkedés, mely a józsefvárosi szurkolótáborok konfliktusaiban is kifejezésre jutott, eltorzult, amikor 1939-ben a szélső-jobboldali Gidófalvy Pált nevezték ki kormánybiztosnak a Magyar Labdarúgó Szövetség élére. Ez oda vezetett, hogy az 1939–40-es bajnokságot elcsalták, az MTK-t megfosztották a lehetőségtől, hogy bajnok legyen. Ezután nem sokkal fel is oszlatták a klubot. Az indoklást a Nemzeti Sportban megjelent közlemény tartalmazta: „A legnépszerűbb magyar sportág vezetéséből hiányzik a céltudatos nemzetnevelő készség. Labdarúgásunk szelleme erősen elüzletiesedett, s emiatt az üzleties szellem miatt nemcsak a sportszerűség szorult háttérbe, de a nemzeti fontosságú feladatok jelentősége is szenvedni volt kénytelen. Mindezek a hibák és hiányosságok egyre jobban kimélyítették azt az ellentétet is, amely újabban a magyar labdarúgócsapat és a keresztény középosztály között kifejlődött. S az ellentéteket csak tovább súlyosbította az a körülmény, hogy a nemzetnevelésben hathatós tényező szerepére hivatott labdarúgócsapat vezetői közé nagy számmal kerültek be olyanok, akik a magyar ifjúság nemzeti szellemben való nevelésére nem alkalmasak.”

Az MTK-Hungária alapítóját és fő mecénását sokan a „dekadens nagypolgári zsidóság” jellegzetes képviselőjének tekintik. Kiemelkedő műveltsége, vagyona, nemzetközi befolyása és a feltételezett homoszexuális hajlama is hozzájárul a csapattal kapcsolatos antiszemita sztereotípiák kialakulásához és fönntmaradásához. A második zsidótörvény hatására Brüll Alfréd, akinek elnöksége alatt 1926-tól Hungária FC néven szereplő MTK két tucattal bajnokságot nyert, az 1940. június 26-án megtartott klubértekezleten, más zsidó származású sportvezetőkkel együtt lemondott tisztségéről, de egészen 1944-ig a klub tiszteletbeli elnöke maradt. Az 1938–39-es, a 1939–40-es és az 1940–41-es évadban a Hungária FC játékosainak és szurkolóinak nemcsak antiszemita bekiabálásokat és a leggyalázatosabb rigmusok skandalálását kellett elviselniük, de gyakran életveszélyes fenyegetéseket is. A gyalázatos jelenetekre előbb az ellenfelek pályáin került sor, de utóbb már a Józsefvárosban, a csapat otthonában is. 1941-ben az egyesület kénytelen volt a működését felfüggeszteni, mert a székesfővárossal a Hungária-úti sporttelepre vonatkozóan kötött szerződését egyik napról a másikra felmondták. Az MTK-Hungária vezetői arra szólították fel a csapat szurkolóit, hogy a Vasasnak drukkoljanak. Ez a gesztus, tekintettel arra, hogy az angyalföldi csapat akkor csak az NB II-ben játszott, viszont ismert volt munkásmozgalmi kötődése, sok tekintetben megelőlegezte az 1945 utáni politikai fejleményeket.

A Hungária úti sporttelepet 1941-ben a MOVE-nek utalták ki, az MTK tulajdonát képező teljes felszereléssel együtt. Brüll Alfréd ekkor Svájcba emigrált. 1943-ban, az üldöztetések megszüntetéséről kapott hamis értesülés nyomán hazatért Magyarországra, ahol a nyilasok

elfogták és meggyilkolták. Ugyanerre a sorsra jutott számos sportoló és sportvezető is. (Más forrás szerint Brüllt Kecskemétről Auschwitzba deportálták.) Egy jellemző anekdota szerint Auschwitzban, halálba menetele előtt kijavította a Shakespeare-t pontatlanul idéző Mengelét.


Érdemes idézni egy, az MTK történetéről 1949-ben megjelent kötet előszavát. Marosán György írta, és tükrözi a kommunista sportvezetés felfogását a józsefvárosi klub kálváriájáról. „Az MTK elleni harcban csak ürügyül szolgált az antiszemitizmus. Az imperializmus kormányzatunkban ülő, jól megfizetett emberei következetes demokráciaellenes harcának volt ez egyik szükségszerű epizódja. Az egyesület zsidótörvény érintette tagjainak szenvedése, üldöztetése, mártírhalála mellett, e nyílt hadüzenet után a nem zsidó demokraták ellen is megindították a kérelhetetlen hajszát. Így találkoztak egy szomorú napon a magyar polgári fejlődés sportharcosai Európa minden népének halálraítéltejeivel a német koncentrációs táborok vesztőhelyein.”²⁴

Az MTK, melynek józsefvárosi kötődése időközben elhalványult, napjainkig „zsidó csapat” maradt, heves indulatokat vált ki a vele versengő csapatok szurkolóiból. A futballstadionok légköre, mely még a huszadik század elején „politizálódott át”, napjainkig befolyásolja közéletünket.

JEGYZETEK

- * A tanulmány a Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásért Közalapítvány megbízásából és a „Sorsok Háza – Európai Oktatási Központ” előkészítő kutatási programja keretében készült.
- K**

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI
TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOM KUTATÁSÁÉRT
KÖZALAPÍTVÁNY



SORSOK
HÁZA
Európai Oktatási Központ
- 1 Lévai Jenő: Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről. Officina, 1946, 215. o.
 - 2 Lévai Jenő i. m. 218–219. o.
 - 3 Harsányi János: Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Budapest, 1969, 512. o.
 - 4 <http://goo.gl/zMpwKX> (photoblog.com/utazo)
 - 5 Lindenfeldpartners.com/2012/12/05/naiv-hosok/ (Lindenfeld Partners, Családi vitrin projekt.)
 - 6 281. sz. DEGOB jegyzőkönyv.
 - 7 467. sz. DEGOB Jegyzőkönyv.
 - 8 546. sz. DEGOB jegyzőkönyv.
 - 9 2629. sz. DEGOB jegyzőkönyv.
 - 10 252. sz. DEGOB jegyzőkönyv.
 - 11 Pelle János: Az utolsó vérvádak. Budapest, 1996, 63–64. o. BFL Népbírósági ir. 4479/1946; *Világ*, 1946. május 10. és 12.; *Magyar Nemzet*, 1946. május 10.; Jövendő, 1946. május 16., *Szabad Nép*, 1946. június 4.
 - 12 Szentgyörgyi Ákos: Józsefváros zsidó arca, i. m. 21. o.
 - 13 Giorgio és Nicola Pressburger: i. m. 25–26. o.
 - 14 Somlyó Zoltán cikke a pesti kuplé hőskoráról a Literatura 1928-as évfolyamában, illetve a Párbaj és kultúra c. kötetében olvasható.
 - 15 Lásd: Konrád Miklós: Orfeum és zsidó identitás Budapesten a századfordulón Budapesti Negyed, 2008. 2. sz. 351–368. o. A tanulmány alapjául szolgáló előadás a Büchler Sándor Baráti Társaság és a Judaica Alapítvány „Tér, Emlékezet és Mentalitás. Új irányok a zsidó történetírásban” című konferenciáján hangzott el.
 - 16 Ignótus: Zsargon. (Nyugat, 1908). In: Kísérletek. Czikkek és képek. Budapest: A Nyugat kiadása, 1910. 287–288. o.
 - 17 Molnár Ferenc: Andor. Ulpius-ház, 2008, 582–583. o.
 - 18 Szerb Antal: Budapesti kalauz Marslakók számára. Magvető, 2005, 29–31. o.
 - 19 Pintér István: A Szociáldemokrata Párt története. Kossuth, 1980, 126. o.
 - 20 Lásd erről: Ignác Károly: Budapest választ. Napvilág Kiadó, 2013.
 - 21 Giorgio és Nicola Pressburger: i. m. A keresztények. 117–118. o.
 - 22 Magyarországi szállodák, vendéglők, kocsmák és kávéházak címtára az 1912 évre. Szerk. Zsovák Károly, Budapest, 1912, 38–50. o.
 - 23 Hadas Miklós – Karády Viktor: Futball és társadalmi identitás. Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmainak történelmi vizsgálatához. [web:] ww.c3.hu/scripta/scripta0/replika/1718/hadas.html Replika, 1998/2.
 - 24 Hatvan év. Az MTK jubileumi könyve 1888–1948. Budapest.

Marx – kiállítva

A *kiállít* kettős jelentéscsoporttal bír: jelentheti azt, hogy valakit vagy valamit közszemlére bocsát – értékes tárgyakat (például képeket, szobrokat, színművet, könyveket) felvontat, értéket közvetít.

De más jelentésben fogadjuk el, hogy egy labdarugó-mérkőzésen kiállítással büntet, a cselekményt elítéli. Általánosabban: értéktelen, mert érdektelen, vagy akár immár *avitt megnyilvánulás* „jutalmazása”. (*Kiállít pl. egy olyan avantgárd szerzőt, akin „túlment az idő”, ahogy mondani szokták „passé”*).

Marx esetében melyik értelmezéssel van dolgunk? Úgy tűnik számomra, hogy jelenleg a professzionális filozófusok nem jelentéktelen része talán mintha a második megoldást alkalmazná Marxra; Kiss Endre viszont az elsőt explikálja. 344 oldalas, igazán imponáló szakirodalommal alátámasztott kötete Marxot piedesztálra állítja.

Kiss szerint Marx 1989-ig determinálta a világ filozófiáját. Különbséget kell persze tennünk Marx filozófiája, a marxizmus és a Marx utáni marxizmus között. Gyaníthatjuk, hogy a fiatal Marx erősen romantikus attitűddel bírt, ez kiütözik a „Gazdasági-filozófiai kéziratok...”-ból is.

Marx univerzális történetfilozófiája a munka, a termelés fogalmán, s az ezen nyugvó társadalomelméleten alapul. Marx megkísérli közös nevezőre hozni a hegeli pozitivitásban a praxist és a logikát.

Kiss kiemeli a „Feuerbach-tézisek”-et mint aforisztikus remekművet; a „Kommunista kiáltvány”-t világnézeti filozófiának, ideológiának minősíti. Az erkölcs Marxnál nem filozófiai téma. „A tőke” adja meg neki a tudományos legitimitást.

Kiss szemügyre veszi Marx filozófiáit.

A neokantiánus fiatal Lukács kérdését: vannak, de miként lehetségesek műalkotások, modifikálja Marxra: a tőkés gazdaság különböző elméletekben manifesztálódik, ám lehetséges-e egyetlen elmélete a tőkés gazdaságnak? Válasza az, hogy a tőkés gazdaság differencia specifikája, működésének legegységesebb mozzanata a *termelés*.

Nagy teret szentel Kiss (nem először) a „Kommunista kiáltvány”-nak.

Kiss megdicséri Canettit dinamikus lényeglátása miatt, ugyanakkor kifogásolja, hogy nem disztíngvál moralitás és válság között társadalmi – pszichológiai vonatkozásban.

A globalizáció kérdését illetően Marx teljesítményének bizonyos szegmenseit diszkurzívan kidolgozatlanak találja. Ebből adódik szerinte, hogy a globalizáció értelmezését a mostani nemzedéknek kell elvégeznie.

A Marx utáni marxizmus egyik fontos tanulsága, hogy Engels filozófiája nem azonos Marx vélt/valós filozófiájával, s ez pregnánsan megjelenik közös múltjuk felidézésében is.

A bolsevikok – élükön Leninnel – mintegy leváltják Marxot, s vele a marxizmust: a már múlttá lett kapitalizmus lényegtelen kritikusrá degradálják. Végül is a háború befejezését deklaráló Leninnel a leninizmus legyőzte a marxizmust. Lenin halálával a bolsevizmus konzerválódott, s Sztálin a diktatúrát mintegy tudatosan örökölte Lenintől.

Kiss úgy véli: „Igazán színvonalasnak szánt, a kor legnagyobb intellektuális kérdéseivel szembesülő terjedelmesebb munka ezért a marxizmus történetében csak *kettő* van. Lenin „Materializmus és empiriokritizmus”-a, valamint Lukácstól „Az ész trónfosztása”. (177–178.) Leninre recenzióm záró részében még visszatérek, most megelégszem Lukáccsal.

Csakugyan helytálló, hogy a hitlerizmus legelszántabb szálláscsinálójaként sokan Nietzsche-t nevezik meg, s ebbe a „legelegánsabb” sorba illik Lukács is, aki mintegy szellemi pionírként aposztrofálja a fasiszta diktatúra elméleti előkészítésében Nietzsche-t. Lukács elferdít, preconcepciózus, elfogult, s ezzel saját későbbi „nimbuszát” erősen alá-ássa véleményem szerint.

Visszatérve Leninhez: ő mintegy leváltja Marxot, s ezzel módosítja a marxizmus fundamentumát.

Az egzisztencializmus (pl. Camus, Sartre) alanya az individuum volt, majd a 60-as években felbukkant a csoport, az osztály. Az osztály az individuum lázadásának a terepe, a nonkonformizmus a társadalom egészével fordít szembe, de nem nonkonformista a csoporttal szemben.

Lukács „Történelem és osztálytudat”-a reprezentálja: a marxizmus ortodoxiája csakis a módszerre van kihegyezve, s érzékelteti, hogy forradalmi helyzetben a proletariátus tudata tudásszociológiai előnyre tehet szert.

Kiss Endre joggal emeli ki – József Attiláról szólva –, hogy konfrontáltatni kellene a történelmi materializmust és a pszichoanalízist. A torz marxizmus mellőzi a politikai hatalom világát, s rosszul értelmezi az ideológiai képződmények szerepét. (Szerintem mindmáig nem foglalkozik a szakirodalom kellő gondossággal József Attila Hegel, Marx, Freud vázlatával!)

A hetvenes évek filozófiai fordulata szemrevételezve Kiss szerint az újbaloldal és Sztálin között nem érzékelhető különbség. Bonyolította a helyzetet, hogy Lukács nagy művei éppúgy hordozzák magukon a sztálinista, mint a neomarxista ismertető jegyeit.

Nagy érdeklődéssel várták a filozófusok Lukács ontológiáját, amely azonban sajnos „technikai okok” miatt nem váltotta be a reményeket.

Kiss hezitál: láthatjuk úgy, hogy a neomarxizmus válsága és a Nagy Elmélet válsága azonos, de láthatjuk úgy is, hogy az imént megnevezett kettő egyaránt lehetséges. Ez azonban érvek nélkül megfogalmazott hipotézis, s annyi a súlya is. Jogos Kiss kijelentése: „Lukács ... módszertani senki földjére került.” (257.) E szempontból komoly összefüggés van Lukács és Habermas között.

Ilyen háttér előtt szükségszerűen meg kellett jelenniük a nem-marxista és nem-szocialista értelmezéseknek (ez a múlt század 60-as, 70-es éveinek hozadéka). A pragmatikus fordulat a legebevezetőbb pontján találja el a baloldalt.

Egy ideig nem volt világos, hogy a globalizáció annulálja-e a politikát.

Adorno színrelépésével nem csodálkozhatunk a neomarxizmus filozófiai elmúlásán. A neomarxizmus bukásával joggal tett szert primátusra a strukturalizmus.

A posztmodern szerint minden eddigi gondolkodás metafizika. Kiss hangsúlyozza: „A filozófia ... nem élhet meg egy olyan *kafkainak* nevezhető közegben, ahol mindent szabad, de ha valamit vagy valakit igazolni kell, akkor az lehetetlen.” (301.)

A marxizmus történetének egyik kardinális specifikuma tudomány és elmélet speciális azonosítása: érthető, hogy a marxizmus agóniája egyszerre idézte elő mind a tudomány, mind az elmélet státuszának elvesztését.

A tabula rasa, a nagy elmélet hiánya bármiféle történetfilozófiai hely megszűntét.

Teljesen jogosnak tartom Kiss megállapítását: a marxista filozófia szélsőségesen értkel – csúcok és szakadékok váltják egymást.

Úgy gondolom, hogy méltányosan szentel Kiss oly nagy teret Kafkának. Neki köszönhető ugyanis elsősorban az, hogy az individuális, az egzisztenciálisan hiteles ismét normateremtő lett. Ugyanakkor 1968-tól világossá vált: a létező szocializmus elmúlt.

Kiss Endre – úgy itélem meg – az utolsó utáni pillanatban vállalkozott egy roppant nagy szakirodalmi bázison megtalálni Marx lábnymait.

Ez a hevenyészett recenzió talán felvillanthatott valamit a monográfia értékeiből. Marx lábnyomai szerintem szinte követhetetlenül szerteágazóak, néha keresztezik is egymást, s szükségszerűen egyre kopnak.

Megkockáztatom: Kiss legalább két ítéletében elfogult.

Az egyik: Lenin „Materializmus és empiriokriticizmus”-a. Elfogadhatatlanul túldimenzionálja ezt az opust. A Mach-hal perlekedő Lenin elkövette azt a meg nem bocsátható melléfogást, hogy filozófiává avanszált nem filozófiai stúdiumokat. Az anyag fogalmát meghatározó Lenin szerint a megismerés során érteink lefényképezik, lemásolják, visszatükrözik az objektív valóságot. Nos, ez a paradigma: a lefényképezés, lemásolás, visszatükrözés már a maga korában is nonszensz volt. Abszolút negligálja ugyanis a megismerő alany aktivitását: nem véletlen, hogy minden valamire való pszichológiai kézikönyv kiemeli Mach jelentőségét: igenis komoly, nélkülözhetetlen, mert flexibilis szerepe van az empiriának – a machi értelemben – a valóság firtatásában. (Mach egyik frappáns demonstrációjában a kísérleti személy kanapéján fekvé le rajzolta a szobáját: majd a szoba másik szögletébe húzták a kanapét, s onnan szemlélve rajzolta le a szobát. A két rajz természetesen eltérő lett. [Nem lefényképezett, lemásolt, visszatükrözött tehát, hanem teremtett, kreált az éppen aktuális impresszióknak, tapasztalatnak megfelelően.] Merthogy melyik rajzolat „objektív”?)

[Lukács György sajnálatos korlátait – „Az esztétikum sajátossága”-ra gondolok – nem utolsósorban a rejtett pavlovizmus és az empiriokriticizmus imént kifogásolt elismerésében kell látnunk, s ez játszik közre megítélésem szerint az 1' jelzőrendszer kissé dodonai magyarázatában is.

A mindennapi visszatükrözés (eszközkészlete az 1. jelzőrendszer) és a tudományos visszatükrözés (eszközrepertoárja a 2. jelzőrendszer) „közé” szerveződött *esztétikai* visszatükrözés 1' jelzőrendszerének kellő argumentáció nélküli bemutatása.]

Kiss Endre kiemeli: a „Biblia” után a második legismertebb szöveg az emberiség történelmében a „Kommunista kiáltvány”. Ez talán igaz, ám nem jelzi az érintett kötetek kézbevételenek gyakoriságát. A „Biblia”-t a benne hívők gyakran lapozzák fel – nem hiszem, hogy ezt akárcsak megközelítené a leghűségesebb marxisták „Kommunista kiáltvány” olvasása; tartok tőle, hogy nem mindennapi, vagy akár hetente előforduló találkozás lenne az olvasó és a „Kommunista kiáltvány”. Ez pedig nagyon fontos mutató!

Elfogult, mert fél-érv tehát szerintem a Kiss által megfogalmazott. A két mérce (példányszám, olvasottság) nem ekvivalens, s nem is lesz azzá soha; csínján kell bánni a statisztikákkal, konklúziókkal. Még akkor is, ha Eco (többek közt) „Kommunista kiáltvány” rajongó.

Eco szinte himnikus hangnemben az alábbiakat írja: „Emlékezetes metaforák kitalálásának egyértelmű költői képességén túl, a *Kommunista kiáltvány* a politikai (és nem csak politikai) retorika mesterműve; az iskolában ugyanúgy foglalkozni kellene vele, mint Cicero Catilina elleni szónoklataival, illetve Shakespeare Marcus Aureliusának Caesar holtteste felett elmondott beszédével.” (Vö.: Eco, Umberto: „A Kommunista kiáltvány stílusa” In: „La Mancha és Bábel között. Irodalomról” Európa Könyvkiadó, Budapest, 2004, 45.)

A szöveg elsőprő erejét az apokaliptikus hangvétel, az irónia, a hatásos szlogenek, és a világos magyarázatok sajátos elegyével indokolja Eco.

Nekem mindenesetre a „Gazdasági-filozófiai kéziratok...” a kulcsfontosságú Marx-művem. Elsősorban azért, mert ez a sokáig a hivatalos marxizmusból kiebrudalt kötet Marx forgatókönyve, terveinek listája szerintem.

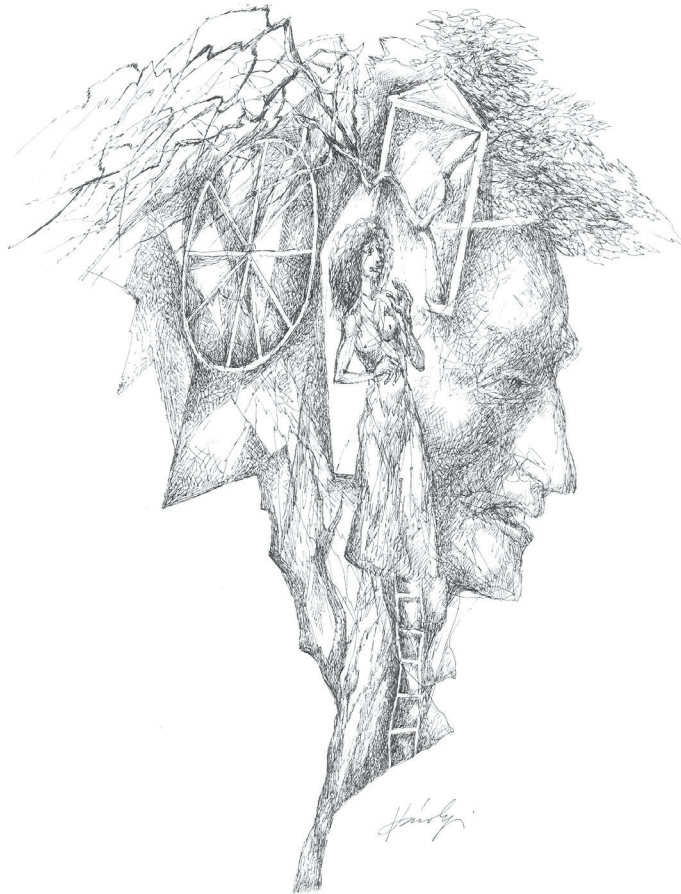
Marx elsősorban „Az elidegenült munka” fejezetben nyilvánul meg mint egy majdani esztétika – s tegyük hozzá etika – dédelgetett tervének kimódolója. Nagy veszteség, hogy egyikből nem lett semmi. De néhány fontos écat sejtet. Például azt, hogy az ember a szépség törvényei szerint is alakít, vagy az inherenciát, és így tovább.

Ha mindezek részletes kifejtést kaphattak volna (dőre gondolat kísérlet részéről), mennyivel gazdagabbak lehettek volna azok a bizonyos lábnyomok...

Kísértetiesen hasonló ütemezési gondoljai támadtak Lukács Györgynek is. „Az esztétikum sajátossága” két, filigránnak nem mondható kötetét bájos egyszerűséggel fél kötetnek minősítette, melynek folytatási előfeltétele az ontológia és az etika megformálása. Az előbbi sem lett perfekt, az utóbbihoz neki sem kezdett...

Kiss Endre grandiózus, tiszteletet és elismerést érdemlő kötete megérdemelt volna egy jóval részletesebb tartalomjegyzéket és egy névmutatót. Ez azonban nem a szerző hibája. Mindazonáltal az esetleges második kiadás esetén figyelmet érdemelne.

(Kiss Endre: Marx lábnyomai. Budapest, 2013, Gondolat Kiadó, 344 p.)



Requiem az orosz arisztokrácia felett

Szinte természetes tulajdonsága a nagy társadalmi változásoknak vagy forradalmaknak, hogy az előző (vagy bukott) rendszer elitjét félreállítja, vagyonát elkobozza, személyi szabadságukat korlátozza. Az csak a keleti – így a szocialista-kommunista – forradalmi változások „velejárója”, hogy egyszerűen kiirtja a volt államgépezet tisztviselőit, az arisztokráciáját és nemességét. Ez történt Oroszországban 1917 után: a szűkebben vett uralkodó családot agyonlőtték, II. Miklós cár testvéreit is hasonló sorsra jutatták. A Romanov-család története inkább ismert, mint több, az orosz történelemben fontos szerepet játszott család sorsa, vagy annak az orosz nemességnek a sorsa, aki a régi Oroszországban az értelmiség, a hivatalnoki réteg és a hadsereg tisztikarának meghatározó részét adta. Ez utóbbiak alig rendelkeztek különösebb vagyonnal, a szovjetrendszer nem épített rájuk, fizikai munkára irányította őket, több évtizeden át módszeresen irtotta őket. A szocialista országokban, így nálunk is ismert lett ez a „szovjet módszer”, mivel 1945 után a magyar arisztokrácia egy része elmenekült (halva az orosz földön történekről), a másik részét mindenüktől megfosztva kitelepítették, nem biztosították az életminimumot sem számukra. A kitelepítés is ezt a réteget érintette, gyermekeik többségét az új hatalom kizárta a továbbtanulás lehetőségéből.

Napjainkban látott nyomdai napvilágot Douglas Smith amerikai történész az *Orosz arisztokrácia végnapjai* c. vaskos kötete, amely az orosz történelemben igen fontos szerepet játszott két orosz arisztokrata család – a Golicin és a Seremetyev család – 1917 uráni történetét dolgozza fel, s ahol még források álltak a rendelkezésre, más orosz nemesi családok, személyek sorsával is foglalkozik. A szakemberek, a történészek számára az események és a történések nem ismeretlenek, de őket is megdöbbentheti a bolsevik forradalom és az orosz polgárháború kiméletlensége, az orosz nemesség pusztulása. A kiméletlenség mindenkivel szemben érvényesült, bár nem mindegyik nemes rendelkezett jelentős vagyonnal, földdel, sokan értelmiségi pályán – például Lev Tolsztoj vagy az orosz szellemi élet számos kiválósága – mozgott, hivatalnokként, katonatisztként kereste kenyerét. A marxista történetírás legfeljebb elrejtett félmondatban említette, hogy az orosz munkásmozgalom néhány nagysága, így többek között Bakunyin, Kropotkin, vagy maga Lenin is (anyai ágon) a nemességhez tartozott. (Lenin anyjának családja jelentős földbirtokkal rendelkezett, amelynek hasznából alaposan megkönnyítette Lenin száműzetésének éveit, majd svájci emigrációját is.) Szomorú tényként kell tudomásul venni, hogy a szerző számunkra nem távoli világról (könyvelt elsősorban az amerikai olvasóknak szánta), hanem – úgy az 1970-es évekig – sokszor átélte „gyakorlatról” szól. Az előbbi megállapítástól függetlenül Douglas Smith kitűnő munkát ad az olvasó kezébe: elsősorban családi történetekre összpontosít, részleteiben tárja fel az új rendszer indulatokra épülő pusztításait, az anyagi javak és nemzeti kincsnek számító értékek tudatos megsemmisítését. A szerző és az általa megszólaltatott mindent túlélő családtagok is keresik az okokat, a földtelen parasztok (egykori jobbágyok) indulatainak eredőjét a nemességgel, az orosz arisztokráciával szemben. A forradalmi eszmék mellett az indulatok társadalmi oka abban keresendő, hogy a vagyontalanok részvétele a bolsevik forradalomban arányában meghaladta a lakosság 80 százalékát, míg a földvagyon pedig a privilegizált nemesség alig másfél százalékának kezében összpontosult. Az arisztokráciaellenes indulatok nem a forradalom „szülöttei” voltak, hanem évszázados sérelmek és gyűlölet következménye. Azt sem szabad feledni, hogy a forradalom, majd polgárháború kegyetlensége részben egy vesztes háborúban gyökeredzett.

Az orosz nemesség elleni fellépés az állami szintre emelt terror „velejárója” lett, amit mélyített az egyéni bosszúvágy, ami egy társadalmi osztály tényleges megsemmisítését eredményezte. A rablási vágyat csak fokozta, hogy az orosz arisztokrácia vagyonát nem vitte külföldre, hanem otthon tartotta, hatalmas kincseket halmozott fel. (Igaz, az orosz arisztokraták egy része Párizsban és nyugati városokban szórta a pénzt, a modern festészet és művészet remekműveit vásárolta meg és vitte haza Oroszországba. Világhírűvé vált a moszkvai Tretyakov és a szentpétervári Ermitázs képtár francia impresszionista gyűjteménye.) Ennek a vagyonnak jelentős része elpusztult, gyakran a tűz martaléka lett.

A szerző bevezetőjében elmesélte könyvének megszületését: az elmúlt három évtizedben gyakran láttak napvilágot olyan naplók, visszaemlékezések és dokumentumok, amelyek tulajdonosai vagy szerzői a volt orosz arisztokráciához tartoztak, féltve őrizték vagy több évtizede nyugatra menekítették a kéziratokat. Ez hívta fel az amerikai történész figyelmét a különös témára. A moszkvai Lenin Könyvtárban – még az 1990-es évek legelején – ebben a témában keresett irodalmat, de döbbenetére a katalógusban nem talált ilyen címszavat. Ez indította el a kutatást, mind az Amerikában élő orosz arisztokrácia körében, mind pedig Oroszországban. Ez utóbbi volt nehéz, mert a történeti családok szétszóródtak, sokan emigráltak. Mindent elvettek tőlük, családtagjaik egy részét megölték, mások börtönbe vagy munkatáborokba kerültek. Az érdeklődés középpontjába a Golicin és a Seremetyev család került. A két történelmi család valóban jól jelképezi a terror működését; hogy 1918 őszétől miképpen irtották a családot, s ez folyamatos lett az 1920/30-as éveken át végig. Szinte nem volt olyan politikai feszültség a sztálini években, hogy ne keverjék bele a volt orosz arisztokráciát, ne keressenek valakit összeesküvés vádjával. Az is biztos, hogy az otthon maradt orosz arisztokrácia számára csak a túlélés maradt maximális célként. A városokból száműzött, állandó megfigyelés alatt állt arisztokraták megpróbálták valami értelmet találni életüknek, boldogulni egy ellenséges légkörben. Már-már nyugodtak látszott a jövő, amikor Sztálin újult erővel folytatta az osztályharcot az arisztokrácia ellen, ami a szovjet–német háború kirobbanása idején hagyott alá. Az orosz arisztokrácia hazaszeretetére jellemző, hogy sok fiatal önkéntesnek jelentkezett a szovjet hadseregbe, végigharcolta a legkülönbözőbb frontokat, az idősebbek a polgárőrségben vállaltak önkéntes szolgálatot. Úgy érezték, hogy a háborúban nem a szovjetrendszert érte támadás, hanem Szent Oroszországot. Ettől függetlenül az arisztokrácia elleni harc nem csitult, a belpolitikai helyzetétől függően a tényleges nyomorban élő arisztokratákat letartóztatták, kényszertáborokba vitték, sokuknak ott nyoma veszett. A világháború éveiben és utána kevesen menekültek külföldre, ez inkább az első világháború utáni évekre volt jellemző. Azt sem szabad elfeledni, hogy az első világháborút követően – például Jugoszláviában – tapasztalt cári orosz tiszteket foglalkoztattak a rendőrségnél és a hadseregben. Sajnos többük sorsa megpecsételődött, hiszen a második világháború végén szovjet fogságba kerültek, illetve a jugoszláv partizán hadsereg kiszolgáltatta őket a szovjet hatóságoknak, és vagy a helyszínen kivégezték, vagy Szibériába szállították őket.

A könyv címlapon is megjelenő „fülszöveg”-idézete méltán utal a tartalomra: „Megrendítő emberi történetek sora az orosz arisztokrácia csillogó múltjáról, pusztulásáról és egyes tagjainak túléléséről.” Smith történeti feldolgozásának műfaját nehéz meghatározni: nem szépirodalmi regény, inkább esszé, hatalmas irodalmi és levéltári anyagra épülő történeti oknyomozó-tényfeltáró munka. A kötet számos személyes beszélgetést, visszaemlékezéseket tartalmaz, benne olyan tényekkel, amelyekre nincs levéltári anyag.

(Douglas Smith: Az orosz arisztokrácia végnapjai. Budapest, 2014, Európa Könyvkiadó, 624 p.)

Stephen Mansfield

Az atomháború túlélőinek emlékei

Susan Southard, Nagaszaki: Élet az atomháború után című könyvének bemutatása (Viking, 2015, 416 o.)

2015. augusztus. Súlyos vallomások hónapja: érzelmes beszámolók büntudatról, gyászról, szörnyülködésről, bűnbánatról, vezeklésről, és azok számára, akiknek nem sikerült túltenniük magukat a múlton, menekülésről.

Minden bizonnyal, Hirohito császár – posztumusz nevén Sóva császár – volt az, aki a gyaszt és tragédiát megfelelően felhasználva először tért ki a felelősségvállalás alól, mikor a második világháború végén beszédet mondott népének Japán kapitulációjáról.

A császár arra hivatkozva, hogy az ellenség egy „új és minden eddiginél kegyetlenebb bombát” kezdett el alkalmazni, Susan Southard szerző szavaival élve, „hősies és emberi cselekedetként” beszélt Japán megadásáról, amely vélhetően a teljes kihalástól mentette meg a civilizációt.

Miután 1945 augusztusában ledobták a bombákat Hirosimára és Nagaszakira, a japán katonák tombolni kezdtek, és ez „végigsöpört Sanghajon, Nankingen és más kínai városokon, ahol lemészároltak, megcsonkítottak és megkínóztak több millió kínai katonát és civilt”, írja Southard „Nagaszaki: Élet az atomháború után” című új könyvében. A háború utáni években a japán gyerekek nem tanultak olyan incidensekről, mint a manilai nemi erőszakhullám vagy a csungkingi lakóövezetek szőnyegbombázása 1938-ban.

Southard könyvében Nagaszaki lerombolásáról és annak következményeiről ír, s egyben ügyesen és részletesen felvázolja a bombázás előtti város képét, különös tekintettel a korszak politikai helyzetére, hiszen Japán ekkor lépett be egy olyan periódusba, amelyet később

kurotaninak (szó szerint „a sötét völgy”) nevezték el.

Már azelőtt, hogy 1945. augusztus 9-én ledobták volna a bombát, rengeteg nagaszaki lakos alultáplált volt. Arra kényszerültek, hogy „makkon, fűrészporon, szójababdarán, burgonyaszáron, mogyoróhéjon, sütőtökkásán, fehérjeforrásként pedig bogarakon, gilisztákon, rágcslók húsán és kígyókon” éljenek.

Egy lehetséges megszállásra készülve, a legyengült lakosoktól is elvárták, hogy bambusz lándzsákkal részt vegyenek a háborús gyakorlatokon. Szánalmasan hangzik fából készült kézi harceszközökkel szembeszállni egy öttonnás plutóniumbombával, amely 21 000 tonna TNT erejével ér fel és infravörös hősugarai azonnal „szénné égetik az emberi és állati szöveteket, illetve elporlasztják a belső szerveket.” Ez is csak hangsúlyozza a japán hatóságok illúzióit, amelyeknek már teljes tudomásuk volt a Hirosima elleni támadásról.

Southard mind a japán, mind pedig az amerikai háborús propagandát is megvizsgálja – mindkét esetben az ellenség emberi mivoltából való kivetköztetése volt a cél. Az ennek következtében létrejövő irracionálissal és vérszomjjal teli légkör szentesítette az elképzelhetlent: civilek tömeges kizsigerelését. A japán jellemet értékelve a szerző egy korabeli Time folyóirat cikkéből idéz: „Talán ők is emberek. Bár... semmi jelét nem mutatják.”

A könyv egy példát említ arra, hogy mennyire eltökélt volt és milyen makacsul ragaszkodott az Egyesült Államok hadügyminisztériuma ahhoz, hogy ledobja a bombát Nagaszakira. Még az az információ sem tántorította el őket a támadástól, hogy tudták, van egy hadifogolytábor nem messze a város központjától. Nem igazán foglalkoztak az atombomba áldozatainak sorsával. Az amerikai tudósok nem végeztek kutatásokat arra vonatkozóan, hogy milyen hatásai lehetnek a magas sugárterhelésnek, és a lehetséges áldozatok orvosi ellátását sem tanulmányozták.

Mint kiderült, a sugárfertőzés számtalan egyéb reakció mellett bőr-, vér-, májproblémákat, az endokrin rendszer betegségeit, leukémiát, belső vérzést, alacsony vérszétszámot, hányingert és állandó keloid hegeket okoz. Sok csecsemő, akit még az anyaméhben ért sugárzás, agysérült, fejlődésében visszamaradott vagy fogyatékos lett. A túlélőknek meg kellett birkózniuk annak az emlékével, amit Robert Jay Lifton pszichiáter könyvében a „halálos pusztítás nyomán hirtelen és egész lényt betöltően bekövetkező személyes megsemmisülés érzésének” nevez.

Southard hitelessége a témát illetően vitathatatlan. Már folyékonyan beszélt japánul, amikor végzős középiskolai osztályával először jutott el Nagaszakiba. Felnőttként számtalanszor járt ott, és így átfogó interjút tudott készíteni számos atombomba-túlélővel (japánul *hibakusával*), akiknek a fizikai trauma és romló egészsége még nem gyengítette emlékezetét.

A nukleáris kazán túlélőként Nagaszaki áldozatainak a remény és az állhatatosság példaképévé kellett volna válniuk. Mint most kiderült, sok japán szemében azonban ők a szegény, sőt a közgúny tárgyai voltak. A legironikusabb, hogy ezeket az áldozatokat, egy groteszk tudományos kísérlet áldozatait, saját honfitársaik is groteszk figuraként kezelték. Még elitelendőbb az a diszkrimináció, amely a *hibakusák* gyermekeivel és unokáival szemben nyilvánul meg évtizedekkel az események után. Ha felfedik kilétüket, az akár munkahelyi alkalmazásuk megtagadását vagy házassági szándékaik megghiúsulását is jelenheti.

A tárgy nehézsége ellenére Southard magával ragadó elbeszélő stílusban ír, ezzel lendíti át az olvasót a nukleáris megsemmisítés és utóhatása fantazmagórikus horrorján. A téma természetéből adódóan azonban könyörtelen beszámolójához az olvasóknak meg kell erősíteniük magukat. Southard egy fiatal nőről ír, aki a robbanás után a romok között bolyong, vödört cipel, „a vödörben egy fiatal lányka feje, mindössze ennyit talált meg a családjából”.

Megkérdeztem Southardot, hogyan volt képes érzelmileg megbirkózni beszélgető alanyainak megrázó beszámolójával.

„Gyakran szünetet kellett tartanom, hogy befejezzek egy szegmenst – magyarázta, hozzáté-

ve, hogy az egyik, ami segítette, „az a gondolat volt, hogy ezeket a történeteket el kell mesélni, és ha a túlélők ezt kibírták, akkor én is meg fogom találni a módját, hogy írjak róla.”

Ez eszembe juttatta, hogy mit mondott munkája értelmét keresve a frontvonalon dolgozó Emma Daly hadi tudósító: „a cél az, hogy senki se mentegetőzhessen: én nem is tudtam.”

(*The Japan Times*)

Oliver Wang

Kínai negyed

Erika Lee *The Making of Asian America: A History* [Az ázsiai Amerika létrehozásának története] c. műve (Simon & Schuster, 2015, 519 pp.)

Erika Lee magával ragadó, „The Making of Asian America: A History” [Az ázsiai Amerika létrehozásának története] című könyvében azt állítja, hogy az ázsiai-amerikaiak folyamatosan a „jó ázsiaiak” és „rossz ázsiaiak” címkei között elhelyezkedő skálán mozognak – a bevándorlásuk és letelepedésük hátterében álló változékony és gyakran „ellentmondásos politikai játszmáktól függően. „Megvetett kisebbség” voltunk, amikor az ázsiai bevándorlók a 19. és 20. század elején a fehérek munkahelyeit fenyegették, mégis, a hidegháború óta a „minta-kisebbség” kifejezéssel illették őket, amely felértékelte az amerikai meritokrácia ígéretét. Az a szeszélyes könnyedség, amellyel ezeket a címkeket cseréltetik, jól mutatja, hogy ingatag társadalmi helyzetük milyen mértékben nyugszik azon, hogy mennyire tekintik őket hasznosnak: mint olcsó munkaerőt, mint antikommunista emigránsokat, vagy mint túlteljesítőket, akik arra hívtak, hogy sikerükkel megszegyenítsenek más színes bőrű közösségeket. Miközben végrehajtották ezt a „feladatot”, mondja Lee, az ázsiai-amerikaiak nemcsak újra-definiálták a bevándorlási politikát és a származási kategóriákat, hanem „a valódi tartalmát [is] annak, hogy mit jelent amerikaiak lenni”.

Lee összehasonlító történetírása nyomon követi számtalan ázsiai-amerikai csoport tapasztalatát az 1850-es évek kaliforniai kínai munkásaitól az 1980-as évek minnesotai hmong menekültjeiig. Lee egyetemi tanárként oktat történelmet, és széleskörűen hasznosítja mind a primer, mind a szekunder forrásokat, hogy összegyűjtse azokat a történeteket, amelyeket aztán könyvébe foglal. E tekintetben a „The Making of Asian America” jelentős hasonlóságot mutat több más, az ázsiai-amerikaiak történetét feldolgozó terjedelmes, átfogó művel, a legnyilvánvalóbb módon Ronald Takaki „Strangers From a Different Shore.” [Idegenek egy másik partról] című könyvével, amelyet először 1989-ben publikáltak. Lee könyvével nem tér el radikálisan az elődeitől, csak amennyiben lényeges és hasznos módon írja felül az ismereteket a látókör szélesítésével, és – időnként – a vizsgálatok elmélyítésével.

Vegyünk egy példát: könyvének egyik legizgalmasabb fejezete, a „Border Crossings and Border Enforcement” [Határátlépés és határrendészet], azoknak a kevésbé ismert, de figyelemreméltó történeteknek a mélyére hatol, amelyek arról számolnak be, hogy hogyan talált több tízezer kínai és japán utat az Egyesült Államokba annak ellenére, hogy a törvény sorompót állított emigrációjuk elé. A Lee által „kirekesztés-korszak”-nak nevezett időszak során – amely az 1882-es „kínai kirekesztés-törvényvel” [Chinese Exclusion Act] kezdődött – elszánt emigránsok a kanadai és mexikói határon átkelő vonatok vagonjaiban, vagy a Kubából és Jamaicából induló hajókon rejtőztek el. Az ázsiaiak Egyesült Államokba való csempészése a kanadai és mexikói őslakos, valamint görög és olasz embercsempészek jól jövedelmező, multietnikus üzleti tevékenysége lett. Sokan odáig merészkedtek, hogy klienseiket elmaszkírozták, hogy más származásúnak tűnjenek, ily módon tévesztve meg a határőröket. Lee idéz egy 1904-ben, a buffalói újságban megjelent történetet arról, hogy a kanadai határnál hogyan álcázták rutinszerűen a kínaiakat amerikai őslakosoknak, akiket „<i>«indian viseletbe» öltöztettek és orvosi szasszafrászt raktak a kosarukba”.

Lee felhívja a figyelmet arra a fontos tényre, hogy mivel az „első emigránsok, akiket kizártak

az Egyesült Államokból, az ázsiaiak voltak, ők lettek az első dokumentálatlan bevándorlók”; és mint ilyenek, az úgynevezett illegális bevándorlók körül kialakult gyakori össznemzeti pánik célpontjaivá is váltak. Az 1900-as években kormányhivatalnokok különleges egységeket alakítottak, hogy „kínaiakra vadásszanak”, miközben az 1920-as évek törvényhozói arról panaszkodtak, hogy a mexikói határ mentén még egy „kínai fal” sem lenne képes „permanens megoldást biztosítani”. (A párhuzam a közelmúltbeli – ázsiaiak bevándorlása ellen gerjesztett – hisztéria és a jelenlegi légkör – amellyel a latin bevándorlók kénytelenek szembenézni – között egyszerre nyilvánvaló és tanulságos.)

Ezek a határ menti drámák arra emlékeztetnek minket, hogy az ázsiai-amerikai történelem folyama ténylegesen két elkülönülő ágra vált szét, köszönhetően a kirekesztés-korszaknak, amely tudatosan kizárt bizonyos ázsiai csoportokat az Egyesült Államokból. Ezek a káros bevándorlási törvények az ázsiai-amerikaiakkal szembeni hazai hangulat mélypontját jelentették, nagymértékben a nativisták [A nativizmus – bevándorlókkal szemben a már ott születetteknek kedvező politikai irányzat] és a fehér munkásosztály agitációja miatt. Hatalmas nemzetközi nyomásra volt szükség a XX. században ahhoz, hogy bekövetkezzen a teljes fordulat, ami azzal vette kezdetét, hogy a II. világháborúban szűkecséssé vált a kínaiak besorozása a Japán elleni háborúban (mindezt akkor, amikor a japán-amerikaiakat internáló táborokba kényszerítették). Aztán következett a hidegháború, majd az „égető” konfliktusok Koreában és Délkelet-Ázsiában, amelyek mindenféle új ázsiai szövetségeket és ellenségeket teremtettek. Vegyük még hozzá a polgárjogi mozgalom hajtóerejét is, és már el is érteztünk a fordulóponthoz, az 1965-ös bevándorlási és nemzetiségi törvény [Immigration and Nationality Act] megszületéséhez.

Ezzel a jogalkotók véget vetettek a ténylegesen 40 éve, az 1924-es igen szigorú bevándorlási törvény [Immigration Act] óta tartó bevándorlási moratóriumnak. A törvény azóta több tízmillió új bevándorlónak tette lehetővé a törvényes belépést, de komikus módon annak még leglelkesebb támogatói is alábecsülték az 1965-ös törvényben

rejlő potenciált. Amikor Lyndon B. Johnson elnök aláírta a törvényjavaslatot, kijelentette, hogy az hatályon kívül helyezi a korábbi, „Amerika fogalmával teljes mértékben értelmében ellentétes” irányelveket, ugyanakkor ismét biztosította a közvéleményt arról, hogy a javaslat „nem lesz hatással milliók életére. Nem fogja átstrukturálni mindennapjainkat”. Lee hidegvérrel vág vissza válaszával: „Az elnök tévedése bebizonyosodott”, és amellett érvel, hogy „az Egyesült Államok társadalmának, valamint minden szektorának átstrukturálásával” az 1965-ös törvény „megváltoztatta az ázsiai-Amerika és az Egyesült Államok történetének irányát”.

A törvény alapvetően változtatta meg a családok történetének irányát. Így kaphatták meg szüleim a letelepedett státuszt, miután 1968-ban egyetemi hallgatókként megérkeztek Tajvanból. Ez a jogállás pedig lehetővé tette számukra, hogy éljenek a törvény által nyújtott „családegysítési” joggal, pártfogolják testvéreiket, akik aztán ugyanezt tették családjaikkal. Az 1980-as években második generációs kínai, tajvani, koreai, vietnámi és indiai gyerekek zárt közösségében nőttem fel Kaliforniában; magunkra egy idő után úgy tekintettem, mint a „’65 utániak”-ra. Ennek egyik következménye az, hogy amikor Ronald Takiki és Sucheng Tang kulcsfontosságú, az ázsiai-amerikaiak történetét bemutató műveit olvasom – olyan kánon ez, amelyhez sejtésem szerint Erika Lee is hamarosan csatlakozik – bámulatosnak tartom azt, ahogyan betekintést nyújtanak a ’65 előtti ázsiai-Amerikába, ugyanakkor sosem voltam elégedett azzal, ahogyan a közösség ’65 utáni átalakulását vizsgálták.

Ez nem valami rájuk jellemző tudományos hiányosság, legkevésbé sem az Lee nagyszabású művében. A ’65 utáni fejezetei beszámolnak arról, hogy hogyan alakul ki hatalmas változatosság és komplexitás a 24 elkülönülő, óriási jövedelmi és oktatásbeli egyenlőtlenségeket mutató etnikai csoportból létrejött soknyelvű közösségben. Minnesotai lakosként és tanárként lényeges fejezetet szentel azoknak a kihívásoknak, amelyekkel a hmong-menekültek – az amerikai kormány által a vietnámi háborút követően áttelepített több tízezer politikai üldözött – kénytelenek szembenézni. Tárgyalja az 1960-as évek vége és a 70-es

évek ázsiai-amerikai mozgalmának jelentőségét, amely létrehozta magát az „ázsiai-amerikai” fogalmát, a könyvét pedig olyan kulcsfontosságú példák kiemelésével zárja, amelyek bemutatják, hogyan mobilizálták magukat politikailag az ázsiai-amerikaiak.

Mi több, átfogó történettudományi művében Lee elődeihez hasonlóan nagy hangsúlyt helyez a külső politikai és gazdasági erők bemutatására – amelyek hatására az ázsiaiakat befogadták vagy kitoloncolták, toborozták vagy kirekesztették, a „jó” vagy a „rossz” címkével látták el. Ezek ésszerű, szükséges szempontok annak megértéséhez, hogy hogyan jött létre az ázsiai-amerikai származási és nemzetiségi csoport. Amikor azonban ezek a történettudományi művek a ’65 utáni, jelenkorig tartó korszakkal foglalkoznak, azon kapom magam, hogy többet akarok tudni az „ázsiai-amerikai létről”, azaz arról, ahogyan a csoporton belül definiáltuk a helyünket, értékünket, identitásunkat és kultúránkat.

Természetesen az már a sors fintora, hogy az 1965-ös törvény az ilyen jellegű munkát végtelenül bonyolulttá tette, mert ezt a közöséget szakadatlanul formálják az új bevándorlók, akik számára az „ázsiai-Amerika” kifejezés nem jelent többet egy népszámlálási kérdőív jelölőnégyzeténél. Ebből a szempontból mind az „ázsiai-Amerika”, mind az „ázsiai-amerikai lét” fogalmát folyamatosan újraértelmezzük, amivel új kérdések vizsgálatára sarkalljuk a kiszámíthatatlan jövő történéseit.

(The New York Times – Sunday Book Review)

Séverin Graveleau

Az Égalité mítosza: van-e egyenlőség a francia iskolákban?

Interjú Marie Duru-Bellat szociológussal

Marie Duru-Bellat szociológus, a párizsi Sciences Po professzor emeritusza és a Szociológiai Változáskutató Intézet

(Observatoire Sociologique du Changement) tudományos kutatója. Az iskolarendszerbeli egyenlőtlenségek szakértője *L'inflation scolaire* (magyarul: Iskolai infláció) címmel írt könyvet. A *Les désillusions de la méritocratie* címen a Seuil kiadónál megjelent műve (magyarul: A meritokrácia csalódásai) nagy visszhangot keltett 2006-ban. Az idei, 2015-ös tanévkezdéskor állt elő Francois Dubet szociológussal közösen tíz javaslattal az iskola megváltoztatására (*10 propositions pour changer d'école*). A javaslatok egyike „egy igazságosabb iskola megteremtését” célozza.

– *2015-ben az esélyegyenlőség végre megvalósulni látszik a francia iskolákban?*

– Távol áll attól. Sőt, a gyerekek teljesítményét illetően a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése figyelhető meg: azoknak az eredménye romlik, akik tanulmányi szempontból a leggyengébbek és szociálisan is a leghátrányosabb helyzetűek. Franciaországban a gyerekek iskolai jövője szempontjából a szülők társadalmi helyzetének nagyobb a súlya, mint más területeken. Ez nem igazságos, mert sem a családjukat, sem az iskolájukat nem a gyerekek választják. Ezek az egyenlőtlenségek az általános iskola első osztályától kezdve láthatók, amikor pl. a szókinceset vagy a lateralizációt – a bal- ,illetőleg jobbkezességet – méri fel. Az eredmény attól a környezettől függ, amelyben a fiatal felnő.

– *Az iskola tényleg ellensúlyozhatná ezeket a már létező társadalmi egyenlőtlenségeket?*

– Egy vállaltan teljesítményközpontú környezetben, ahol feltételezhetően mindenki iskolai sikerre törekszik, az iskola megtehetné, hogy a startvonalra helyez vissza mindenkit, gyökerestül kiirtva ezáltal az egyenlőtlenségeket. Ebből semmi nem valósul meg: az iskola nem jut el az egyenlőtlenségek korrigálásáig. Ennél is rosszabb, hogy hagyja azok lassankénti növekedését, sőt azokat még „meg is toldja”: a nemzetközi összehasonlítások azt mutatják, hogy Franciaországban az iskolai egyenlőtlenségek széles köre menthetetlenül tovább erősíti a társadalmi egyenlőtlenségeket. Miért? Azért, mert a tanulás egy hólabdaszerűen növekvő folyamat. Ha az egyenlőtlenségek és a hiányosságok

az elemi iskolában (azaz az első 5 osztályban) felgyülemlenek, akkor azok a középiskola alsó szakaszában, a college-ben tovább fokozódnak. Ebben a 11 és 15 év közötti korcsoportban a diákokat olyan intézmények felé irányítják, melyek számukra nagyon is egyenlőtlen tanulási esélyeket nyújtanak, miközben – ezzel egy időben – az iskolai követelmények tovább nőnek.

Az egyenlőtlenségek megszüntetését illetően tehát először az elemi iskolában van tennivaló, a józan ész is ezt diktálja. Lépní kell, mihelyt egyenlőtlenséget mérnek, nehézséget tapasztalnak. Jóval bonyolultabb lesz ugyanis egy tanuló 15 éves korában megtanítani például olvasni.

– *Az iskola általános szervezetéről, a tanárairól vagy az iskolai oktatásról van most szó?*

– Részben az intézmények közötti nagy eltérés a felelős ezért, főként az a különbség, ami a college-től kezdődően mutatkozik meg. A Számvevőszék elemzései azt mutatják, hogy az állami forrásokat illetően a közintézmények hátrányos helyzetben vannak. Az ottani tanárok fiatalabbak, tehát az országnak kevesebbe kerülnek. Átlagban ezekben az intézményekben kapják kinevezésüket, ami pályakezdéskor normális. Teljesítményük nem túl nagy és olykor gyakrabban hiányoznak, nehéz munkakörülményeik miatt... Ezekben a college-ekben a tanárok gyakran kínlódnak a tanterv „teljesítésével”. Mindent egybevetve, itt nem olyan jó színvonalú a tanulóknak nyújtott szolgáltatás, mint másutt.

A tanárképzés oldaláról is meg kell nézni a kérdést, a tanárok ugyanis sem pedagógiai ismeretekből, sem tanulóik vegyes összetételét illetően nincsenek kellően felkészítve, ami mindenekelőtt a leggyengébb tanulókat sújtja. De ez egy nagyon vitatott kérdés Franciaországban, abban az országban, ahol a pedagógiát alapvetően egy kicsit lenézik, és ahol gyakori az a vélemény, hogy egy tantárgy alapos ismerete már elegendő ahhoz, hogy azt valaki jól tanítsa.

– *A hatalomra került baloldal éppen ezért állította vissza 2012-től a pedagógus-alapképzést, amit az előző többség törölt el. Milyen eredményt hozott ez a döntés?*

– Kissé korai még erről beszélni. A tanárképzés és a nevelés felsőfokú iskolái (fran-

ciál az ESPE-k:) – azaz a volt Egyetemi Pedagógusképző Intézetek (franciál az IUFM-ek:) utódai – fokozatosan a helyükre kerülnek. Ez a tanári szakképzés kívánatos megerősödéséhez vezet, de csak a mesterképzés második évében. Márpedig, számos más országban a tanárok pedagógiai képzése több éven át tart. Gondolkozni kell azon, hogy nem lenne-e helyes előbbre hozni a középiskolai tanári minősítő vizsgát (a Capes-t), hogy meghosszabbítsák a francia tanárok képzését. Ennek a minél korábbi utánpótlás-biztosításnak egy további, nem elhanyagolható előnye is lenne, ugyanis minél előbbre tűznek ki egy képesítő vizsgát az egyetemi évek alatt, az annál szélesebb körű felkészülést követel meg.

– *Nem felelősök-e maguk a családok is eze- kért az egyenlőtlenségekért, amikor intézmény- választáskor vagy az osztály kiválasztáskor el- utasítják a vegyes összetételű osztályokat?*

– Már nem szükséges a vegyes összetételű osztályok jelentőségét bizonyítani. Amikor különböző színvonalon álló tanulókat kevernek össze és amikor a legerősebbek és a leggyengébbek kölcsönösen hatnak egymásra, még erősebbek lesznek. A vegyes összetétel, ha azt a tanárok jól kezelik, olyan tényező, amely a leggyengébb, de a legerősebb tanulók fejlődését is elősegíti.

Nem lehet pálcát törni a szülők fölött, akik az iskolában követett stratégiáikkal azt tanúsítják, amit én „jogos elfogultság”-nak nevezek, és amivel gyermekük jövőjét akarják biztosítani. Maguk a szülők eltérő anyagi forrásokkal rendelkeznek és ésszerűen gondolkodó szereplőkként reagálnak, választásukkal gyermekük érdekét kívánják előmozdítani. Amikor például azt kérik, hogy nyelvi tagozatra vegyék fel, ezzel azt akarják biztosítani, hogy jó színvonalú osztályba kerüljön, mely többet vagy gyorsabban halad, mint egy másik. A közoktatás egyes osztályokra – mint amilyenek a kétnyelvű osztályok is – kivételesen több anyagi eszközt fordít, míg a többiekre kevesebbet.

– *A college legújabb reformja a kétnyelvű osztályok megszüntetését tartalmazza. Ez tehát Ön szerint jó dolog?*

– Fel kell tenni a kérdést: jogos-e bizonyos rendszerekre többet költeni? Ha azok hatéko-

nyak, akkor azokat általánossá kell tenni. Ha úgy vélik, hogy jó a tanulóknak, akkor mind- egyik tanulónak biztosítani kell. Amennyiben ez nem lehetséges... egy köztes álláspontot kell elfogadni – két nyelv oktatása mindenkinek, de csak az 5. osztálytól kezdődően – ami nem mondható elfogadhatatlannak.

Emlékeztetek arra, hogy az egységes coll- ege logikája az volt, hogy heterogén össze- tételű osztályokat hozunk létre, azért, hogy az azonos célokat minden tanuló elérhesse. Azóta azonban mindent megtettek a homogén osztályok és a „kvázi-tagozatok” visszaállításá- ra. Lengyelország legújabb példája tanulságos eredménnyel szolgál: az évtizedeken át létezett tagozat-rendszer megszüntetése után néhány évvel a tanulók színvonalának kiegyenlítését tapasztalták ebben az országban. A tagozatok fenntartják az iskolai egyenlőtlenségeket.

– *Az iskolának nem feladata-e az elitképzés is?*

– Az iskolai intézménynek valóban kettős funkciója van. Először is, a közpénzből finan- szírozott iskolakötelezettség keretein belül, egy életkor szempontjából homogén osztályt kell képeznie. De, majdnem biztos, hogy ez a köte- lező iskola is eltérő foglalkozásokra készít fel...

Minden gazdag ország, amely kellően széles iskolarendszerrel rendelkezik, szembesül ezzel a nehézséggel. Ennek meghatározása, hogy a „szelekció”-t milyen szinten kell kezdeni – dön- tően politikai választás kérdése. A probléma az, hogy Franciaországban ez a szelekció egyre ko- rábban történik meg, a jó és a kevésbé jó tanulók korai elkülönítésével. Részben ez a kiválogatás szabja meg az iskolarendszer szervezetét (a felsőoktatás a lycée-t, azaz a középiskola felső szakaszát, a lycée a college-t, a középiskola alsó szakaszát határozza meg és így tovább). Minden úgy megy, mintha az iskola elsősorban elitkép- zésre lenne „teremtve”.

– *Az „esélyek egyenlősége” helyett Ön inkább az „eredmények egyenlőségét” tartja fontosnak. Mit értsünk ezen?*

– Az esélyegyenlőség azt jelenti, hogy: „Minden tanulót ugyanarra a startvonalra állíta- nak, és az győz, aki a legjobb!” Ez viszont nem működik, mivel az induláskor a tanulók nem egyenlők. Ennek következtében az iskola egy

tanulókat osztályozó gépezet lesz, természetesen igazságosan és határozottan a teljesítményelv alapján, de eközben az osztályozás végső soron jobban érdekli, mint maguk az eredmények.

Inkább azt nézzük meg, hogy a college végeztével a tanulók azonos tudással rendelkeznek-e, mert ha ez megvalósul, akkor lesz igazi egyenlőség. Ahelyett, hogy figyelmünket az iskolai tantervek nivójára összpontosítanánk, a tanulók színvonalára koncentrálnánk és arra az ismeretanyagra, amit mindegyiküknek el kell sajátítani. Az iskolának olykor túlzottak az ambíciói, miközben egyáltalán nem törődik a tanulók tudásával. Büszkék vagyunk a tanterveinkre, de az kevésbé érdekli minket, hogy mit tudnak a leggyengébb tanulók. A francia iskola az elméletben, a szövegek szintjén meglehetősen nagyratörő – jó lenne, ha inkább a leglényegesebb területen, a tanulók által megszerzendő tudás tekintetében lenne az!

(*Le Monde*)

Marcus Müntefering

Fritz Kolbe – a német CIA-ügynök:
Egyszerű polgárból kém

Andreas Kollender: Kolbe című könyvének bemutatása (Pendragon Kiadó, 2015, 448 oldal)

1968. április 30-án szövetségi nagy érdemkeresztel tüntették ki Reinhard Gehlent, aki a második világháborúban a keleti front katonai hírszerzési osztályának parancsnoka volt. Fritz Kolbe ezt valószínűleg súlyos igazságtalansággént élte meg.

Míg Gehlen a háború után ünnepelt hős lett és megalapította a német Szövetségi Híradásslátszólatot (BND), Kolbe elfeledett számkivetettként élt Svájcban. Pedig a nemzeti-szocializmus idején ő volt a külügyminisztérium szorgalmas alkalmazottjaként az USA legfőbb német informátora. Kolbe 1943-tól kezdve fontos háborús dokumentumokat csempészett a náci

Németországból Svájcba, amelyekből az amerikaiak többek között a Wolfsschanze (Farkasodó) névre keresztelt tervről is tudomást szereztek.

A nemzetiszocialista uralom alatti ellenállás egy feledésbe merült hőse, egy igaz ember, aki az életét is kockáztatva segített abban, hogy Hitler rendszerét a lehető leggyorsabban megbuktathassák – igazi kémregénybe illő történet. Azonban nevét csak 2004-ben tette ismerté életrajzának kiadásával Lucas Delattre francia újságíró: „Fritz Kolbe – a második világháború legjelentősebb hírszerzője” cím alatt. Nem sokkal később az akkori külügyminiszter, Joschka Fischer egy termet nevezett el róla a külügyminisztériumban. A Hamburgban élő író, Andreas Kollender most megjelent könyvével állított irodalmi emléket az ellenállás harcosának.

Regénye egy ügynökről szól, akiben igen kevés található meg az olyan tulajdonságokból, mint amivel a rettenthetetlen James Bond, vagy John le Carrés zseniális stratégája, George Smiley rendelkezik. A történet hőse egy egyszerű kisember, akit csak az igazságérzete vezérelt. Egy olyan ember, aki számára a legnagyobb jelentőséggel bíró értékek a megbízhatóság, az udvariasság és a tisztesség voltak.

És így lesz a rendszerhű tisztviselőből áruló, noha ez végtelenül nehezebbre esik is, mert tudja, hogy információi következtében emberek halnak meg. „Kibírod te mindezt?” – teszi fel a kérdést kedvese, egyetlen bizalmasa. „Nem” – feleli Kolbe, és nem is tud többet hozzátenni.

Az állandó fenyegetettség érzése

Fritz Kolbe egy legkevésbé sem vakmerő, hétköznapi hős. Egyszer feltették neki a kérdést, hogy lelőné-e Hitlert, ha szentől szemben állna vele. A válasza: „Nem, mert élni akar. Élni – és szeretni” – a regény nemcsak thriller, hanem romantikus elbeszélés is. „Mondjon egy olyan történetet, amelyben nem esik szó szerelemről. Teljesen értelmetlen” – mondja Kolbe. Kollender azonban ennél a résznél sajnós újból és újból túlzásba viszi az érzelmek leírását, kicsit többet foglalkozik velük, mint az a téma megkívánna.

Sokkal átütőbbek a regény azon részei, ahol a kémtörténet dominál. Felettébb izgalmasak mindenekelőtt a svájci jelenetek, ahol Kolbe az

OSS közvetítőjével, Allen Dullesszel, a későbbi CIA-igazgatóval találkozik. Itt Kollender igen érzékletesen tudja átadni a mindenkori fenyegettség már-már paranoiás érzését. Minden egyes ember, aki kábatban, cigarettázva lapul a ház falánál, akár ügynök is lehet – és néhány tényleg az is. Az oroszok szintén hasznot akarnak húzni a Kolbe tudomására jutott információkból, mert miközben Hitler birodalma összeomlik, már régóta alakul az új tűzvonala, a közeledő hidegháború kezd formálódni. Ezt tudja Reinhard Gehlen is, akit az író Kolbe ellenpólusként jelenít meg. „Rideg, gyors felfogású, ízig-vérig náci” – így jellemzi a szerző a tábornokot.

Amíg a háború után Gehlen, mint az orosz katonai információk fontos hírszerzője, az amerikaiak védelme alatt áll, Kolbét elfelejtik. Dulles éppúgy, mint azok, akikkel együtt dolgozott a külügyminisztériumnak, ahol többé már biztosan nem fog szolgálatot teljesíteni: „Nekik az lenne a legjobb, ha egyáltalán nem is léteztem volna. Ilyenek azok, akik sohasem próbáltak semmit tenni Hitler ellen. Nem tudnak a közelükben egy olyan embert elviselni, mint én.”

A náci rendszert működtető tisztviselők, akik meggyőződésből tették, amit tettek, Kolbét azért is bélyegezték meg árulóként, a saját népe ellen harcolóként, mert a háború utáni Németországban karriert akartak építeni. És akkor is, ha a megveztést nehezen viselte, legalább Kollender regényében megőrizte a történelem számára a büszkeségét és a hitét abban, hogy helyesen cselekedett: „Az ember nem hagyhatja magát legyőzni. Egyszerűen nem. Az lenne az árulás. Mindennek a meghazudtolása, amiben eddig hitt.”

A regénnyel Andreas Kollendernek sikerült szinte mindvégig egy érdekfeszítő, olykor kiugróan izgalmas művet írni – egy lenyűgöző hős főszereplésével. Ugyanis ez a rendkívül becsületes hivatalnok, akit nagyra értékelnek, mert rendszerető és jó modorú, és aki a gépies parancsoknak, mint „Jawohl” („Igenis!”) és „Heil Hitler”, engedelmesskedik, amikor hazamegy, egy villával szurkálja meg Hitler arcképét az újságban.

Fritz Kolbe valódi drámája ugyanis ez: hosszú éveken keresztül kellett kettős életet élnie, barátok és munkatársak előtt elfedni, hogy ki is

ő valójában. „Ettől okádni tudnék” – gondolta. A hallgatásra már-már belehalt. Fritz Kolbe 1971-ben hunyt el epehólyagrákban. Temetésén csak tíz ember jelent meg. Közülük kettő a CIA megbízásából.

(*Spiegel*)

Oliver Zimmer

A különutas megoldások bűvöletében

Jakob Tanner: Geschichte der Schweiz im 20. Jahrhundert [Svájc története a 20. században] (C.H. Beck, 2015, 679 S)

Egy olyan kiadónak, mint a C.H. Beck a 20. századi történelmi összefoglalók különösen vonzóak, és ennek oka kézenfekvő: ez a korszak legtöbbünk számára jelenkori történelem is, azaz ahhoz a múlthoz tartozik, amely már azért megérint bennünket, mert a jelenünk része. Ez először is csábítóan kézenfekvőnek tűnik. Hogy ez az olvasónál elérje-e a kívánt hatást, persze mindenekelőtt a szerző tehetségétől függ.

Jakob Tanner most mutatta be német nyelven megjelent *Svájc története a 20. században* című új könyvét. Az Ulrich Herbert által gondozott a „Nemzetek története a 20. században” című Beck-sorozat keretei között jelent meg. A németországi Freiburg im Breisgauban tanító történész, aki a Németországról szóló súlyos kötet szerzője is, az előszóban a konceptuális célkitűzéseket vázolja fel. A középpontban a nemzeti és transznacionális tényezők közti egyensúlyozás áll. Az időszak „az a hosszú 20. század” – hosszú azért, mert a szerzők számára ez már az 1880-as évek körül elkezdődött. Akkoriban (így a Németország esetében jól alátámasztott tézis) markánsan felgyorsult az élet sok területe, egy új korszerűség kerekedett felül: kiszámíthatatlan, feszültséggel teli és ellentmondásos. Ez a korszerűség transznacionális egységítési folyamatot termelt, melyre a társadalmak nemzetettörténelmi legitímációval rendelkező elkülönüléssel reagáltak.

Korszerűség és védekező reflex

Jakob Tanner ezeket a célkitűzéseket egyértelműen sajátos hangsúlyokkal, a 20. századi Svájcra is kiterjesztette. Emellett még a megkövetelt transznacionális megközelítés is motiválhatta. A modern svájci történelmet fel kell szabadítani „konténer-perspektívájából”: Az utóbbi években rendületlenül ezt követelte, olyan híres szakmabeli kollégákhoz hasonlóan, mint Christopher A. Bayley vagy Jürgen Osterhammel, akiknek elképesztő módon sikerült a nagyközönséget lebilincselniük a terjedelmes világtörténelmi írásaikkal. Akkor is, ha a konténer szó Jakob Tanner svájci történetében már nem fordul elő, úgy tűnik, hogy a célja itt is az, hogy a konténerbe világosságot vigyen, és az egész nézőpont ferdeségét leleplezze.

Tanner műve három részből áll. Az első rész („Erőtlen kisállam”) a Fin de Siècle-től a Nemzetek Szövetségének létrehozásáig és a húszas évek munkásmozgalmáig terjedő időt dolgozza fel; a második kötet („Veszélyeztetett nemzet, nyílt népgazdaság”) a húszas évekkel kezdődik és a hatvanas évek fogyasztói forradalmával zárul; a harmadik rész („Kényszeredett mozgalom”) a vitatott hatvannyolcas mozgalomtól a kilencvenes évek európai integrációján keresztül a jelenig tartó időszakot fogja át. Az olvasó tizenhárom fejezetben tanul egyet s más a gazdasági fellendülésekről és hanyatlásokról, a politikai konfliktusokról és a részvételi formákról, a kulturális mozgalmakról, a nemzeti önmeghatározásokról és a szociális struktúrákról. Tanner közben folyvást azon elmélkedik, hogy ezek egymásra milyen hatással voltak.

Ez elvezet bennünket a könyv fő téziséhez. Tanner Svájcot egy olyan országgént ábrázolja, amely a gazdasági dinamikáját és belső konfliktusait – az „ambivalens korszerűségét” – újra meg újra egy nemzeti védekező reflexszel próbálja meg stabilizálni. Jóllehet Európával a legszorosabban összekapcsolódva, a 19. század vége óta fennálló Svájci Államszövetség még mindig, európai különutas államként határozza meg magát. Ez a magától értetődés egy történelmi mitológiailag feltöltött veszélyérzeten alapul, mely a külső és belső ellenség ellen irányult és továbbra is irányul. Tanner felteszi a kérdést,

hogy hogyan „sikerült” ennek az országnak „a háttérben meghúzódó problémákat, és azokat, amelyekkel szembe kellett néznie, a mítoszok nagy képernyője mögé söpörni”.

Ez a nemzeti koncepcióra való hajlam – talán a második világháború előtt és után, vagy az 1968 utáni években tapasztalható rövid nyitási fázisok ellenére – történelmi állandóság. Az utolsó nagy nemzeti felbuzdulás a kommunizmus összeomlásából ered. „Svájc nem volt képes túltenni magát a hidegháború irányadó vészforogatókönyveinek hiányán és elkezdett történelmi fantomfájdalomtól szenvedni”. E tünet hosszú fennállásának legfőbb okát Tanner egyrészt annak a sok svájci (köztük a munkásság jelentős része) öntudatára gyakorolt tartós hatásában, másrészt pedig annak a jobboldali körök általi ideológia fenntartásában látja. Minél inkább integrálódott Európa, annál erősebb volt a kísértés, hogy a nagy mítosz-képernyőt nemzeti színpadra állítsák.

Semleges potyautas?

A nemzetközi környezet irányába való nyitásra azonban nem került sor. Jakob Tanner inkább egy új helvét különútról beszél. Az ország elzárkózásának korához hasonlóan most is sajátos kettősséget tapasztalhatunk. A mitologizáló, számító és háborútól megkímélt Svájc egy olyan európai környezettel néz szembe, amely a második világháborút követően egy jobb világ reményben végre hozzáfogott egy határokon átívelő szabályrendszer kialakításához. Eközben a közvetlen demokráciát már-már szélsőséges módon alkalmazó ország semleges potyautas-ként húz hasznát először az imperializmusból, majd a hidegháborúból, végül pedig a megbékélő, újraegyesülő Európából.

Ebben a forogatókönyvben Svájc úgy jelenik meg, mint egy olyan állam, amely erkölcsileg többé-kevésbé elfogadható eszközökkel a saját hasznát nézi: egy olyan (Nyugat-)Európában, ahol a nemzetállami érdekek feltehetően egyre inkább eltűnnek, a 20. század nemzeti eszméinek bűvöletében egyedül a Svájci Államszövetség (esetleg még Nagy-Britannia) marad meg. Ahogy a régebbi, idealizált értelmezésben Svájc ragyogó példaként jelent meg,

most úgy marad el a globalizálódó korszerűsödéstől. Ilyen ellentmondásokkal van az új helvét különüt kikövezve.

Ez az ellenállás korábban is megfigyelhető volt abban, ahogyan Svájc kulcsfontosságú nemzetközi fejlődési alkalmaktól távol maradt. Az egyik ilyen alkalom például az egységes világidő 19. századi bevezetése volt. A történet, mint ismeretes, Nagy-Britanniában kezdődött, ahol az 1840-es évek folyamán a greenwichi középítő lett az egységes nemzeti idő. A helyi időkülönbségek a világ legsűrűbb vasúthálózatával és legmobilabb népességével már nem voltak összeegyeztethetők. A brit példa említésével Jakob Tanner célja rávilágítani arra, hogy Svájc már az egységes világidőnél is a konzervatív későn jövő szerepét játszotta. 1894-ben aztán Svájc „időmérés tekintetében megérkezett Európába”. Tulajdonképpen Európában az 1890-es évek előtt nem volt elmozdulás egy, a közéletet szabályozó egységes világidő felé (kivéve a vonatközlekedés egyes egyedi eseteit). A Svájci Államszövetség 1894-ben áttért a közép-európai időre, csupán majdnem egy évvel a Német Birodalom után (ahol magas rangú katonák hatására került sor a népszerűtlen váltásra), de Dánia, Norvégia, Svédország, Belgium és Lengyelország előtt. A republikánus Franciaország ezzel szemben csak 1911-ben állította örökül a greenwichi meridiánnak megfelelően. Akkoriban ezt nem a greenwichi közép-idő, hanem „le temps de Paris moins 9 minutes et 21 secondes” („a párizsi idő mínusz 9 perc és 21 másodperc”) hivatalos elnevezéssel illették.

A második példa a munkaharcoké: a takarékos állam és az alacsony adók ellenére a gazdasági elitnek sikerült a szervezett munkásság nagy részét svájci szinten a „koordinált kapitalizmus” számára megnyerni. Tanner szerint a szellemi országvédelem ebben is fontos szerepet játszott. A békés munkaadói-munkavállalói viszony ebben a szemszögben következőképpen úgy jelenik meg, mint a nemzet bezárkózásának terméke, egy hibás öntudat kifejezése. Lehet-e az, hogy az újságolvasó, önállóan gondolkodó és cselekvő munkások, férfiak és nők, továbbá a szakszervezeti vezetők és más szociáldemokraták is 1945 után arra jutottak, hogy a har-

cos sztrájkkultúra útja nem lehet célravezető? Hogyan észlelték a különböző iparágakban foglalkoztatottak Európa nagy sztrájkjait? Ezeket a kérdéseket még csak fel sem tették, és nem gondolkodtak el azon, hogy helyzetüket és érdekeiket a saját tapasztalataik alapján nemzetközi összefüggésben is értelmezzék.

A nemzeteken átívelő megközelítés nem metodikailag, hanem sokkal inkább terminológiai helytálló. A háborúktól megkímélt Svájc „transznacionális közvetítő zónaként” (Jószolgálat, Vöröskereszt) rendezkedett be; az első világháborúban a „belső szocialista nézeteltérések transznacionális platformja” lett (szocialista mozgalmak Európában); később az ország nagy hasznát vette a transznacionális politikai szervezetekben (WHO, UNESCO) való részvételének, a második világháborút követően került sor a svájci gazdasági csoda „transznacionális fordulatára”. Az erdőpusztulásról szóló határon átnyúló vitával összefüggésben: „a parlamentben zajló vita valójában európai térben található problémáról szól, és transznacionális visszhangot váltott ki.”

Kanyargós ösvényeken

Jakob Tanner, a zürichi egyetem professzor emeritusza, ahogyan azt a zárszóban leszögezi, nem „egy zsinórmértékül szolgáló tételgyűjteményt” akart írni, „hanem egy a társadalmi fejlődés különböző területei között kanyargó elemzést”. Tanner könyvében valóban folyékony, egységes szakaszok váltakoznak olyan részekkel, melyekről olvasóként nem tudjuk pontosan, miért is kerültek egyáltalán oda. Ilyen esetben a sok beiktatott alcím sem igazán segít az eligazodásban. A számos (olykor szórakoztató) anekdoták sem mindig szolgálják az olvasó tájékozódását.

A tiszta tézisek és a változatos könnyedség között húzódó ellentétet kapcsolatban el kell mondani, hogy Jakob Tanner könyve az alternatív különutas modell bemutatása során biztosan nem szűkölködik újszerű tételekben. A kiterőssel tarkított elemzés ellenpontjaként azonban nem feltétlenül sematikus leírásokat kell elképzelnünk, hanem éppenséggel olyanokat, amely biztos kézzel formálja a történelmi alapanyagot;

egy olyan könyvet, amely szeretné a 20. század és Svájc történetét érthetően elmesélni – természetesen a nemzetközi kutatások legfrissebb eredményeit szem előtt tartva.

(*Neue Zürcher Zeitung*)

Ulrich Kronauer

Casanova és de Sade: a felvilágosodás
szabadgondolkodói

Helmut Scheible: Érzéki értelem. Giacomo Casanova korában [Sinnliche Vernunft. Giacomo Casanova in seiner Zeit] című könyvének bemutatása (Zu Klampen, Springe 2015, 280 S.) Stefan Zweifel, Michael Pfister: Shades of Sade. Betekintés De Sade márkí művébe (Matthes & Seitz, Berlin, 2015, 352 oldal)

Hogy mi a közös Casanovában és De Sade márkiban? Mindketten a világirodalom kiemelkedő alakjának számítanak: Casanova kultúrtörténeti szempontból jelentős emlékiratai kapcsán, Sade pedig annak az addig ismeretlen szemléletmódnak köszönhetően, ahogy az emberi lélek mélységeibe tekintett. Elsősorban azonban a mindkettőjük által megtestesített „libertin de mœurs” embertípust látjuk bennük, aki szembe száll a tradicionális szokásokkal és kicsapongó életmódot folytat. Mindketten kalandos szerelmi életet éltek. Egyszer az is előfordult, hogy ugyanarra a hölgyre vágytak.

Ahogy Stefan Zweifel és Michael Pfister a *Shades of Sade* (Sade árnyalatai) bevezetésének biográfiai részében leírja, Sade-nek sikerül az, amiben még a híres csábító, Casanova is kudarcot vallott: Firenzében 1775-ben a kivételes szépség, Irin Sarah Goudar szeretője lesz. Sade azonban nem csábítóként és szívtipróként híresült el, hanem mint szexuális kicsapongásokat, válogatott kínzásokat és szörnyűségeket ábrázoló művész. Ezzel szemben Casanova, ahogy Hartmut Scheible «Érzéki értelem» című monográfiájában írja, karrierje kezdetén együttérző szerető

volt, aki a nőt egyenjogú lényként tisztelte. Mindenesetre az 1760-as években megváltozott Casanova viselkedése, egyre kíméletlenebb volt, a nőt megvásárolhatónak tartotta, és ennek megfelelően is bánt velük.

Életfilozófia

Scheible a «Histoire de ma vie» című emlékiratok alapján bemutatja Casanova kalandos életének legfontosabb állomásait: a kezdetektől, amikor is 1725-ben Velencében egy színész házaspár gyermekeként meglátta a napvilágot, majd hanyatttört gyerekkortól egészen a bohémiai Duchcov városában Waldstein gróf könyvtárosa-ként töltött utolsó, nyomasztó éveit. A Scheible által feldolgozott leghíresebb epizódok közé tartozik a Dózse-palota ólomteteje alatt töltött velencei raboskodás és elképesztő szökés története, valamint Casanova Nagy Frigyesnél tett látogatása. A király nem segít ugyan a velencei férfinak hozzájutni a hön áhitott álláshoz, viszont bókol neki, szép férfinak tartja. Scheible évtizedekig foglalkozott hősével és nemcsak emlékiratait, hanem más írásait – köztük egy ötkötetes utópikus regényét – is tanulmányozta és feldolgozta.

A nagy magamutogató nem éppen kíméletes, olykor ironikus ábrázolása során egyértelművé válik a történész és regényíró értelmezése – de ugyanígy a felvilágosult Casanova életfilozófiája is, aki a biográfia írója számára nyilvánvalóan szimpátiát vált ki az olvasók körében. Scheible szerint Casanova „egy felvilágosult gyakorlati ember”, aki minden filozófiai rigorizmust ellenez. Casanova így ellentmondásba kerül Voltaire-rel, akit mindenekelőtt mestereként tisztel. Voltaire-nél tett 1760-as látogatása kiábrándítóan hatott rá. Nem értik meg egymást, Voltaire nem tud mit kezdeni Casanova lelkesedésével Horatius iránt; ésszerűbbnek tartja a történelemkönyvek tanulmányozását. A római költő Casanova által dicsért arisztokratikus hozzáállásával ellentétben Voltaire elkötelezte magát az emberiség boldogításáért, és a babonák ellen folytatott küzdelem iránt. Casanova azzal érvel Voltaire-nek, hogy az embertársak iránti szeretet elvakít; ehelyett a feudális világ berendezkedését preferálja, ahol megtalálhatja és megoszthatja másokkal saját boldogságát.

Míg Voltaire, és később Condorcet szerint is elválaszthatatlan egymástól az értelem és az életben való boldogulás, Casanova – ahogy Scheible állítja – nem tudja elképzelni az emberiség jobb válása útján elérhető elfogulatlan boldogságot. Scheible megkockáztatja azt a merész állítást, mely szerint kettőjük közül *talán* Casanova volt a felvilágosultabb, mivel ő nem az emberiséget akarta boldoggá tenni, hanem arra vágyott, hogy azokat az embereket lássa boldognak, akiket szeret.

A halál filozófiája

A *Shades of Sade* című művükben Stefan Zweifel és Michael Pfister tizenöt fejezetet keresztül – amelyek közül mindegyikben szerepel bevezetésként egy esszé, valamint de Sade márkái művének egy-egy kivonata – egy olyan gondolatvilágba vezetik el az olvasót, amely teljesen eltér az optimista, az emberi boldogság elérésére törekvő felvilágosult filozófiától. Sade destruktivitása a társadalmi, vallási és erkölcsi normák ellen irányul, az ember tabuktól való megszabadulását, valamint a szexuális vágyak erőszakos kielégítését hirdeti, ami számára egyet jelenhet akár a vágy tárgyának megcsonkításával és meggyilkolásával is. Sade az ateista materializmus híve, amelyet a francia felvilágosultak, La Mettrie, Helvétius és Holdbach dolgoztak ki. Filozófus példaképeitől azonban eltér a véleménye abban, hogy szerinte az ember, akinek nincs lelke és lelkiismerete, magányosságra kárhóztatott, és olyan lénynek tartja őt, akit nem érdekel mások boldogsága, a sajátját pedig a másoknak okozott fájdalommal találhatja meg. Következésképpen Sade olyan „erkölcsant” teremt, amely az ember kötelességévé teszi, hogy minél több gonosz dolgot kövessen el.

Stefan Zweifel és Michael Pfister lefordították már Sade «Justin és Juliette» című nagyszabású művét, és ebből használták fel a legtöbb szövegvonatot. A könyvük címe játékos utalás a „Fifty Shades of Grey – A szürke ötven árnyalata” című, nőknek szóló sikerkönyv címére. A könyv ártatlanságán Sade biztosan csak nevetett volna. Az utószóban a szerzők egy „helyzetjelentést” adnak a Sade-mű lefordítása óta eltelt harminc évről. Arról írnak, hogy Sade gondolkodása és nyelv-művészete lenyűgözően hatott rájuk. A könyvükben szereplő szövegminták azt bizonyítják, hogy

a bizzar, mértéktelen, obszcén és ugyanakkor a retorika minden területén jártas szerzőpáros egy igazi fordítási remekművéről van szó.

A két Sade-szakértő bevezető esszéinek köszönhetően megjelentek a 20. századi francia Sade-követők, ennek hatására a sokáig száműzött «pornográfus» író műveinek egy háromkötetes kiadványt szenteltek a „Bibliothèque de la Pléiade” című kiadványsorozatban. Pfister és Zweifel szerint Sade művei bizonyos módon még mindig provokatíván hatnak, ami egyfajta szembefordulást is jelent az interneten mindenütt jelen lévő pornográfiával: «A pornográfia nem az önmagunkban való elmélyülést segíti elő, hanem eltereli a figyelmet önmagunkról.»

(*Neue Zürcher Zeitung*)

Thomas Ribí

Feltámasztott könyvek Weimarban

2004. szeptember 2-án este tűz ütött ki a weimari Anna Amália Hercegnő Könyvtárban. A tűz kiváltó oka a mai napig nem tisztázódott egyértelműen. Valószínűleg egy megolvadt elektromos kábel okozta. Az épület mindenestre több órán keresztül lángokban állt. A következők ismertek. Ami nem lett a tűz martaléka, azt részben a forró levegő, a víz, vagy a füst, részben a tűzoltóság poroltója tette tönkre. Közel 50 000 könyv tűnt el végleg, több mint 60 000 kötet pedig súlyosan megsérült. Összesen mintegy 120 000 könyv szorult restaurálásra. A történelmi épületet helyreállították, és 2007-ben újra felavatták. A megsérült könyvek közül is sokat lehetett menteni. A restaurálás és újrabeszerzés azonban még éveket vesz igénybe és jelentősen nagyobb költséggel jár majd, mint ahogy azt az első becslések jósolták.

2200 kötetet sikerült megmenteni

A veszteségek közül nemrég sikerült pótolni a svájci eredetű könyvek jelentős részét. 4200 Helvetica sérült meg a tűz során. Ebből 2200 darabot már teljesen felújítottak és azok a

könyvtárban újra rendelkezésre állnak. A többi olyan mértékben károsodott, hogy azokat már nem lehetett megmenteni. Mindez a Zürichből irányított egyesület a „Pro Helvetica in Weimar” magánkezdeményszervezésének köszönhetően valósult meg. Közel 3 millió frank összegben gyűjtöttek magánadományokat a kezdeményezők, így súlyosan sérült könyvborítókat tudtak megjavítani és a megégett könyvek nagy részét, amelyek borítója erősen sérült a tűz következtében, költséges eljárás során restaurálni tudták.

A felújítást több mint ötven svájci vállalkozás, alapítvány és pártfogó magánszemély finanszírozta, akik 2008-ban, a „Pro Helvetica in Weimar” elnevezésű projekt keretében fogtak össze. További hozzájárulások érkeztek az állam részéről is és a különböző kantonok lottóalapjaitól, amelyek a szerencsejátékból származó nyereség egy részét használják fel jótékonyági célokra. A restaurálási munkálatokat három svájci műteremben végezték. Ennek köszönhetően újra használható a weimari könyvtár teljes könyvállománya, köztük kötetek a 16–18. századból, olyan íróktól, mint Gessner, Zwingli, Bodmer, Kálvin, Erasmus és Paracelsus.

A könyvek különleges értéküket annak köszönhetik, hogy közülük sokban olvasói bejegyzések szerepelnek. Igazából nem illik ceruzával nyomot hagyni magunkról a könyvtári könyvekben. Azonban ha a széljegyzetek Goethétől, Schillertől vagy Wielandtól származnak, kicsit másképp fest a dolog. Példának okáért Aegidius Tschudi 15. századból származó krónikájának weimari példányát Friedrich Schiller kézzel írt jegyzetei tarkítják. A könyvet 1802-ben a Tell Vilmos megírásához kölcsönözte ki, és valószínűleg alaposan tanulmányozta. A svájci könyvek Weimarban található állományát már Goethe idejében sűrűn használták, derül ki a könyvtár irattárában található dokumentációkból. Még ma is minden könyvről meg lehet állapítani, hogy akkoriban ki, mikor és mennyi ideig kölcsönözte ki azokat. A weimari könyvtár könyvállománya tehát fontos az irodalomtudomány számára is.

Találkozások színhelye

A célok megvalósulásának október végi zárőnnepségén Horst Köhler egykori német köztársasági elnök méltatta a „Pro Helvetica Weimar” kezdeményezést. A kezdeményezésnek köszönhetően, mondta a Fraumünster apátságban rendezett eseményen, a német-svájci közös kulturális örökség értékes részét sikerült megmenteni. Nagyon fontos, hogy a kötetek eredeti kiadásban, és nem későbbi vagy digitalizált kiadványok formájában vannak jelen, mert így a könyvekben hátrahagyott korábbi olvasói bejegyzéseknek köszönhetően évszázadokon átnyúló találkozásokra adódik lehetőség, mondta Köhler. A könyvtárak tehát nem csupán olvasmányok gyűjtőhelyeként funkcionálnak, hanem felbecsülhetetlenül fontos találkozási pontok is, ami különösen fontos a mai digitalizált világunkban.

(Neue Zürcher Zeitung)

Simon Pemberton

A félelem maga a poszttraumás stressz szindróma

2009-ben egy éjszaka Jennifer Hopper és élettársa, Teresa Butz arra ébredtek, hogy egy férfi áll felettük késsel a kezében. A támadó mindkettőjüket megerőszakolta, Butzot pedig szíven szúrta. Hopper torkán és karján azóta is ott éktelenkednek a vágott sebek nyomai. Lelki sebei azonban még ennél is lassabban gyógyultak. Rettegett a sötétségtől, alvás közben betörésekről szóló rémálmok gyötörték. Ha megérintették a vállát, összerezzen az ijedségtől. Képtelen volt beszállni a kocsjába: a támadás alatt is attól félt a legjobban, hogy a férfi olyan helyre viszi majd őket, ahol senki sem talál rájuk.

A traumát követő bénító félelemről már a trójai háború korából maradtak ránk feljegyzések. A XIX. században az orvosok „vasúti gerinccel” diagnosztizálták a vonatbalesetek túlélőit, mivel pácienseik hisztérikus tüneteit az összenyomódott hátgerincnek tudták be. Ugyanezt az első világháborúban gránátnyomásként, katonaszív-ként vagy harctéri neurózisként ismerték. A rendellenességgel igazából akkor kezdtek el ko-

molyan foglalkozni, amikor a vietnami háborúból hazatérő katonák ugyanilyen tünetekről számoltak be, nevezetesen felfokozott éberségről, emlékbetörésekről (flashback) és rémálomokról. 1980-ban született meg a milderre a gyűjtőfogalom: poszttraumás stressz szindróma (PTSD).

Ma gyökeresen más a probléma megközelítése, mint a második világháború alatt, mikor is George Patton amerikai tábornok azzal fenyegetőzött, hogy hadbírótság elé állítja a harctéri neurózisra panaszkodó katonákat. A kutatás jelenleg nagy léptekkel halad előre. Figyelemre méltóak az eredmények a kiváltó okokat és a kezelést illetően – ami öröndetes, tekintve, hogy egy másik kutatás szerint a betegség igen gyakori.

A háború a poszttraumás stressz-betegség jellegzetes kiváltó oka. Egy a közelmúltban készült tanulmány rámutat arra, hogy a vietnami háborúban részt vett amerikai veteránok negyed részének volt ilyen problémája, és a ma még életben lévők egytizedénél azóta is súlyos tünetek állnak fenn. Tavaly egy Törökországban végzett felmérés szerint minden harmadik szíriai menekült PTSD-ben szenved. Ezenkívül a szegényebb, rossz hírű környékeken is általánosan elterjedt jelenség: Atlanta elszegényedett óvárosi lakosainak vizsgálata még a veteránokénál is magasabb arányokat mutatott.

Milyen mélyre nyúlhatnak egy betegség gyökerei

A PTSD sokkal gyakoribb sorozatos, mint egyszeri trauma után, továbbá valószínűbb a betegség kialakulása, ha az áldozat ismeri az elkövetőt. Sebezhetőbb teszi az embereket későbbi életük folyamán a kisgyermekkorban elszenvedett trauma, mikor az agy még tanulja, hogy milyen a világ, és mitől tanácsos félni. Ezért a családtagok által bántalmazott gyermekeknél nagy a PTSD kifejlődésének kockázata. A nők a férfiaknál kétszer gyakrabban válnak szenvedő alanyokká, részben azért, mert az ismétlődő traumának egyik gyakori oka a családon belüli erőszak, és mert a nők jóval inkább ki vannak téve szexuális erőszaknak, ami nagy valószínűséggel okoz PTSD-t.

A betegség kialakulási esélyeit nagyban befolyásolják a traumatikus események utáni történések, köztük mások támogató vagy elutasító hozzáállása. Számítanak a társadalmi-gazdasági körülmények

is. A harctéren szerzett különböző élményeket is figyelembe véve elmondható, hogy a vietnami háborús veteránok közül a korai iskolaelhagyóknál fejlődött ki leginkább a poszttraumás stressz szindróma. Az Országos PTSD-központ nevű amerikai kutatóintézet vezető tanácsadója, Matthew Friedmann viszont azt mondja, hogy bizonyos élethelyzetek még azokon is úrrá lesznek, akikre egyetlen rizikófaktor sem jellemző. „Kissé olyan ez, mint a 101-es szoba George Orwell »1984« című regényében – mondja. Mindenkinél megvan az a pont, amelynél lelkiileg megtörik”.

Az érintetteknél sokkal nagyobb a kockázata más egészségügyi problémák kialakulásának, köztük a diabétesznek, szívbetegségeknek, depresszióknak és a függőségeknek. Jóval többször lehetnek állás nélkül, jelentkezhetnek problémák a házasságukban, vagy válhatnak szülővé tizenévesen. Más mentális betegségekhez hasonlóan, gyakran hozzájárul még ehhez annak a fájdalomnak az elviselése, hogy a beteg állapotát környezete valamiféle jellemhibának tudja be, vagy kevésbé veszi komolyan, mint a testi tünetekkel járó betegségeket.

A PTSD azonban egy lényeges szempontból különbözik a legtöbb mentális betegségtől: más emlősöknél is lemodellezhető, hiszen ők az emberhez igen hasonlóan éreznek és mutatják ki félelmüket. Egy egeret könnyen meg lehet ijeszteni áramütéssel; negatív önképet viszont már nehezebb kialakítani benne. Míg sok hangulati rendellenesség okát még mindig homály fedi, a PTSD-ről egyre többet tudnak a szakemberek. Charles Marmar, a New York-i Orvosi Egyetemi Központ egyik pszichiátora szerint ez lehet az első pszichiátriai betegség, „ahol rátapinthatunk az elme és az agy kapcsolatára.”

Az ideggyógyászati kutatások elősegítik annak feltárását, hogy milyen módon rekednek meg emberek a félelem állapotában. Az amigdala, amely egy mandulára emlékeztető neuroncsoport mélyen benn az agyban, és a félelemérzet kialakulásáért felelős, értelmezi a bejövő jelzéseket, a szagokat és hangokat, és üzeneteket továbbít az agy többi része felé, mely reagálás előtt megszüri a jelzéseket. A PTSD-ben szenvedőknél a szűrők nem mindig képesek különbséget tenni a tényleges és az jelentéktelen veszélyforrások között.

A pánikhelyzetbe került egészséges ember agya

üzen a testnek, hogy az különféle válaszreakciókat adjon, többek között adrenalinot bocsásson ki. Megemelkedik a pulzusszám, felerősödik a küzdő vagy a menekülési ösztön. Ha elmúlik a veszély, a tünetek alábbhagynak, és csak egy rossz emlék marad vissza. Egy zajos bárban bántalmazott nő pár hétig ijedten reagálhat a pohárcsengés zajára, de idővel, a „félelemkioltási szakasz” folyamán a barátokkal való időtöltés kellemes képzettsítésére felülkerekedik a negatív emlékképeken. Minél gyakrabban kapnak az emberek ilyesfajta emlékeztetőket anélkül, hogy az szenvedéssel kapcsolódna össze, annál valószínűbb, hogy eltűnik a félelem – éppen ezért fontos, hogy ne egy trauma után ne rejtézzön el az ember.

Az agy újraszoktatása

Ha ez a mechanizmus nem működik, kialakul a PTSD. Egy háborúból visszatért katonánál továbbra is fennállhatnak a bénító emléketörések és a rögzülésük tünetei, ha a legkisebb dolog is emlékezteti a harctérre. Egy leszerelt katona elmondása szerint hogy minden alkalommal pánikba esett, amikor a felesége tésztát sütött: kiderült, hogy a mandula illata a Semtex nevű robbanóanyag-ra emlékeztette. A gyerekkorukban szexuálisan bántalmazott emberek gyakran félnek a sötétben, mert az efféle bántalmazások rendszerint éjszaka történnek.

Ikreken végzett vizsgálatok azt mutatják, hogy a PTSD-re való fogékonyság 30%-ban genetikai eredetű. Az epigenetika – a környezeti tényezőknek a szervezet génekifejeződésére gyakorolt hatását vizsgáló – új tudományág művelői a stressz esetleges öröklődésére találtak bizonyítékokat.

A legutóbbi említésre méltó fejlemény olyan markerek felfedezése, melyek a PTSD-ben szenvedő és az egészséges emberek agya, génjei, sőt vér-állománya közti különbségeket mutatják. Amikor a beteg a képen egy ijedt arcot lát, az amigdala felfokozottan reagál. Ugyanakkor a félelmet szabályozó prefrontális kéreg működése gátlás alá kerül. A kutatók már forró nyomon vannak azoknak a kémiai anyagoknak a megtalálásában, melyek lehetővé teszik a PTSD vérképből való kimutatását – mondja Terry Ressler, a Harvardi Orvosi Egyetem MacLean Kórházának egyik molekuláris biológusa és pszichiátere.

A kezelések többnyire azt célozzák, hogy az agy félelmi helyzetben visszanyerje a reakciókészségét. Sok beteg részesül kognitív terápiában, melynek segítségével megtanulja, hogy másképp gondolkozzon a történetekről, és hogy miként birkózzon meg a kiváltó mechanizmusokkal (triggerekkel). A Washingtoni Egyetem munkatársa, Debra Kaysen klinikai pszichológus elmondása szerint körülbelül tizenkét kezelés után ötből négy esetben általában mérséklődnek a súlyos tünetek. Más betegek expozíciós terápiát kapnak, melynek során a rettegett kiváltó okokkal találják szembe magukat. A felnőtteket arra kérik, hogy mindenre kiterjedő részletességgel írjanak le egy traumatikus eseményt, míg nem az egy idő után visszíteni kezd erejéből; a kisgyermekkel pedig játékok segítségével újrajátszatják a történeteket. Katonáknál a virtuális valóság szimulációs technikákat alkalmaznak. Az egyik terapeuta munkájukat az égéssérültek kezeléséhez hasonlítja, mivel itt is rétegről rétegre kell haladni.

Nem sokkal kálváriája után Jennifer Hopper is kognitív terápiába kezdett. Az elsődleges cél az volt, hogy megint be merjen szállni autójába. Segítője megtanította arra, hogy miközben megy az autója felé, a rátörő rossz gondolatokat (valaki biztosan elrejtőzött odabenn) helyettesítse megnyugtatóakkal (már évek óta parkolok itt minden különösebb probléma nélkül). Körülbelül tízszer kísérte meg, mire végül be tudott szállni. Sokkal tovább tartott a sötétségtől való rettegésének leküzdése, de „egy napon az agyam és a testem végre ugyanazt akarták, mint az elmém” – mondta Hopper.

A legtöbb PTSD-kutatás eddig a gazdag országokban, főként Amerikában élő áldozatokra összpontosított. Trauma azonban bárhol érhet embereket. Irakban kínzások túlélőit, Kongóban nemi erőszak áldozatait kezelte Kaysen ugyanazokkal a módszerekkel, melyeket gazdag országokban dolgoztak ki. Az eredmények azt sugallják, hogy a stressz szindrómának ugyanazok a jellemzői különböző helyszíneken és kultúrákban, és hogy a hasonló kezelések működnek – még olyan kitalástartalannak tűnő helyeken is, mint amilyenek a menekülttáborok.

Állatkísérletek segítségével új terápiás módszereket fejlesztettek ki. Az egyik kísérlet arra tanította a patkányokat, hogy féljenek egy bizo-

nyos szagtól, amit áramütés kíséretében fűjtak feléjük; ha nem sokkal ezután ismételten odafűjták áramütés nélkül, nem jelentkeztek a PTSD tünetei, mint például a bénító félelem, melyet az állat „lefagyása” vagy a pulzusszám-emelkedés mutatott. A kutatók aztán azt szerették volna kideríteni, hogy ez vajon adhat-e reményt traumán átesett emberek számára. Az Atlantai Grady Memorial Kórház sürgősségi osztályán egy 2010-es kísérleti programban képzeletbeli expozíciós terápiának tettek ki néhány beteget, akik nemi erőszak, lőtt seb vagy autóbaleset miatt kerültek be: arra kérték őket, hogy élénken idézzék vissza a történeteket. Három hónappal később csak feleannyi betegnél alakult ki PTSD, mint a kontrollcsoportban, mely nem részesült ilyen terápiában. A jövőben további kísérletekkel kell még bizonyítani az ilyen korai újraindítás hatékonyságát.

Nemrégiben Ressler egy kísérletben egereket kötött helyhez két órán keresztül. Ezáltal nagyobb lett a valószínűsége annak, hogy az egereknél egy jövőbeli trauma után PTSD-szerű tünetek alakuljanak ki. Agyuk felboncolásakor kiderült, hogy a génekifejezésben változás történt, és a kutatók szerint ez okozhatta a sebezhetőségüket. Egy következő alkalommal egy új kísérleti szerrel vették célba a gént annak érdekében, hogy blokkolják a fájdalmas emlékek kialakulását. Biztatónak hangzik, hogy az előzőleg rossz élményeket átélő egerek a szer beadását követően nem mutatták a PTSD tüneteit egy újabb félelemkeltő szituációban.

Etkin és munkatársai azt tanulmányozzák a Stanford Egyetemen, hogy a félelmet kontrolláló agyi áramköröket hogyan lehet megzavarni az SSRI szerek segítségével (szelektív szerotonin-visszavétel gátló szerek, melyeket többek között depresszió, illetve szorongás kezelésére is használnak) és a transzkraniális mágneses stimulációval, melyben egy a koponyához közel tartott elektromágnessel ingerlik az agyat. Rájöttek, hogy a homloklebeny egyik részének ingerlése csökkentheti az amigdala tevékenységét, ami viszont enyhítheti a PTSD tüneteit. Etkin számításai szerint öt éven belül új terápiás lehetőségek állhatnak rendelkezésünkre, köztük az agyi ingerléses technika vagy a beszédterápia hatásait fokozó gyógyszerek alkalmazása. Ezt követhetik az

amerikai lakosság egyharmadát érintő szorongásos betegségek hatékonyabb kezelési módjai.

Még ha a PTSD új terápiás lehetőségei váratnak is magukra, a betegség alapvetően testi természetének tudomásulvétele arra indíthatja az érintetteket, hogy hamarabb forduljanak orvoshoz. Kaysen praxisában gyakran előfordult, hogy a nemi erőszak áldozatai csak 20 évvel a történet után fordultak orvoshoz, Marmar pedig kezelt olyan második világháborús veteránokat, akiket már 40 éve gyötörtek rémálmok.

Ötven agyszövetminta vár egy bostoni mélyhűtőben, a világ első agybankjában, melyet az amerikai veteránügyi kormányhivatal hozott létre, hogy a PTSD-t tanulmányozhassák. Egyre több veterán és civil tölt ki egészségügyi kérdőíveket és ajánlja fel agyszövetét halála utáni adományként, akár szenved a betegségtől, akár nem. Akik ma még nem tudtak meggyógyulni, segíthetik a jövő nemzedékeket a szenvedés elleni küzdelmükben vagy egy napon akár teljes leküzdésében.

(The Economist)

Gabriele Detterer

Női építésszek újból előkerült városépítészeti elméletei és tervrajzai

A városépítészeti női gondolkodói. A szerkesztő, Katia Frey és Eliana Perotti könyvének bemutatása (Reimer Verlag, Berlin, 2015, 352 oldal)

A nők építészeti és városépítési képességeiről a régebbi generációk legendásan szkeptikusan vélekedtek. Amikor a későbbi építész, Margarete Schütte-Lihotzky 1915-ben Bécsben Oscar Strnadnál megkezdte tanulmányait, családja borulató volt: „Senki nem építtetné meg egy nővel a házat”, hangzott akkor a nem éppen bátorító kommentár. Az, hogy nők házakat terveznek, manapság teljesen természetes jelenség, mégis kisebbségben vannak a szakmában. Bajorországban, ahol az építészeti húzóágazatnak számít, 20 000 tagot számlál az Építész Kamara, ebből 5798 a női tagok száma. Ami a tanári álláso-

kat illeti, a felsőfokú végzettség szintjének növekedésével csökken a nők aránya. A zürichi műszaki egyetem (ETH Zürich) 38 tanári székéből 4 jut a női professzorokra, a női tudományos munkatársak aránya ugyanakkor eléri a 40 százalékot. A müncheni műszaki egyetem (TU München) építészmérnöki karán pedig 6 női professzor tanít, míg a tanári gárda összesen 32 főből áll. Az építészek nemzetközi mezőnyében eddig csak Zaha Hadidnak sikerült a világsztár közé jutnia.

Vajon eltérnek az eredetileg nők által tervezett városképek a maiaktól? Létezik női jegyeket hordozó tervtípus? Megváltozik a városkép és az építészet, ha megszűnik a férfidominancia? „A városépítészet női gondolkodói. Írások és tervek a városért” című szemelvény arra ösztönzi az olvasót, hogy gondolatban továbbfűzze az elmúlt idők női városépítészeti vízióit. A szociális reformer építész nők a tervezés során arra törekedtek, hogy a településterv a túlterhelt háziasszonyok igényeihez igazodjon, ezáltal könnyítve meg az életüket. A „Cooperative House Keeping”, valamint a természetes formatervezés ihlette víziók vezérmotívumokként játszottak szerepet például Alice Constance Austin «Llano del Rio» elnevezésű telepének 1935-ös tervezésénél is.

„Applepieville” – így nevezete el Charlotte Perkins-Gilman azt a településtervét, amely arra hivatott, hogy a közösségekben végzett munkával megkönnyítse a parasztasszonyok mindennapjait. Az „Almáspitevőváros” – gyermeketegnél tünő elnevezés egy látomászerű, közösségi szinten megszerzett település számára, amelyet 1920-ban, a *The Independent* című lapban mutattak be. A nők által készített tervek világszerte elszórta jelentek meg a legkülönfélébb szövegformákban. Ez jelentősen megnehezíti a haladó szellemű szociális építészet női képviselői által létrehozott történelmi forrásanyagok felkutatását.

Katia Frey és Elina Perotti nem hátráltak meg a költség- és időigényes kutatómunkától. A kitarító munkával, a számtalan újságcikk, interjú és értekezés áttanulmányozásával elért eredmények hiánypótlóak. A forrásanyagban gazdag kiadványban a szerzők az USA-ból, a Szovjetunióból és Európából származó női építészeti elméleteket sorakoztatnak fel. A női építészek közötti eltérések szemszögéből vizsgált történelmi építészet kiegészül a városfejlesztés és a modern városépítés aspektusaival.

A kötet egyben megemlékezés Marie Frommerről (1890–1976) és városépítészeti munkásságáról, amelyet *Folyásirány és városfejlesztés* című 1919-ben megvédett disszertációja képvisel.

A *Célatörő, szabálytalan, érzéki – Svájci nők írásai a városépítésről* című fejezetben Inge Beckel egy 2012-es közvélemény-kutatásra utal. A felmérés eredménye szerint a női tervezők nemcsak a „vizuális hatást”, hanem az egyenlőségre, egyensúlyra törekvő sokszínűséget és az épületek lakóinak, használóinak életérzéseit is figyelembe veszik, ezáltal pedig a korábbi városépítészeti gondolkodók elképzeléseit is közvetítik.

(*Neue Zürcher Zeitung*)

Francis P. Sempa¹

Szuperhatalmi játszmák Dél-Ázsiában

Bertil Lintner: A keleti nagy játszma: Hatalmi harcok Ázsia legváltozékonyabb államhatárai fölött [Great Game East: India, China, and the Struggle for Asia's Most Volatile Frontier] című könyvének bemutatása (Yale University Press, 2015, 376 oldal)

Miközben a világ Kína és az Egyesült Államok (no meg Japán, a Fülöp-szigetek, Tajvan és Vietnam) versengését figyeli, a Kelet-kínai- és Dél-kínai-tenger térségében hasonlóan fontos geopolitikai küzdelem zajlik, amely Dél-Ázsiában és az Indiai-óceán térségében csúcsonosodik ki. Az érintett országok közé tartozik India, Kína és az Egyesült

¹ Francis P. Sempa a *Geopolitics: From the Cold War to the 21st Century (Geopolitika a hidegháborútól a 21. századig)* és az *America's Global Role: Essays and Reviews on National Security, Geopolitics and War (Amerika globális szerepvállalása: Írások a nemzetbiztonságról, a geopolitikáról és a háborúról)* című könyvek szerzője. Cikkei többek között a *The Diplomat*, a *Joint Force Quarterly* és a *University Bookman* című folyóiratokban jelennek meg. Ügyvédi tevékenysége mellett a Wilkes University politológia szakos óraadó oktatója, illetve az *American Diplomacy* című folyóirat társszerkesztője is.

Államok is, a rivalizálás földrajzi középpontjában pedig az India, Banglades, Kína és a Bengáli-öböl, illetve az Andamán-tenger által körülhatárolt Burma (új nevén Mianmar) helyezkedik el. E térség a színhelye annak a csatározásnak, amely a huszonegyedik századi Ázsia legnagyobb szuperhatalmi rivalizálásának tekinthető, és amelynek valószínű végkimeneteléről Bertil Lintner *A keleti nagy játszma* című új könyvében ír.

Lintner korábban a *Far Eastern Economic Review* című, a Közel-Kelet gazdaságával foglalkozó folyóirat tudósítójaként dolgozott, és újságíróként több mint három évtizede foglalkozik ázsiai politikával. A térség sokféle népcsoportjának és az itt zajló politikai csatározásoknak történelmi szinten is elmélyült ismerője. A „nagy játszma” kifejezést azért töltdja meg könyve címében a „keleti” helyhatározóval, hogy megkülönböztesse a napjainkban folyó történéseket a 19. század közép-ázsiai eseményeitől, melyek a Brit Birodalom és Oroszország között mentek végbe. Lintner elmondása szerint a mostani nagy játszma már nem pusztán nemzetek közötti geopolitikai konfliktusokról szól, hanem az északkelet indiai államok, Banglades és Burma különböző népcsoportjainak etnikai ellentéteiről is.

Miután a második világháborút követően India függetlenné vált a Brit Nemzetközösségen belül, India északkeleti régiójában, Kelet-Pakisztánban (a későbbi Bangladesben) és Burmában számos népcsoport is fegyveres felkelésekbe kezdett az aktuális vezetéssel szemben, saját, külön függetlensége kivívásáért. A nága, mizo, manipuri, karen, kacsin, mon, arkanéz buddhista és rohindza muszlim népcsoportok mind ide sorolhatók. A felsoroltak közül egyes népek a háború idején a britek oldalán harcoltak a japán megszállók ellen. A nága törzsek például segítették a brit csapatokat Japán indiai előrenyomulásának megakadályozásában a kohimai csata során, 1944 áprilisában és májusában. Más törzseket a keresztény misszionáriusok befolyásoltak, megint mások pedig a marxizmus maoista változatát tették magukévá. Az idegen hatalmak gyakran segítették a lázadókat: Kína és Pakisztán az indiai és burmai felkelőket támogatta, India pedig a Burmában működő felkelőknek,

valamint Kína tibeti népcsoportjainak megmozdulásait segítette. A fegyveres felkelők a határ túloldalán gyakran menedékhelyeket állítottak fel, és kihasználták a térség drog- és fegyverkereskedelem nyújtotta lehetőségeit is.

Az indiai kormány kezdetben brutálisan elfojtotta az északkeleti államokban fellobbanó lázadásokat, később engedékenyebb politikára váltott, de a probléma így sem oldódott meg. Lintner véleménye szerint India ezután is a korábbiakhoz hasonló módszerek kombinációját alkalmazza majd az északkeleti államokbeli helyzet kezelésére, egyaránt folyamodva a békéltetés, anyagi segítségnyújtás és a nyers erő eszközeihez, illetve a felkelők csoportjait megosztani igyekezvén.

Burma, ahol 1962 óta önkényuralmi eszközökkel kormányzó katonai junta van hatalmon, Lintner szavaival élve ma is az anarchia színtere, viszont a szituációt itt bonyolítja, hogy India és Kína közé eső földrajzi elhelyezkedése, illetve az Indiai-óceánra nyíló tengerek közelsége Kína, India és az Egyesült Államok figyelmét is az országra irányítja. Kína katonai és gazdasági segítséget is nyújtott és nyújt Burma számára, segédkezett az ország Kókusz-szigeten levő haditengerészeti bázisának fejlesztésében, és a jövőre nézve olajvezeték kiépítését is tervezi a két ország között. Az Andamán- és Nikobár-szigeteken is haditengerészeti bázissal rendelkező India már az 1990-es évek elejétől törekszik arra, hogy gyengítsen a burmai katonai kormány Kínával való szoros kapcsolatán. A közelmúltban az Egyesült Államok is politikai kapcsolatba lépett Burmával, és egyik kulcsfontosságú ázsiai kapcsolataként jelölte meg, noha előzőleg komoly emberi jogi problémák miatt feddte meg az országot. Lintner meglátása szerint Kína hatalmi feltörése, illetve India és az Egyesült Államok reakciója olyan szuperhatalmi ellenségeskedés kellős közepébe rángatta Burmát, amelyet az nem fog tudni megfelelően kezelni, ha a versengés komolyabbra fordul.

Ez könyv egy olyan, időszzerű kérdésekkel foglalkozó, fontos mű, mely érthetően mutatja be a napjainkban Dél-Ázsiában zajló geopolitikai történéseket. A könyv egészét áthatja az a részletes tudásanyag, amellyel Lintner történelmi és földrajzi szempontból a térségről rendelkezik. Jó érzékkel helyezi a hangsúlyt a helyiről a térségi,

a térségről pedig a globális folyamatokra; értékítéletei pedig kellően körültekintőek és konkrét tényeken alapulnak. A könyv végén hasznos mellékleteket is találunk, melyek többek között az események időrendi sorrendjét segítenek számon tartani, és tájékoztatnak a térségben történt számos etnikai jellegű felkelés történelmi előzményeiről, illetve a lázadók kínai kiküldetéseiről.

Ha a 21. század valóban „Ázsia évszázada” lesz, *A keleti nagy játszma* fontos útmutató lehet annak megértéséhez, milyen folyamatok következményeként történik így, és mire számítsunk a jövőt illetően. Ázsia egyensúlya egységes politikai egésként könnyen múlhat az ebben a régióban történő fejleményeken, úgy ahogy a Kína keleti partvidéke közelében található peremterengereken zajló eseményeken is.

(*The Asian Review of Books*)

Peter Gordon

Vér, álmok és arany: A folyton változó
Burma

Richard Cockett: Vér, álmok és arany: A folyton változó Burma című könyvének bemutatása (Yale University Press, 2015, 296 oldal)

Korai pályafutásom egyik legemlékezetesebb feladatára a '80-as évek közepén vállalkoztam, amikor is részt vettem egy (valószínűleg a legelső) burmai nyelvű szövegszerkesztő fejlesztésében. Közvetlen megbízónk az Amerikai Egyesült Államok külügyminisztériuma volt, de a cég egyik vezérigazgató-helyettesének burmai és kínai gyökereit kiaknázva az ottani kormánynyal is kapcsolatba léptünk. Rangunba utaztam.

Célkitűzéseim nem voltak nagyratörőek, mindössze az ottani billentyűzeteket szerettem volna tanulmányozni, aztán pedig gépírní rajtuk. Rövid látogatásom azonban eléggé szürreálisra sikeredett. A tudományért felelős miniszter különórát adott nekem a burmai írásrendszerből (amit egyébként már ismertem), mechanikus írógépeket láthattam az irodákban, a nyomdában

pedig egy ősrégi Mergenthaler szedőgéppel ismerkedhettem meg. Ez a masina zajosabb volt, mint egy gőzmozdony, betűket pedig már akkor sem gyártottak hozzá, így az írók kénytelenek voltak lemondani azon betűk használatáról, melyek a fizikai igénybevétel során elkoptak.

A helyiek viszont módfelett barátságosak voltak, a város maga pedig valami egyedülálló módon lenyűgöző. Richard Cockett, *Vér, álmok és arany*² című, Burma történelmét egy új szemzőgből bemutató könyvében Rudyard Kiplinget idézve írja a Svedagon pagodáról: „*Aranyszín misztérium tűnt föl a látóhatáron – gyönyörű, tündökletes csoda, mely szikrázott a napfényben.*”

És ez pontosan így volt akkor is.

Többször is visszatértem aztán Burmába, míg nem az 1988-as felkelés és annak leverése már nem tették többé vonzó úti céllá az országot. Ugyan sok szempontból ez az év jelentette a nardírt az ország számára, a politikai diktatúrától eltekintve azonban mégis mit árul el egy országról az, ha csak 45-ös és 90-es címleteket nyomnak a bankjegyeiből? Talán épp ekkor történt az is, hogy Burma megkezdte lassú – Cockett szerint inkább száanalomra, mint bámulatra méltó – kilábalását a teljes elszigeteltségből.

Cockett kristálytisza, olvasmányos, jól strukturált és időszerű könyvének témája Ázsia és egyben a világ egyik legtitokzatosabb, legösszetettebb múltú, jelenű és jövőjű országa. A második világháború előtt Burma (a mai Mianmar) a térség leggazdagabb országának számított, Rangun (az akkori főváros) pedig „*az 1927-ben chilei konzulként ott élő Pablo Neruda szavaival élve, az egyik legmodernebb és legizgalmasabb távol-keleti város volt, mely zenitjén tündöklött...*” De „*az új évezred első évtizedének végére... a szomszédos országok közül már csak Észak-Koreával tudott vetekedni, hasonlóan elvetemült államvezetését és tudatlanságban élő népét tekintve.*”

A *Vér, álmok és arany* ennek a tündöklésnek és bukásnak a meseje – és talán afféle útmutató is egy jobb jövő felé. A könyv első kétharmada történelmi és eszmei háttérrel biztosít a második szerkezeti egységhez, amely sokkal inkább a

² Pablo Neruda nevezte Rangunt a „vér, álmok és arany városának”.

közelmúlt reformfolyamatait elemzi, melyek Cockett szerint egyértelmű hátra arcot jelentettek az előzményekhez képest.

Cockett – aki korábban a *The Economist* című brit gazdasági folyóirat délkelet-ázsiai lapigazgatója volt – tematikus elrendezés szerint építette fel a könyvet, ami időrendiség szempontjából némileg szerencsétlen. Emiatt lehetséges az, hogy az ország gazdasági és politikai történetét a „burmanizációról” szóló fejezet követi, aztán pedig a különféle kisebbségi népcsoportokról olvashatunk. E rendezőelv miatt folyamatosan összevissza ugrálunk az időben, sokszor ugyanazon a fejezeten belül is, ami eleinte zavarónak hat, de az olvasásban előrehaladva rájövünk, hogy briliáns – ha nem egyenesen az egyetlen – módja ez egy olyan szövevényes történet elbeszélésének, mely túlságosan sok szálon fut ahhoz, hogy egyszerű időrendi sorrendben íródhasson. A könyv olvasása során jó néhány kulcsfontosságú ténytet tudhat meg az olvasó. Például, hogy Burmát csak a 19. század végére sikerült teljesen gyarmati sorba hajtani, és Burma utolsó királya, Thibav indiai száműzetésben halt meg 1916-ban. Ezekre az eseményekre tehát még a szó szoros értelmében emlékezett a burmai nép az első világháború után induló modern függetlenségi mozgalmak idején, és „*az ebből táplálkozó gyűlölet és keserűség örökségként hagyományozódott a későbbi generációkra, még negyven évvel azután is szélsőséges és ösztönös brit-elleneséget kiváltva az elsőgenerációs függetlenségi vezérekből.*”

Később, a második világháború alatt a burmaiak abban reménykedtek, hogy a japánok kiűzik az országból a gyarmatosítókat. Ezzel szemben számos kisebbségi népcsoport (pl. a kacsinok és a karenek) hűséges szövetségesül szegődött a britek mellé, amiért autonómiát és függetlenséget vártak cserébe. Nem nehéz tehát összerakni, hogyan lett a gyarmati rendszer következménye az az évtizedeken át tartó etnikai háború, amely a mai napig gyötri az országot. Még Ang Szán Szu Csí is nehezen tudta elválasztani egymástól a burmaiság eszményét és a nacionalizmust. Cockett ezzel kapcsolatban idézi egy politikai megfigyelő,

Rakhaing tartomány rohindzsa muszlimjainak helyzetéről írt sorait: „*Patthelyzetbe került. Ha kiáll a kisebbségi csoportok érdekei mellett, a kormány muszlim-pártinak bélyegzi és veszít népszerűségéből. Ha viszont bármi rosszat mer mondani a Rakhaing tartományban élőkről, rasszistának tartják majd. Ezért hát a jogállamiság eszményéhez kell ragaszkodnia.*”

Cockett a korábban gyarmati tisztviselőként tevékenykedő akadémikus, J. S. Furvinnal által bevezetett „plurális társadalom” fogalmát is körüljárja. A plurális kifejezés ez esetben nem azt a sokszínűséget jelenti, amit ma értenénk alatta. Cockett a következőképpen idéz Furvinnal gyarmati politikáról írott, 1948-as művéből: „*A plurális társadalomban a közösség különböző rétegekre oszlik, melyek egymás mellett, de egymástól elkülönülve élnek, ugyanazon politikai egységen belül. Még gazdasági téren is megfigyelhető egyfajta, faji határvonalak mentén meghatározható munkamegosztás. Az őslakosok, indiaiak, kínaiak és európaiak mind-mind más funkciót töltenek be...*”

Noha ez a fajta társadalmi struktúra a gyarmati rendszer folyamánya és rengeteg viaszály okozója, Cockett mégis meglátja benne a szépet is: „*A mai Rangun belvárosa, a világ többi részétől elszigetelt magányában, egészen figyelemre méltó és egyedülálló módon őrizte meg a különféle vallások közötti harmóniát. Az egyetlen hasonló példát talán New Yorkból vehetjük, ahol a kultúrák és vallások zavarba ejtő sokfélesége a tolerancia és kölcsönös megbecsülés békés légkörében él együtt egymással.*”

Ugyan sokféle probléma okozója a gyarmati rendszer, a világ bizonyos pontjain mégis olyan kozmopolita társadalmak létrehozója lett, amelyek semmilyen más módon nem alakulhattak volna ki. Hong Kong erre a legjobb példa.

És hogyan vélekedünk a széltében-hosszában hangoztatott, új burmai politikai nyitásról és reformokról? Cockett sem tud erre határozott választ adni, mert „*ugyan egyértelműen javult a helyzet Burmában a 2011-ben megválasztott Thein Sein hatalomra jutása óta, a legfontosabb kérdésekben nem sok változás*

történt... úgy tűnik, még hátra van, hogy az ország szembenézzen saját, szövevényes és keserű ellentmondásokkal teli múltjával...”

Ehhez pedig egyetlen dologra van szükség Cockett szerint: vakmerően bátor politikai döntésekre.

(The Asian Review of Books)

Joshua Hammer

Forradalom Burmában

Delphine Schrank: A ranguni rebellis: Lázadás és felszabadulás Burmában című könyvének bemutatása (Nation Books, 2015, 312 oldal)

2010 végén Mianmarba – korábbi nevén Burmába – utaztam. Az 52 millió lakosú ország Kínával, Bangladesssel, Laoszal és Thaifölddel szomszédos, és energiahordozókban bővelkedik, noha ebből fakadó lehetőségeit a történelem során sohasem volt alkalma kihasználni, mivel hosszú évtizedek óta önkényuralmi elnyomás alatt szenved. 1962-ben az akkori polgári kormánytól ragadta magához a hatalmat az a katonai junta, amely aztán rövid idő alatt kiürítette az államkincstárat, tönkretette a gazdaságot, szakadárók ezreit kényszerítette meg és zárta börtönbe, olyan szigorú cenzúrát vezetett be, amely nemzetközi szinten párját ritkította, és mindezekkel együtt teljesen elszigetelte az országot a nyugati világtól.

1988 augusztusában aztán tömegek kezdtek el tüntetni Rangunban a demokráciáért. A diktatúra akkori vezére, Ne Win válaszul a hadsereggel lövetett a tömegre. A forróságokban közel hatezer ember halt meg. Ang Szán Szu Csi ekkoriban tünt fel a politikai színen. Apját, Ang Szánt, a függetlenségért harcolók vezéralakját 1947-ben Rangunban gyilkolták meg. Ő maga a Nemzeti Liga a Demokráciáért (NLD) nevű párt alapító tagja. Miután a párt 1990-ben váratlan győzelmet aratott a totalitárius rezsim által szervezett választásokon, a vezetés érvénytelenítette az eredményt és a politikusnőt házi őrizet alá he-

lyezték. Szu Csi az elkövetkezendő huszonegy évből tizenötöt fogságban töltött. Pártját ugyan nem oszlatta fel a junta, de megtiltották, hogy az bármiféle politikai tevékenységet folytasson, tüntetéseket nem szervezhettek, és semmilyen nyilvános fórumon nem bírálhatták a rendszert.

Mianmarba érkezésemkor mégis könnyen észrevehetőek voltak a rendszerellenes szervezkedés jelei. Ranguni ellenállók egy titkos kis csoportja csempészte be a mindennapi életbe diktatúraellenes üzeneteit, különféle graffitiakciókat, rapszövegeket és kiállított festmények eldugott részleteit használva ehhez médiumként. A legtöbb okot pedig az adta a változásban való reménykedésre, hogy Ang Szán Szu Csit hét év folyamatos házi őrizet után 2010 novemberében végre szabadon engedték. Ez a lépés csak egy volt azok közül az engedmények közül, amelyeket a katonai vezetés az ENSZ és a nyugati országok kormányainak kegyeit keresve, az 1988-as felkelés után Burma ellen bevezetett szankciók eltörlése érdekében tett.

Találkozásunkkor a politikusszonyt – akit odaadó hívei „Lady”, azaz „méltóságos asszony” néven emlegetnek – elszántnak és bizakodónak láttam, ahogyan ideiglenes irodájában, a ranguni belvárosban, a Svedagon pagoda ármékában beszélgettünk. Miközben a katonai vezetés egész csapatnyi civil ruhás biztonsági embere figyelte biztonsági kamerákon át az utca túloldalán lévő kávézóból, hogy kik látogatják Szú Csi asszony főhadiszállását, ő teljes nyugodtsággal azt mondta nekem, hogy „a kormány úgysem tudja megállítani az információáramlást”. Elmondása szerint úton-útfélen internet-kávézóba és műholdvevő antennákba botlott az ember, és bár illegálisak voltak, a kormány szemet hunyt fölöttük. „Valószínűleg én vagyok az egyetlen ebben az országban, akinek pont azért nincs műholdvevője, mert azt a törvény tiltja” – mondta nevetve. Véleménye szerint a katonai rezsim számára már egyre nehezebb volt tudatlanságban tartani a népet, de legfőképp a fiatalokat. „Az elmúlt hét évben számos folyóirat és magazin bukkant fel, melyek politikai, gazdasági, történelmi témákról is cikkeznek és a függetlenségért folyó harcra sem hallgatnak. Az öncenzúra pedig egyre elenyészőbb.”

2011 elején újabb, előre megkoreografált választás következett, melynek eredményeként a katonai juntát egy (csupán névlegesen) polgári kormány váltotta. Thein Sein választották meg elnöknek, aki korábban tábormokként szolgált a hadseregben. A többség azt gondolta, ő is azt folytatja majd, amit elődei elkezdtek: ráteszi a kezét a jádekö- és rubinkereskedelemre, vastagra tömve belőle saját és cimborái zsebéit, börtönbe zárja a szakadárokat és ápolja Mianmar kebelbaráti kapcsolatát nagy északi szomszédjával, Kínával. Thein Sein azonban minden várakozásra rácafolt. Politikai foglyok százait engedte szabadon, enyhített a szigorú cenzúrátörvényeken, megkezdte a kereskedelmi nyitást, lazítva az állami szabályozáson, leállította a Kína által támogatott, ellentmondásos mekongi gátépítési projektet és felkérte Ang Szán Szu Csít, hogy újra vegyen részt az ország politikai életében.

2012 májusában – rövidebbel azelőtt, hogy Barack Obama, az Egyesült Államok elnökeinek sorában elsőként az országba látogatott – ismét Mianmarba utaztam. Érkezésemkor olyan jelenetek lehettem szemtanúja, ami előző látogatásomkor elképzelhetetlen lett volna: a Lady pártja székházának harmadik emeleti erkélyén állva köszöntötte híveit. A székház újonnan nyitotta meg kapuit (miután majd egy évtizedig állt lezárva, a junta rendelkezésének köszönhetően), Szú Csí asszonyt pedig frissen választották parlamenti képviselővé a 2012-es időközi választásokon. A skandalva ismételtetett „Mae Suu” („Szú anyánk”) kiáltások közepette a politikusnő egyperces néma tiszteletadást kért a tömegtől, azon tüntetők tiszteletére, akik az 1988 és 2007 közötti időszak diktatúraellenes megmozdulásai közben veszítették életüket. A több tízezres tömeg gyertyákat emelt a magasba, és az akkoriban gyakori áramszünetek miatt sötétségbe borult ranguni belváros utcáit tömördek pislákoló lángocska fénye borította be. Eufórikus hangulat lett úrrá mindenkin.

Delphine Schrank *A ranguni rebellis: Lázadás és felszabadulás Burmában* című könyve az alig egy évtizeddel ezelőtti Burmában játszódik, azokban a zavaros politikai időkben, amikor a nép optimizmusa még élénken élt, amikor még nem söpört végig az országban a musz-

lim kisebbség üldözésének és lemészárlásának újabb hulláma, amikor még Ang Szán Szu Csí is sokkal karizmatikusabb tudott lenni. Schrank először 2008-ban utazott Mianmarba, hogy a *The Washington Post* újságírójaként a Nargis trópusi ciklon által okozott károkról tudósítson. A Iravádi folyó deltájára lecsapó, megsemmisítő erejű hurrikán összesen mintegy 150 000 halálos áldozatot követelt. Az államvezetés kélekedve és közömbösen reagált a történésekre, majd megpróbálta megakadályozni, hogy a nemzetközi sajtóban tudósítsanak a katasztrófáról. Schrank turistavízummal, magát „önkéntes segítőként” megnevezve jutott be az országba, és hozzácsapódott egy ad hoc szerveződött burmai mentőcsapathoz. „Figyeltem őket, ahogyan hajnalban és éjszaka a vihar tépázta ranguni útkereszteződéseken gyülekeztek – szerzetesek, baráti társaságok, színészek, orvosok, háziasszonyok, munkatársak, szomszédok” – írja könyve előszavában. *„Sokszor napokra bezárták boltjaikat, rendelőiket, aztán teherautókat, csónakokat béreltek, és számolatlanul hordták össze a rizst, takarókat, gyertyát, szappant és sütőolajat. Katonákkal egyezkedve verekedték át magukat a különféle ellenőrzőpontokon és katonai konvojokon, lemondva összegyűjtött készletük egy-egy részéről, ha azt elkobozták tőlük. De a maradék szállítmánnyal állhatatosan folytatták hosszú, fáradságos útjukat az Iravádi deltájához... Amikor aztán visszatértek, ki sem fogytak a történetekből. Meséltek a katonák önkényeskedéséről és nemtörődömségéről, a rizsföldeken, páfrányosban úszó, felpuffadt vízhullákról, a menekülttáborokból nem létező lakásokba kilakoltatott, törékeny emberekről, és az ételosztáskor adott, takarmánynak is silány ingyen rizsről.”*

Egy évvel azelőtt, 2007 augusztusában tört ki a „Sáfrányos forradalom” néven ismert kormányellenes tüntetéssorozat, melyet a katonai rezsim bezárta és egyéb alapvető árucikkek bevezetett drasztikus áremelése indukált. Ang Szán Szu Csít akkor még a világtól szinte teljesen elzárva tartották fogva észak-ranguni tóparti rezidenciáján. A Nemzeti Liga a Demokráciáért volt ekkor az egyetlen szervezett ellenzéki erő, de a párt élén álló vezetők többsége nyolcvan-

hoz közel járó, idős politikus volt, akik féltek bármilyen lépést is tenni a jutával szemben. „Végül is a szerzetesek vették kezükbe az irányítást. Több ezer kopaszra nyírt fejű, mezítlábás sáfrányruhás özönlött az utcákra” – írja Schrank. „Csakhogy bármiféle stratégia, hadi taktika vagy politikai elképzelés nélkül.”

A hadsereg kegyetlenül vérbe fojtotta a felkelést. A szerzetesek közül – akiket egyébként a burmai társadalomban az önfeláldozás és szentéletűség eszményképeként tisztelnek – sokakat halomra lőttek, a kolostorokat bezárták, több száz további szerzetes pedig koncentrációs táborokba került. A helyiek által a ciklon okozta károk enyhítésére szervezett segélymegmozdulások újraélesztették az előző évben elfojtott aktivista közhangulatot. „Ugyan a „Sáfrányos forradalom” leveréséhez kötődő rossz érzés még mindig megvolt az emberekben, az a fajta társadalmi aktivitás, melyet az ötnél több ember gyülekezését tiltó törvény valamelyest elcsitított, most egy új, kifinomultabb módot talált a rendszer megkérdőjelezésére.”

A könyv cselekménye két fiatal aktivista köré szerveződik, akiket a 2007–2008-as felkelések szörnyűségei buzdítanak cselekvésre. Nway, a keresetlen modorú, harmincas éveit elején járó láncdohányos a ranguni gettóban nőtt fel, szülei egy állami kórházban dolgoztak orvosként. Tizenévesen lépett be az NLD-be, Ang Szán Szu Csi pedig már akkor is nagy potenciált látott benne, így megtette őt az NLD ifjúsági tagozata szóvivőjévé. (A párt korosodó vezetősége később feloszlatta a tagozatot, míg Szu Csi fogságban volt.) A történet másik főszereplőjével, Nigellel Nway a British Council angol tanfolyamán találkozik. Nigel fő ismérvei, hogy szeret gitározni, a harcművészet szakértője, szülei pedig demokráciapárti aktivisták. „Gyerekkorában, szülei politikai hovatartozása miatt egy sáros kis síkátorban, egy kétszobás kis lyukban összehúzóulva éltek tizenegyen. Megszokták, hogy mind a besűgők, mind a helyi szervek lesben álltak az utcájukban, mintegy sportot űzve a véletlenszerű razziákból.” Annak idején kénytelen-kelletlen csöppent csak a politikai életbe, de a 2007-es mérsárlások miatt érzett düh és keserűség őt is elvezette az NLD-

hez. Rövid idő alatt fény derült remek vezetői képességeire, így került be a pártvezetésbe, ahol aztán barátira és riválisra talált Nway-ben.

Schrank regényében négy drámai éven keresztül követhetjük nyomon a két férfi életét, és szemtanúi lehetünk annak, hogy hogyan próbálják újraéleszteni az ellankadt diktatúraellenes mozgalmat, és ráébreszteni az embereket a hatalmon lévők túlkapasáira. Napjaik folyamatos ingázással telnek az NLD gabonátárolóhoz hasonlitos központja és a város különböző pontjain elhelyezkedő menedékhelyek között; a határ túloldalán lévő thaiföldi rejtékhelyre látogatnak; titkos találkákat szerveznek aktivista bajtársaikkal elhagyatott kikötőkben, a ranguni éjszaka leple alatt.

Munkájuk nagy része a városban mindenütt megtalálható internetkávézókban folyik, mivel ezek mágnesként vonzzák a helyi fiatalokat. Óránként harminccentnyi internethasználati díjért Nigel, Nway és még néhány kollégájuk mindenféle online kommunikációt itt bonyolít le: aktivistákat toboroznak, villámszöveget (flash-mob) jellegű tüntetéseket szerveznek Ang Szán Szu Csi rezidenciájánál és hirtelen küldözgetnek különféle nyugati emberi jogi sajtóorgánomoknak. Folyamatosan változtatják jelszavaikat, több e-mail címet használnak, és számos egyéb módot találnak rá, hogy lépéselőnyben legyenek azzal az állami vezetéssel szemben, amely az internetet hatalmi pozícióját fenyegető veszélynek tekinti.

„Minden internetkávézó köteles volt telepíteni egy megfigyelőberendezés-csomagot, amelyet a kormány emberei használtak” – írja Schrank. *„Régebben olyasmiket beszéltek, hogy a kávézók számítógépei tárolják a rajtuk begépelte jelszavakat, és ötpercenként rögzítik a felhasználó által végzett tevékenységeket, a monitorok elhelyezkedése szándékosan könnyűvé teszi a hátulról való megfigyelést, és kémprogramok felügyelik az adatátvitelt. Újabbban pedig havonta le kell adni a felhasználói adatokat a Kommunikációs Igazgatóságnak, dátummal, időponttal, naplókkal és böngészési előzményekkel együtt. A Postaügyi és Telekommunikációs Minisztérium rendelkezései ugyan újabbban változáson mentek át... de azért a lényeg ugyanaz*

maradt: valaki vagy engedelmeskedik a szabályoknak (akármik is legyenek azok pillanatnyilag), vagy elveszíti a működési engedélyét és megbírságozzák »a hatályos törvények alapján«. A felhasználók részére pedig ennek megfelelően minden kávézóban ott állt a figyelmeztetés egy gyűrött, kifakult, kusza kábelkötegek rengetege között a falra celluzozott, de már félig levált papírlapon: »Az internet politikai célokra történő felhasználása szigorúan tilos.«”

A könyv majd minden szereplőjét folyamatosan a börtönbüntetés veszélye fenyegeti. Ang Szán Szu Csí, akit gyakorta emlegetnek „Néniként” néven a fiatal aktivisták, végig egyfajta jelenésszerű alakként szerepel a történetben, és csak egyszer fordul elő, hogy a „haditaktika” irányítójaként jelenik meg, ám a hozzá küldött futár ekkor is csak tóparti rezidenciájára bejáratos NLD hivatalnokokon keresztül kap üzeneteket. Nigel szülei életük nagy részét munkatáborokban töltötték, felesége pedig, aki szintén aktivistaként tevékenykedik, börtönben is töltött némi időt. Ez a börtön pedig az az Insein fogház, amely Rangun külvárosában helyezkedik el, és az úgynevezett „Nagy Testvérek” (az 1988-as lázadás diákvezéreinek tiszteletteljes, családias elnevezése) fogva tartásának is színhelye volt.

Nigelt még a történet elején elfogja két civil ruhás rendőr, ahogyan éppen az egyik internetkávézóból lép ki, aztán kihallgatják és két hónapon át tartják fogva egy cellában. Mások azonban, mint például Win Tin, sokkal rosszabbul jártak. A nyolcvanas éveiben járó újságíró, az NLD egyik legnagyobb tiszteletnek örvendő vezetője és alapító tagja, akit „Nagypapa” néven is emlegetnek, és akit az 1988-as lázadások után letartóztattak és államellenes bűncselekményért életfogytiglani börtönre ítélték. Ez a találékony férfi, noha a csupasz betonpadlón kellett aludnia, rendszeresen verték és sem tollat, sem papírt nem használhatott, madzagra fűzött kavicsok segítségével kódolt üzeneteket küldött rabtársainak; újságokat – a *Time* és *Newsweek* folyóiratok különböző számait – és zsebrádiót csempésztetett be a börtönbe magának; megvesztegette az őrköt, hogy szemet hunyjanak tiltott ügyletei fölött; és létrehozott

egy folyóiratot is, amelyet a fogvatartottak szerkesztettek. Végül húsz év fogva tartás után, 2008-ban szabadon engedték és ő „nagy szákkal, a védjegyévé vált kék rabruhájában,” visszatért az NLD-központba, hogy folytassa diktatúraellenes szervezkedését.

A könyv második fele ennek a szívós szabadságharcosnak a tevékenységét részletezi, aki ugyan koldusszegénnyé lett, és csodálói alamizsnájából él, mégis arra teszi fel életét, hogy újraélessze az NLD-t a feloszlott ifjúsági tagozat újraszervezésével, és a 2011-es választások bojkottjának előkészítésével. Win Tin és az NLD más vezetői is úgy vélekednek, a junta által szabott szigorú feltételek mellett részt venni a választásokon szegyetlenjes kapitulációnak számítana. E feltételek szerint ugyanis azok, akik korábban politikai foglyok voltak, nem indulhatnak jelöltként. Emellett pedig meg kellene semmisíteni az 1990-es választás eredményét is. „Az NLD a kezdetektől arra esküdött fel, hogy felszabadítsa az országot a katonai diktatúra alól. Fejet hajtani a junta önkényesen szigorú választási törvényeinek, alávetni magunkat az általuk létrehozott antidemokratikus alkotmánynak és bizalmat helyezni rendszertelen, despotikus jogfelfogásukba annyit tesz, mint egy az egyben feladni a harcot” – írja Schrank. Végül az az elvi alapokon nyugodt döntés, hogy az NLD bojkottálja a választásokat, szakadást okoz a párton belül, és egyúttal működésének betiltásához is vezet a junta uralmának utolsó évében.

Mit is ért tehát Nway, Nigel és ifjú bajtársaik négyévnyi földalatti szervezkedése és demonstrációja? Schrank meggyőzően érvel amellett, hogy ezek az ellenszegülés jegyében tett apró cselekedetek mind hozzájárultak a Nemzeti Liga a Demokráciáért fennmaradásához, még a diktatúra legsötétebb korszakában is, és előkészítették a párt vezető helyét Mianmar junta utáni politikai életében. Az NLD „megkezdte átalakulását – a merev, az előző két évtized megkövesedett hierarchikus intézményből, azzá kezd válni, aminek mindig is vallotta magát: a demokratikus kormányzás megtestesítőjévé.”

A könyv egyik hiányossága, hogy nem találunk közvetlen kapcsolatot Nway és Nigel tevékenysége, illetve a 2011–2012-es évek győ-

keres változásai között. Ezt a kapcsolatot talán lehetetlen is lett volna létrehozni, mivel csak úgy, mint a Szovjetunió Gorbacsov idején végbement átalakulása, Mianmar változása is teljes egészében felülről lefelé építkező folyamatnak bizonyult. Az ország ellen irányuló nemzetközi szankciók terhe, Ang Szán Szu Csi karizmatikus alakja, és Thein Sein Mianmar elszigeteltségét megszüntetni igyekvő buzgalma mind fontosabb tényezők voltak ebből a szempontból, mint egy kis csapatnyi idealista figyelemfelhívó törekvései.

Mára már szinte mindegyik megszűnt azok közül a törvényi korlátozások közül, melyek Nway-t, Nigelt és bajtársaikat sakkban tartották: a kormány 25 év után eltörölte a gyülekezést tiltó törvényt és politikai foglyok ezreit engedte szabadon. 2014-ben az Európai Unió – Thein Sein kezdeményezéseit ezzel nemzetközi szinten is elismerve – megszüntette az utolsó szankciókat is Mianmarral szemben, az Ázsiai Fejlesztési Bank pedig 30 év után újra hitelt adott az országnak.

Sok más tekintetben azonban megrekedtek egy ponton a reformok, és visszaesés tapasztalható. A hadsereg továbbra is jelentős befolyást gyakorol a politikai folyamatokra a 2008-ban (elcsalt népszavazással) elfogadott alkotmány-nak köszönhetően, amely a parlamenti helyek egynegyedét, a legfontosabb miniszterek kinevezésének jogát, illetve a bármilyen alkotmány-módosítási javaslat fölötti vétőjogot biztosítja a hadsereg számára. Néhány hónappal ezelőtt a fegyveres erők akadályozták meg, hogy az ellenzék érvénytelenítse azt az alkotmányi szakaszt, amely miatt Ang Szán Szu Csi nem jelölhető elnökké. (Mivel ez a pont kimondja, hogy nem lehet elnök olyan állampolgár, akinek családtagjai között külföldi származású személy van – Szú Csi néhai férje pedig brit volt, illetve fiai is brit állampolgárok.)

Mindeközben az országban tevékenykedő újságírók a zaklatás és megfélemlítés céljából. Egy 2015 júniusában kiadott Amnesty International jelentés szerint „legalább tíz újságíró raboskodik Mianmarban, és mindannyian az elmúlt egy év leforgása alatt kerültek börtönbe.” A jelentés arról is beszámol, hogy az újságírók

„pontosan tudják, milyen témákhoz nem szabad nyúlniuk, ezért a hadsereggel, a szélsőséges buddhista nacionalizmussal és a rohindza muszlim kisebbség helyzetével kapcsolatos híradástól gyakran inkább tartózkodnak.”

A juntát követő időszak legégbekiáltóbb gáztetteinek azonban azok az állami jóváhagyással történt véres pogromok minősíthetők, melyek a bangladesi határ közelében élő, a katonai rezsim által régóta számkivetettnek és törvényen kívülinek tekintett muszlim rohindza népcsoport ellen irányulnak. A legutóbbi erőszakhullám 2012 júniusában kezdődött, miután az a szóbeszéd terjedt el, hogy Rakhaing tartományban három muszlim férfi megerőszakolt egy buddhista nőt.

A buddhistákból összeverődött, kormány által bujtogatott tömeg örvöngő pusztításba kezdett, és több száz muszlim életét oltotta ki. Az etnikai tisztogatásba bekapcsolódtak a burmai tisztségviselők, szerzetesek, helyi közösségek vezetői és az állami fegyveres erők is. Több mint 140 000 embert zártak koncentrációs táborokba ehétől étel és egészségügyi ellátás nélkül; további 100 000 muszlim menekült telezsúfolt csónakokkal Thaiföldre és Malajziába; és több százan fulladtak vízbe, miközben az Andamántengeren próbáltak átkelni. A rohindzák elleni gyűlölethullámot a magát a buddhista számmisztikából kölcsönzött számmal 969-nek nevező, szélsőséges nacionalista buddhista mozgalom szította, azt hangoztatva, hogy a muszlimok át akarják venni a hatalmat és bevezetni az iszlám jogot, a sariát. Erről a következőket írja könyvében Schrank: *„2013 májusára a burmaiak a régi helyett új félnivalót találtak, de ez az új sokkal sötétebbnek bizonyult, s úgy növekedett, mint fehér abroszra csöppent fekete tintafojt, mivel ezt az emberek – mezőgazdasági munkások, boltosok, asszonyok száza – maguk generálták. A megmozdulások hátterében azonban a 969 néven ismert, elvakultan nacionalista buddhista mozgalom volt, és legfőképp e mozgalom spirituális vezetője, a néplázításban jeleskedő Ashin Wirathu.”*

A „burmai bin Ladenként” is emlegetett Wirathu tevékenysége nyomán kipattanó pogromokkal kapcsolatban Ang Szán Szu Csi végig hallgatott, vagy csak feszélyezve és szűkszavúan nyilatko-

zott. Nem túl meggyőző módon amellet érvelt, hogy ha felhívánk a figyelmet a rohindsák helyzetére, az csak tovább fokozná a szélsőséges buddhisták gyűlöletheadjárát. Emellett, az emberi jogi szervezetek által szolgáltatott bizonyítékokat megcáfolva, próbálta olyan színben feltüntetni az eseményeket, mintha a muszlim kisebbség is támadólag lépett volna fel az összeütközések során. Sokan úgy tartják, Szú Csi politikai megfontolásból nem állt ki egyértelműen és őszintén a rohindsa kisebbség mellett, ugyanis a szélsőséges etnikai nézeteket vallók gyakran titulálták „muszlimbarátnak”, és mivel az ország lakosságának 90 százaléka buddhista, a muszlim kisebbség melletti állásfoglalás komolyan ronghatta volna az NLD esélyeit a közelgő választásokon.

Az elmúlt egy év során saját pártjának tagjai is kritikával éltek Szú Csivel szemben, bizonyos elhibázott, vagy önkényeskedő lépéseiért. Törölte például a 88-as generáció néven ismert, korábban politikai fogolyként raboskodó, fontos politikusokat a parlamenti képviselőjelöltek listájáról, figyelmen kívül hagyta a helyi szervezetek ajánlásait, és ha emiatt bárki is panaszt mert tenni nála, azt kizárta a pártból. Egy peres ügyben, amely burmai földművesek és egy kínai háterű rézbánya között zajlott, a kormány oldalára állt, annak ellenére, hogy a kérdésben vizsgálódó szakértői bizottság úgy találta, a projekt környezetvédelmileg aggályos, ráadásul új munkahelyeket sem hoz létre a helyiek számára. (Szú Csi érve itt az volt, hogy a külföldi tőke bevonása az ország fontos érdeke.) „Maga ellen fordította azokat, akikre szüksége van” – nyilatkozta augusztusban a *The New York Times*-nak U Sithu Aung Myint, független újságíró. „Nincs érzéke a stratégiai gondolkodáshoz, és viselkedése nem vall okos politikusra.”

Ang Szán Szu Csi mindennek ellenére megőrizte népszerűségét, és talán a jövőben nem érzi majd tovább szükségét, hogy visszafogottan nyilatkozzon a szélsőséges buddhistákkal kapcsolatban. Mindenesetre a rohindsa kisebbség sanyargatásával kapcsolatos hallgatása éles elentétben áll a fiatal demokráciapárti aktivisták bátorságával, akik mindenüket kockára tették a politikusasszony hatalomra kerüléséért.

Schrank szomorkás hangvételű befejezést írt

könyvéhez. Nway magas rangú tisztségviselő lett az NLD-ben Nigelt pedig parlamenti képviselővé választották. Mindkettőjük érzi azonban, hogy Mianmar népe még messze nem szabad. „A junta saját feltételei szerint oszlatta fel magát... A tábornokok ügyesen végezték a dolgukat. Mindössze néhány, válogatott kis gesztust kellett tenniük, és lám, a nyugati hatalmak máris visszavontak mindenféle szankciót... Senkinek nem kell felelnie a tetteiért – senkinek, aki számít. Egyetlen egy tábornok sem bukott meg a múltban elkövetett bűnei miatt” – írja Schrank. E történet az elmúlt öt, eseménydús évben elért eredményeket összegző visszaemlékezés, mely bepillantást nyújt abba is, ami csak ezután következik majd Mianmar életében.

(The New York of Books)

Stéphane Foucart – Pascale Santi

A „láthatatlan” környezet veszélyei

Egyre nyilvánvalóbb, hogy a vegyi anyagok, melyeknek az emberek nap mint nap ki vannak téve, hatással vannak az egészségre. Ez a lényege annak a jelentésnek, amit a Nemzetközi Szülészeti és Nőgyógyászati Szövetség (Fédération Internationale de Gynécologie et d’Obstétrique – FIGO) 2015 októberében a *Journal of Gynecology and Obstetrics*-ben (a Szülészet és Nőgyógyászat Nemzetközi Lapjában) tett közzé. A Szövetség szerint, egyes környezetszennyező anyagok is felelősek a termékenység problémáért és sürgős cselekvésre van szükség a növényvédő szereknek, a légtört szennyező anyagoknak, az élelmiszerekkel érintkező műanyagoknak (mint például a biszfenol-A vagy a ftalátok) és az oldószereknek való kitettség csökkentése érdekében.

Első ízben fordul elő, hogy egy népesedés-egészségügyi szakembereket tömörítő szervezet ezeknek az élelmiszerláncolatban, a munkakörnyezetben vagy az otthoni környezetben jelen levő környezetszennyező anyagoknak az

ártalmas hatásaival foglalkozik. A felhívást civil szervezetek is támogatják, köztük az Európai Nők a Közös Jövőért (Women in Europe for a Common Future – WECF) és az Egészség és Környezet Szövetség (Health & Environment Alliance – HEA).

Ezzel az állásfoglalásával a FIGO – mely 125 nemzet szülészeti és nőgyógyászati társaságait fogja össze – csatlakozik az Endokrin Társaság (Endocrine Society) két nappal korábban közzétett nyilatkozatához. Ez a tudományos társaság 18 000 kutató és klinikai szakorvos bevonásával tanulmányozza a hormonrendszert, és arra az álláspontra jutott, hogy a környezetszennyezésnek való kitettség is okozója több újonnan megjelent betegségnek, mint a 2-es típusú cukorbetegség, a kóros elhízás, a hormonfüggő rákbetegségek (mell-, prosztata-, pajzsmirigy-rák) vagy az idegi alapú magatartászavarok (figyelemzavar, hiperaktivitás stb.).

Aggasztó megállapítások

Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) és az ENSZ Környezetvédelmi Programja (United Nations Environment Programme – UNEP) által készített jelentés 2012-ben történt közzététele után, a FIGO és az Endokrin Társaság fenti két új kiadványa tovább mélyíti a jelenlegi ismereteink és a jogi előírások közötti szakadékot. Az előírások még mindig nem mondják ki egyes, ún. endokrin-rendellenességeket kiváltó és a hormonrendszer befolyásolására alkalmas olyan anyagok veszélyességét, amelyek már nagyon alacsony veszélyeztetettségi szinten, az előírt küszöbérték alatt is képesek káros hatást kifejteni. „Környezetünkben közel 800 olyan vegyi anyag van, melyekről tudjuk, vagy gyanítjuk, hogy befolyásolják a hormonreceptorokat, a hormonok szintézisét, vagy konverzióját” – hangsúlyozta már 2012-ben a WHO és az UNEP jelentése.

„A mérgező vegyi anyagoknak való kitettség a terhesség és a szoptatás időszakában mindenütt jelen van” – jegyzi meg a FIGO és nyugtalanítónak tartja, hogy „az Egyesült Államokban egy terhes nő, havonta átlag 43 különböző vegyi anyaggal találkozhat.”

„A terhes és a szoptató nők szervezetében a

világon mindenhol megtalálható a környezetben tartósan megmaradó szerves szennyező anyagok (POP) nyoma” – teszi hozzá a FIGO. Az Amerikai Nemzeti Onkológiai Intézet számára nagyon aggasztó, hogy a kisbabák bizonyos értelemben már „előre szennyezettnek” születnek meg.

Ezek a méhen belül ható, vagy a csecsemőket érintő kockázati tényezők az egyén későbbi termékenységre is kiható következményekkel járnak. Franciaországban a szülőképes korú házaspároknak kb. 15%-a megy el meddőségi tanácsadásra – a Nemzeti Egészségügyi és Orvosi Kutató Intézet (Inserm) és a Termékenységi zavarok orvos-biológiai Irodájának újabb jelentése szerint. A mesterséges megtermékenyítési módot választó házaspárok száma továbbra sem csökken, amit „nagy valószínűséggel a környezeti változások idéznek elő, köztük bizonyos mérgeknek való kitettség, mint amilyen a dohány és/vagy egyes endokrin zavarokat okozó mérgek.”

A kezelések számadataiból aggasztó következtetések vonhatók le. „Az utóbbi években a petefészkek micropolycisztás tüneteinek elszaporodását tapasztaltuk, mely fontos kiváltó oka a meddőségnek és a méhváltozásnak, ami egyre fiatalabb nőket érint, továbbá visszaesett a spermiumok minősége” – hangsúlyozza az 1985 óta praktizáló Richard Benhamou szülész-nőgyógyász, meddőségi szakorvos. Anyai bizonyos, hogy a dohány és az alkohol nagyon ártalmas a terhes nőkre és a termékenységre, de „fő szerepe a láthatatlan környezetnek van” – figyelmeztet Benhamou doktor.

„Az endokrin zavarok által okozott egészségkárosodások bizonyítékai ma egyértelműbbek, mint valaha – állítja Andrea Gore, az austini Texas Egyetem gyógyszereseti professzora, aki az Endokrin Társaság nyilatkozatának megszövegezésére felkért tudományos csoport elnöke volt. Több száz vizsgálat ugyanabba az irányba mutat, legyen szó emberek hosszú távú járványügyi vizsgálatáról, állatkísérletekről, sejtvizsgálatokról, vagy olyan embercsoportokról, akik szakmájukból adódóan meghatározott anyagoknak vannak kitéve.”

Az Endokrin Társaság jelentése második a maga nemében. A tudományos társaság már 2009-től kezdve gyűjtötte a szakirodalomban

rendelkezésre álló adatokat és már akkor aggodalmának adott hangot. Ez az új kiadvány megerősíti a korábbi megállapításokat. „2009 óta különösen megnőtt azoknak a bizonyítékoknak a száma, amelyek szerint összefüggés van az endokrin rendellenességeknek való kitettség és az anyagsere-zavarok között, mint amilyen a kóros elhízás és a cukorbetegség – figyelmeztet Ana Soto (Tufts Egyetem – Boston) a jelentés korábbi változatának társszerzője. És meg kell jegyezni, hogy amit 2009-ben állítottunk, abból semmit nem kellett visszavonni, vagy abból engedni. Amire korábban gyanakodtunk, azt a legújabb kutatások mind megerősítették.”

Számszerű pontossággal nem lehet meghatározni, hogy a mérgező vegyszereknek való kitettség milyen szerepet játszik bizonyos működési zavarok vagy betegségek – kóros elhízás, mellrák, prosztatarák stb. – előfordulásának növekedésében. De, amint erre az Endokrin Társaság emlékeztet, ezeknek, a hormonrendszer működési zavarával összefüggő

kóros eseteknek a száma mind emelkedik, és ez aggasztó. Az Egyesült Államokban a lakosság 35%-a túlsúlyos és 50%-uk cukorbeteg vagy cukorbetegség előtti stádiumban van.

Ezzel szinte egy időben, egy civil szervezet, a brüsszeli Növényvédőszer Akcióhálózat (Pesticide Action Network – PAN Europe) szeptember végén arra hívta fel a figyelmet, hogy körülbelül tíz növényvédő-szert, melyeket az Európai Élelmiszerbiztonsági Hatóság (EFSA) endokrin rendszert károsítónak minősített, az Európai Bizottság most azért vizsgálta, hogy engedélyezzék vagy újból engedélyezzék azokat az európai piacon. Ezeknek a szereknek szigorú jogszabályi definíciója jelenleg nincs: az európai végrehajtó hatalomnak (a Bizottságnak) legkésőbb 2013 decemberében kellett volna a vonatkozó szabályt megalkotnia, de engedett az ipar nyomásának és az intézkedést határozatlan időre elhalasztotta.

(Le Monde)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Balogh Tibor ny. főiskolai tanár (habil. D. Sc.), Szeged
Dr. Benda József főigazgatói tanácsadó, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest
Hámori Péter történész, RETÖRKI, Budapest
Kapronczay Károly történész, Budapest
Pelle János történész, PhD, az Országos Rabbiképző Egyetem oktatója, Csobánka
Dr. Varga Csaba jogfilozófus, egyetemi tanár, Budapest
Varga János mérnöktanár, Székesfehérvár

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Dr. Benda József: Gyermeksokk (II. rész)</i>	
A demográfiai krízis és az iskolai szocializáció	1
<i>Varga Csaba: Esményből bálvány?</i>	
A »joguralom« és csapdahelyzetei (Gondolatok egy könyv kapcsán).	28

SZÁZADOK

<i>Varga János: Bolyai János, a 'Teremtő'.</i>	41
<i>Hámori Péter: Az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról szóló törvény</i>	
tervezete a politika döntéshozói előtt	54
<i>Pelle János: Józsefváros zsidó múltja (2. rész).</i>	72

NAPLÓ

<i>Balogh Tibor: Marx – kiállítva</i>	95
<i>Kapronczay Károly: Requiem az orosz arisztokrácia felett</i>	99

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Stephen Mansfield: Az atomháború túlélőinek emlékei (101) Oliver Wang: Kínai negyed (102) Séverin Graveleau: Az Égalité mítosza: van-e egyenlőség a francia iskolákban? (104) Marcus Müntefering: Fritz Kolbe – a német CIA-ügynök: Egyszerű polgárból kém (107) Oliver Zimmer: A különutas megoldások bővülésében (108) Ulrich Kronauer: Casanova és de Sade: a felvilágosodás szabadgondolkodói (111) Thomas Ribí: Feltámasztott könyvek Weimarban (112) Simon Pemberton: A félelem maga – a poszttraumás stressz szindróma (113) Gabriele Detterer: Női építészek újból előkerült városépítészeti elméletei és tervrajzai (116) Francis P. Sempa: Szuperhatalmi játszmák Dél-Ázsiában (117) Peter Gordon: Vér, álmok és arany: A folyton változó Burma (119) Joshua Hammer: Forradalom Burmában (121) Stéphane Foucart – Pascale Santi: A „láthatatlan” környezet veszélyei (126)

KÉPEK

Károlyi András grafikái

Kedves Olvasónk!

A Magyar Tudományos Akadémia Természettudományi Kutatóközpontja (MTA TTK) és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) közös ismeretterjesztő cikkpályázatot hirdet a doktoranduszi tanulmányaikat határainkon belül, valamint külföldön jelenleg folytató, vagy tudományos fokozattal már rendelkező fiatal, 35 évesnél nem idősebb kutatóknak. A pályázat célja, hogy a pályázók saját, az élő és élettelen természettudományok területén illetve határterületein végzett kutatásaikat, illetve azok tudományos hátterét és összefüggéseit közérthető módon közkinccsé tegyék.

A pályázatot három kategóriában, a TIT három ismeretterjesztő lapja által képviselt területen lehet benyújtani:

- 1.) Élet és Tudomány** kategória: a pályázók ebben a kategóriában a széles nagyközönség számára írott, figyelemfelkeltő, az Élet és Tudomány stílusában készülő népszerűsítő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 10–12 ezer n (szóközökkel). Ehhez 4–6 színes kép vagy ábra, grafikon, illusztráció is csatolandó.
- 2.) Természet Világa** kategória: a pályázók ebben a kategóriában a természettudományok és a műszaki tudományok iránt érdeklődő olvasók számára írott, figyelemfelkeltő, a Természet Világa stílusában készülő ismeretterjesztő közleménnyel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 15–18 ezer n (szóközökkel), amihez fekete-fehér vagy színes illusztráció is csatolható.
- 3.) Valóság** kategória: a pályázók ebben a kategóriában a természettudományok elsősorban tudományfilozófiai, továbbá humán tudományi módszerekkel feltárható, bemutatható összefüggéseihez kapcsolódó, vagy a természettudományi felfedezések társadalomtudományi vetületeit elemző, a Valóság stílusában készülő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 35–40 ezer n (szóközökkel).

Pályázni csak eredeti, máshol még nem közölt, illetve máshova közlésre be nem küldött ismeretterjesztő cikkel lehet. A pályaműveket a három lap szerkesztősége, az MTA TTK, valamint a TIT által felkért zsűri bírálja el. Mindhárom kategória első három helyezettje a TIT díjaiban részesül. A díjazásról a zsűri dönt, az egyes helyezések megoszthatók.

A pályamunkákat e-mailen kérjük benyújtani, a titlap@telc.hu címre. A képeket, illusztrációkat külön-külön kép fájlban kell elmenteni, a szövegben csak az ábra helyét kérjük feltüntetni. A szerkesztőségek jogot formálnak arra, hogy a díjazásban nem részesült, de közlésre alkalmas cikkeket – a szerzőikkel történő egyeztetett szerkesztés után – megjelentessék. A pályázat beküldői a pályázaton való részvétellel egyben hozzájárulnak cikkük online közzétételéhez is a lapok internetes változatában.

Kérjük, hogy a pályázó a cikk végén tüntesse fel nevét, levélcímét, e-mail címét, telefonszámát, születési dátumát és a munkahelyének a nevét!

A pályamunkákat a TIT címére kérjük küldeni: **1088 Budapest, Bródy Sándor u. 16.** A borítékra írják rá: „**MTA TTK-TIT cikkpályázat**” és a **kategória nevét!**

A pályázatok beküldési határideje: **2016. április 15.**

A Szerkesztőség

A 2014. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen,
500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségen.


Nemzeti Kulturális Alap



Ára: 790 Ft • Előfizetéssel: 700 Ft